

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Stereotyp czarownicy i jego modyfikowanie : na przykładzie tekstów dla dzieci i wypowiedzi dziecięcych

Author: Bernadeta Niesporek-Szamburska

Citation style: Niesporek-Szamburska Bernadeta. (2013). Stereotyp czarownicy i jego modyfikowanie : na przykładzie tekstów dla dzieci i wypowiedzi dziecięcych. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

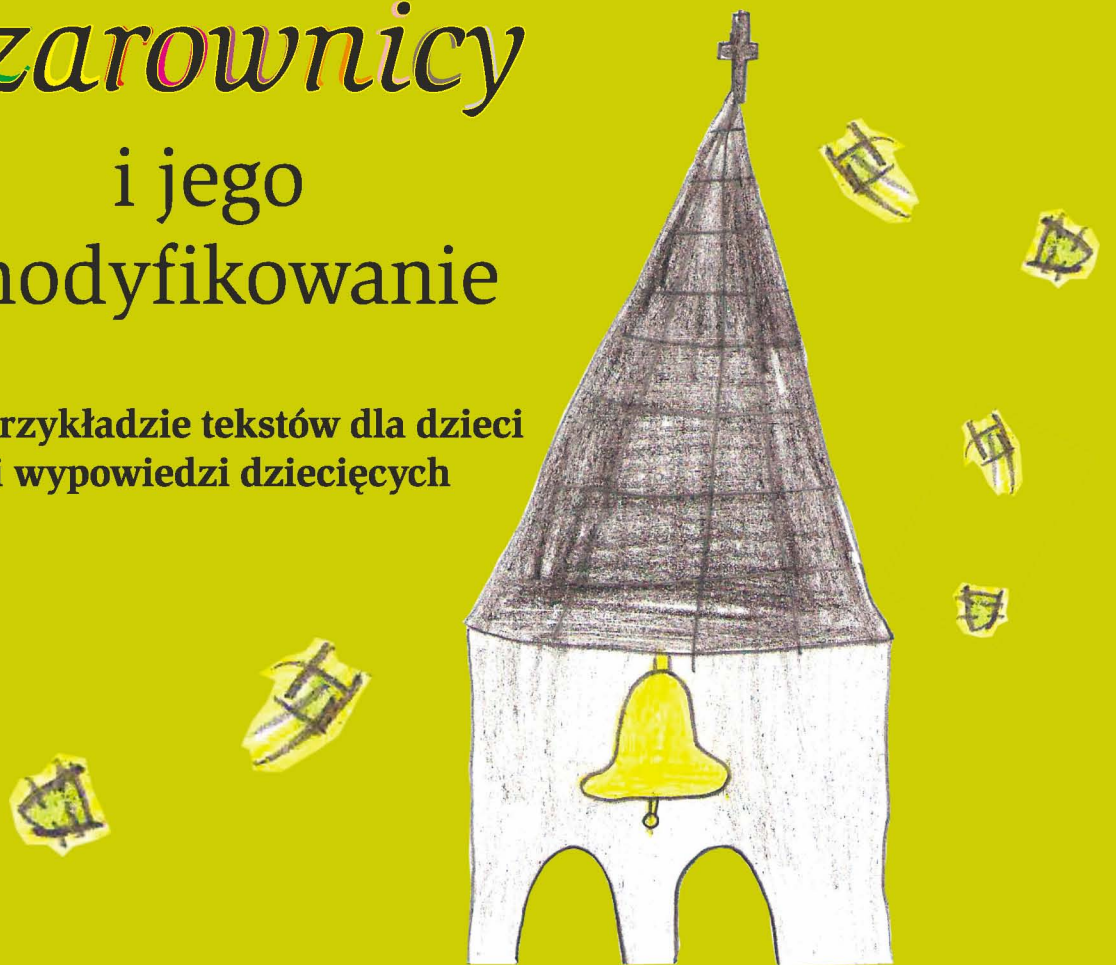

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Bernadeta
Niesporek-Szamburska

Stereotyp *czarownicy* i jego modyfikowanie

Na przykładzie tekstów dla dzieci
i wypowiedzi dziecięcych

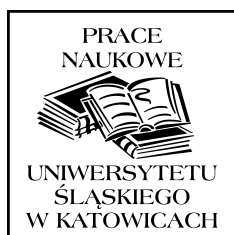

Stereotyp *czarownicy* i jego modyfikowanie

Na przykładzie tekstów dla dzieci
i wypowiedzi dziecięcych

3083

Bernadeta Niesporek-Szamburska

Stereotyp *czarownicy* i jego modyfikowanie

Na przykładzie tekstów dla dzieci
i wypowiedzi dziecięcych

Redaktor serii: Dydaktyka Języka i Literatury Polskiej
Ewa Jaskółowa

Recenzent
Małgorzata Karwatowska

Publikacja będzie dostępna – po wyczerpaniu nakładu – w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Redaktor Małgorzata Pogłódek
Projektant okładki Paulina Dubiel
Redaktor techniczny Barbara Arenhövel
Korektor Marzena Marczyk
Łamanie Edward Wilk

Copyright © 2013 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-2231-5

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk 18,5. Ark. wyd. 15,5.
Papier Ecco Book 80 g, vol. 1.6, białosć 75%
Cena 38 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Wokół stereotypu	11
2. Konteksty kulturowe wyobrażenia mitologicznego <i>czarownicy</i> . .	27
2.1. <i>Czarownica</i> w kulturze – w stronę wierzeń i historii	27
2.2. Wyobrażenie <i>czarownicy</i> w języku	36
2.2.1. Etymologia <i>czarownicy</i>	36
2.2.2. <i>Czarownica</i> w definicjach słownikowych	39
2.2.3. Współczesne nazwy synonimiczne <i>czarownicy</i>	41
2.2.4. Frazeologizmy i przysłowia związane z <i>czarownicą</i> i z jej syno- nimami	44
3. Stereotyp <i>czarownicy</i>	47
3.1. Fasetowa charakterystyka <i>czarownicy</i>	47
3.2. Nazwa i płeć	48
3.3. Rama kategoryzacyjna <i>czarownicy</i>	49
3.4. Okoliczności sprzyjające stawianiu się <i>czarownicą</i>	51
3.5. Fizyczność <i>czarownicy</i> – wygląd i wiek	52
3.6. Sposób przemieszczania się	54
3.7. Komponent lokacyjny i temporalny	55
3.8. Usposobienie <i>czarownicy</i> i jej ocena	57
3.9. Atrybuty	58
3.10. Towarzysze życia	59
3.11. Ochrona przed czarami	60
3.12. Jak rozpoznać <i>czarownicę</i> ?	61
4. <i>Czarownica</i> w tekstach dla dzieci	65
4.1. Wprowadzenie	65

4.2. Nazwy czarownicy	68
4.3. Natura czarownicy – wartościowanie postaci	76
4.4. Dwusystemowe określanie wyglądu i wieku czarownicy	84
4.5. Rama działań czarownicy, sposób przemieszczania się	99
4.6. Przestrzeń czarownicy: czas, miejsce, dom	107
4.7. Atrybuty i rekwizyty	112
5. Czarownica w wypowiedziach dzieci	119
5.1. Badania eksperymentalne wśród dzieci	119
5.2. Językowy obraz czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci	123
5.2.1. Definiowanie czarownicy	123
5.2.2. Zewnętrzność czarownicy	127
5.2.3. Wartościowanie wyobrażenia mitologicznego	130
5.2.4. Określanie miejsca w ramie kategorizacyjnej czarownicy	131
5.2.5. Atrybuty i chowaniece	134
5.2.6. Postawa dzieci wobec wyobrażenia mitologicznego	137
5.2.7. Źródła wiedzy o czarownicy	140
5.3. Modyfikowanie stereotypu czarownicy	142
5.3.1. Odtwarzanie modelu stereotypowego	143
5.3.2. Modyfikowanie stereotypu	144
5.3.3. Weryfikacja efektów modyfikowania stereotypu	148
5.4. Językowy obraz czarownicy w wypowiedziach dzieci w starszym wieku szkolnym	150
5.4.1. Definiowanie	150
5.4.2. Wygląd czarownicy i jej towarzysze	156
5.4.3. Wartościowanie stereotypu	162
5.4.4. Określanie miejsca wyobrażenia mitologicznego	165
5.4.5. Określanie komponentu temporalnego	169
5.4.6. Działania czarownicy	172
5.4.7. Źródła wiedzy o wyobrażeniu mitologicznym	177
5.5. Krótkie podsumowanie	181
Zakończenie	183
Literatura	187
Wykaz skrótów	203
Indeks osobowy	207
Wykaz tabel, wykresów i rysunków	215
Summary	219
Резюме	221

Wprowadzenie

Przez całe swe życie człowiek funkcjonuje w środowisku społecznym. W komunikacji z drugą osobą zdobywa istotną część wiedzy, ale też podlega w tej interakcji różnym wpływom. Spostrzeżenie to tym bardziej odnosi się do dzieci rozpoczynających poznawanie świata. Pomimo iż uczą się dzięki zmysłowej obserwacji i własnemu doświadczeniu, znaczną część refleksji poznawczych opierają na przekazie społecznym. I jak wielokrotnie podkreślał L.S. Wygotski, tylko we współpracy z innymi ludźmi uczenie może być optymalne (SCHAFER, 1994: 225). Dzieci nabywają więc swą wiedzę od dorosłych, którzy stają się dla nich jednym z kluczowych czynników rozwoju nie tylko jako wzory do naśladowania, lecz także właśnie jako źródła informacji przekazywanej wprost lub zapośredniczonej w słowie pisanym i w mediach. Przy naturalnej dla siebie ciekawości świata i jednocześnie ufności wobec przekazu dorosłych dzieci stają się podatne na wpływy środowiska.

Można by przypuszczać, iż owa ufność sprawi, że zostaną łatwowiernymi odbiorcami, którzy przyjmą każde świadectwo. Z badań wynika jednak, że w dziecięcym odbiorze przekazu społecznego taka prosta relacja nie zachodzi. Nawet na wczesnym etapie rozwoju dzieci nie „pochłaniają” na ślepo informacji pochodzących od innych: nie zachowują się jak gąbki, biernie chłonąc wszystko, co widzą i słyszą. Nie stają się także samotnymi badaczami, którzy, nie mając pojęcia o zgromadzonej wcześniej wiedzy, wymyślają świat od początku i z każdym nowym pokoleniem odkrywają ponownie krzywiznę koła. Dzieci odbierają nowe informacje krytycznie, ważąc słowa i przekaz dorosłych, osądzają i oceniają „po swojemu” charakter oraz trafność otrzymanych informacji (GELMAN, 2009; BONIECKA, 2010). Te wątpliwe lub sprzeczne — mali odbiorcy automatycznie sprawdzają, uruchamiając własny system poznawczy.

Jednak długa zależność dzieci od dorosłych w procesie wzrastania biologicznego, jak też konieczność przyswojenia konwencji i symboli kulturowych własnego środowiska (TOMASELLO, 2005: 278), w szczególności zaś języka, czyni je podatnymi odbiorcami licznych komponentów wiedzy nienabywanej w osobistej percepcji lub doświadczeniu. Znaczna część takich wiadomości, niezależnie od ich wartości ontologicznej, zostanie uznana za prawdziwą. W procesie akwizycji języka, który choć niewątpliwie zależy od kompleksu wrodzonych zdolności poznawczych dziecka (BONIECKA, 1995; PINKER, 1996), społeczny przekaz jest jedyną drogą transmisji danych. Dziecko musi z niego korzystać, jako że język to system znaków opartych na konwencji, a rozpoznawanie intencji innych ludzi jest podstawą rozumienia sensu symboli językowych, które kierują wspólną uwagą uczestników interakcji symbolicznej (TOMASELLO, 2005). To domena, w której bezkrytyczność dzieci wobec wpływu środowiska jest szczególnie prawdopodobna. Sprzyjają temu matryce nabywane w społecznym uczeniu się języka: proste, a potem coraz bardziej złożone wzorce/schematy spostrzegania, przetwarzania informacji i reagowania, które ułatwiają porządkowanie nowego, lawinowo przyrastającego doświadczenia i przeżyć (BONIECKA, 1995; BRZEZIŃSKA, red., 2005). Schematy poznawcze w pewnym zakresie obrastają w stereotypy – skojarzenia poznawcze zabarwione emocjonalnie. Posługiwanie się nimi wynika z naturalnej skłonności umysłu do kategoryzowania obiektów. Dziecko, przyjmując dużą liczbę przekazów kulturowych, związanych z tradycją i wierzeniami, kształtuje stereotypy, które porządkując (kategoryzując) i tym samym upraszczając świat, ułatwiają funkcjonowanie w rzeczywistości – dają gotowe wzorce myślenia i zachowania, a więc oszczędzają energię przeznaczaną na tzw. wysiłek poznawczy. W wypadku bowiem usłyszenia nowej nazwy, poszczególne sposoby jej użycia w dyskursie oraz częstotliwość owego użycia podlegają procesowi kognitywnego osadzenia i konwencjonalizacji.

Dzieci dowiadują się bardzo wcześnie (z wzorców czerpanych ze świata dorosłych), jaka „jest” uschematyzowana reprezentacja rozmaitych ról społecznych, poznają bogactwo pojęć kulturowych i społecznych. Jak sobie radzą poznawczo z takim przekazem? Czy świeżo wykrystalizowany stereotyp poddaje się modyfikacji? Jak to „mocowanie się” z materią semantyczną odzwierciedla się w sferze wypowiedzi językowych dzieci? Pytania te stały się bezpośrednią inspiracją do badań podjętych nad kształtowaniem się u dzieci szkolnych odmiany stereotypu szczególnie związanego z przekazem kulturowym, który w klasyfikacji Jerzego Bartmińskiego i Jolanty Panasiuk nosi nazwę *wyobrażenia mitologicznego* (BARTMIŃSKI, PANASIUK, 2001).

Najbardziej interesujące wydawało się bowiem definiowanie w języku dzieci obiektów poznawanych w przekazie społecznym, bogatych treściowo, a mających nieustabilizowany ontologicznie status poznawczy. Z badań na temat odbioru takich obiektów wynika, że dzieci szybko się uczą rozróżniania różnych podmiotów, których istnienie może potwierdzić wyłącznie przekaz innych użytkowników języka (por. HARRIS, KOENIG, 2006). Kiedy dzieciom w wieku od lat 4 do 8 zadano pytanie o pięć zróżnicowanych ontologicznie rodzajów obiektów (*Czy naprawdę są ... na świecie?*), wyniki badań wskazały, że odróżniają one wyraźnie obiekty, co do których istnienia nie mają wątpliwości, od tych, których występowanie jest dla nich niepewne. W pierwszym wypadku chodziło o obiekty realne (jak: *koty, drzewa*) i obiekty „naukowe” (jak *zarazki, tlen*), w drugim – o byty niejednoznaczne (np. *potwory, czarownice*)¹ i obiekty o nielogicznej naturze (np. *latające świnie, szczekające koty*). Nieco „pewniejsze” od tych ostatnich są dla nich podmioty nierealne, mające swe ustabilizowane miejsce w kulturze (np. *wróżka zębuszka*² czy *Święty Mikołaj*). Dzieci dokonują również szczegółowych rozróżnień pomiędzy obiektami niemożliwymi do obserwacji bezpośredniej, których byt jest dla nich niepodważalny. Istnienie jednostek naukowych, takich jak *zarazki*, otrzymało większy kredyt zaufania niż kulturowo ustabilizowane istoty, jak *Święty Mikołaj* (HARRIS, 2007). Tak więc dzieci konceptualizują liczne byty niewidzialne, których istnienie potwierdza tylko przekaz społeczny. I choć nie jest to dla dzieci zadanie łatwe, jako że w interakcji stykają się z fikcją, grą lub ze zwyczajnym kłamstwem, a dorośli niejednokrotnie nie ułatwiają im tej pracy³, z kolejnych badań wynika, że już w wieku 3 lat są w stanie odróżnić obiekty realne od obiektów fantastycznych (SKOLNICK, BLOOM, 2006; JIPSON, GELMAN, 2007), przeciwstawić informacje pochodzące z potencjalnie fikcyjnych źródeł wiedzy, jak książki czy filmy (uznane za nieprawdziwe lub tymczasowe), tym które mogą sprawdzić bezpośrednio (WOOLLEY, COX, 2007; BONIECKA, 2010). Postaci fantastyczne stają się na tyle oswojone, że dzieci w sposób bezproblemowy je konceptualizują, wiążąc z określoną reprezentacją i wartościowaniem. Zapytane o znajomość tych fantastycznych – wymieniają najczęściej *krasno-*

¹ O nieustabilizowanej funkcji i znaczeniu w przekazie kulturowym.

² Z ang. *tooth fairy* – baśniowa postać, przedstawiana dzieciom jako istota prawdziwa, rzeczywista, która daje im pieniądze (albo drobny podarek) w zamian za ich zęby mleczne, schowane pod poduszką lub wrzucone pod szafę. Postać popularna jest głównie w krajach kultury zachodniej: w Stanach Zjednoczonych czy w Wielkiej Brytanii.

³ Przedstawiając małym dzieciom Świętego Mikołaja lub inne fantastyczne postaci tak, jakby były one prawdziwe (LEHR, 1984).

*ludka*⁴ i *czarownicę (wiedźmę, babę-jagę)*, przy czym w dziecięcych wskazaniach dominuje postać wartościowana negatywnie. Opis jej wyobrażenia stanie się tematem niniejszej pracy.

Zarysowanie konceptualizacji stereotypu *czarownicy* tworzonych przez dzieci – w młodszym i starszym wieku szkolnym – wymaga jednak sięgnięcia do szerokiego tła kulturowego: odtworzenia warstw semantycznych wyobrażenia mitologicznego (zawartych w języku, w elementach wierzeń i w opartej na nich symbolice, także w pewnych faktach historycznych, a nawet w literaturze). Stanowiąc będzie podstawę wyekscerpowania stereotypu z wypowiedzi dzieci, wypełnienia go dziecięcą treścią oraz cechami uznanymi przez nie za charakterystyczne, a także cechami słabszymi, jednostkowymi, wymienianymi w zależności od wieku czy płci wypowiadających się. Tło kulturowe stanie się też podstawą do ukazania trwałego jądra wyobrażenia mitologicznego oraz tych komponentów, które są wyraźnie kontekstowe, elastyczne i poddają się modyfikacji. Założenia analizy wpisują się więc w nurt refleksji kognitywnej, według której nie istnieje ostra granica między wiedzą językową a niejęzykową, sam zaś język stanowi narzędzie, ale też szczególny „skarbiec doświadczeń i przeżyć” przywołujący ogólną wiedzę o świecie (TSCHIRCH, 1954: 68; LANGACKER, 2008). Poprzedzenie analizy dziecięcych konceptualizacji stereotypu *czarownicy* obszernym kontekstem kulturowym (językowym, historycznym, wierzeniowym, literackim) zyskuje w myśl tych przesłanek dodatkową motywację. Znaczenie bowiem wyrażen językowych obejmuje, według kognitywistów, a także według metodologii językowego obrazu świata, wszelkie aspekty doświadczenia mentalnego, w którego skład wchodzi m.in. pełne rozumienie fizycznego, lingwistycznego, społecznego i kulturowego kontekstu (LANGACKER, 2008)⁵. Języka nie da się od owego kontekstu oddzielić, brak też wyraźnych reguł wyznaczających te elementy kontekstu, które może przywołać język, dlatego zarysowanie tła odtwarzanego stereotypu zyska w opracowaniu uzupełnienie w postaci ważkiego kontekstu z obszaru kultury (literatury) dla dzieci.

---

⁴ Inne pozytywnie wartościowane postaci wymienione przez dzieci to *Kopciuszek* i *dobry wróżka*. Dane pochodzą z badań własnych prowadzonych w 2011–2012 roku w kilku miastach Polski południowej wśród dzieci od 7. do 13. roku życia.

⁵ Inne aspekty doświadczenia mentalnego, według Ronalda Langackera, to: utrwalone i nowe konceptualizacje; nowe, abstrakcyjne pojęcia, ale też bezpośrednie, sensoryczne, motoryczne i emocjonalne doświadczenia; pojęcia, które nie są bezpośrednio dane, lecz rozwijają się w tzw. czasie procesualnym (LANGACKER, 2008).

1. Wokół stereotypu

Badań dotyczących stereotypów u dzieci nie ma zbyt wiele, nie są też one zróżnicowane. W dotychczasowych opracowaniach zainteresowania badaczy kierowały się głównie ku stereotypom społecznym. Stwierdzano ich niezłą krystalizację już u małych dzieci, ale też ich „blednięcie” z wiekiem (ABOUD, 1988; DOYLE, ABOUD, 1995). Potwierdzono, że dzieci operują stereotypami odnoszącymi się do płci, wieku, rasy, w większości z towarzyszącymi im negatywnymi ocenami (SEEFELDT, 1987; BIERNAT, 1991). W poszukiwaniach polskich znane są dane z badań Antoniny Kłoskowskiej (KŁOSKOWSKA, 1961: 78), potwierdzające ciekawe rezultaty w zakresie ewaluatywnych zachowań społecznych:

[...] analiza treści wyobrażeń dzieci [...] może mieć znaczenie nie tylko dla ustalenia stopnia krystalizacji stereotypu grupy własnej w ich świadomości, lecz także dla poznania systemu ich wartości,

a z nowszych — obszerne studium Barbary Weigl na temat stereotypów i uprzedzeń etnicznych u dzieci (WEIGL, 1999).

Do tej pory nie zwracano uwagi na występowanie stereotypów w języku dzieci, choć powstało wiele opracowań dotyczących nabywania schematów poznawczych, a także nazw i idei. Stwierdzono, że dzieci stosują niezwykle sprawne strategie uczenia się nowych wyrazów i pojęć, są bardzo wrażliwe na subtelne aspekty językowego przedstawiania otaczającej rzeczywistości i na leksykalne wzorce obecne w przyswajanym języku (por. BOWERMAN, 1989; SLOBIN, 1996). Początkowo przypisują nazwy jedynie prototypowym okazom danej kategorii (BARRETT, 1995; MEINTS, PLUNKETT, HARRIS, 1999; SOUTHGATE, MEINTS, 2000).

Pojęcia, którymi operują, [...] pozwalają na znacznie lepszą identyfikację egzemplarzy bardziej typowych niż nietypowych, a różnica między tymi rodzajami jest pod tym względem wyraźniejsza niż u dorosłych; dzieci, u których kształtują się określone pojęcia, uczą się najpierw identyfikować najbardziej typowe jego egzemplarze (w ramach najprostszych struktur składniowych i tekstowych) (OŹDŻYŃSKI, 1995: 58).

W ten sposób, porządkując „doświadczalny chaos”, dokonują swoistej kategoryzacji, rozpoznają i stosują schematy poznawcze – uogólnioną oraz wyabstrahowaną wiedzę na temat określonych klas obiektów i zdarzeń (PIAGET, 2005; RUMELHART, 1980; por. też SCHAFF, 1981)¹.

W psychologii poznawczej schemat traktuje się jako wyodrębniony składnik wiedzy człowieka o świecie, uogólnionej i abstrakcyjnej, dający uproszczony obraz określonego obszaru rzeczywistości, ułatwiający porządkowanie i zapamiętywanie informacji (WOJCISZKE, 1986). Schemat jest „zwykle przeciwstawiany konkretnym, bogatym w szczegóły, niepowtarzalnym wyobrażeniom rzeczy, osób lub zjawisk” (LIBURA, 2000: 28)². Posługiwanie się nim wynika z naturalnej skłonności umysłu do kategoryzowania obiektów, tym samym realizuje zasadę oszczędności poznawczej (TRZEBIŃSKI, 1981). Najważniejszymi kategorialnymi schematami osób są właśnie stereotypy (STRELAU, red., 2000)³. Schematy wpływają jednak z bogactwa doświadczeń percepcyjnych – z „doświadczenia ucieleśnionego” (EVANS, 2009: 137),

---

¹ Schematy mogą być:

- rozwijane w wyniku rejestracji nowych sytuacji bodźcowych, w których schemat może mieć zastosowanie. U dzieci działa mechanizm asymilacji nowych informacji z już utrwalonymi strukturami poznawczymi oraz ich akomodacji (PIAGET, 2005; BONIECKA, 1997);
- dostrajane – wskutek stopniowych zmian w zakresie poszczególnych subprocedur, by dostosować już istniejący schemat do innej sytuacji bodźcowej. Nowo powstały schemat jest analogiczny do wyjściowego;
- całkowicie restrukturalizowane – relacje łączące poszczególne reprezentacje pojęciowe zostają, jako nieadekwatne do sytuacji bodźcowej, rozbite, a nowe relacje tworzą się podczas abstrahowania i myślenia indukcyjnego; w efekcie powstaje zupełnie nowy schemat (CLARK, 1973; RUMELHART, 1980).

² W innym znaczeniu pojęcia *schemat* używa w swej teorii Langacker. Według niego, jest wiele rodzajów schematów, różniących się stopniem abstrakcji. Definiuje schemat następująco: „[...] struktura semantyczna, fonologiczna lub symboliczna, która w porównaniu z inną reprezentacją tego samego elementu charakteryzuje się mniejszą konkretnością i szczegółowością” (LANGACKER, 2009: 168).

³ Inne schematy: autoschematy, role społeczne, schematy zdarzeń i cech.

i mają charakter niejęzykowy, stereotypy jako twory lingwistyczne, obecne w języku, nieczęsto „sięgają” do empirii, są kształtowane pośrednio, przez wypowiedzi innych ludzi, związane z emocjami (QUASTHOFF, 1998).

Stereotypy powstają, tak jak schematy, w wyniku procesu kategoryzacji – klasyfikowania obiektów bądź ludzi jako członków pewnej grupy lub kategorii. Sama stereotypizacja jest procesem naturalnym: ludzie często posługują się stereotypami w charakterze „dróg na skróty”. Dają one poczucie poznawczej kontroli sytuacji społecznej, poczucie bezpieczeństwa, pozwalają lepiej orientować się w otaczającej nas rzeczywistości, komunikować się z innymi.

Stereotypy nabywa się bardzo wcześnie. Badania wykazały, że już u 5-letniego dziecka są one wykrystalizowane jak u nastolatka (ABOUD, 1988; ŁUKASZEWSKI, WEIGL, 2001: 55)⁴. Czynnikiem, które je kształtują, jest wiele⁵, najważniejszym jest społeczne uczenie się, dzięki któremu dzieci bardzo wcześnie – przez przykłady ze świata dorosłych, modelowanie i pozytywne wzmocnienie czy przekaz werbalny – poznają sposób patrzenia na świat swoich rodziców i powielają ich zachowania. Dzieje się tak przynajmniej w pierwszym okresie życia dziecka, kiedy ono samo ma jeszcze za małą wiedzę, aby oceniać otaczającą rzeczywistość. Wrażenia, które przekazuje ktoś inny, są też zawsze bardziej stereotypowe niż zdobywane w bezpośrednim doświadczeniu. Często stereotypizacja zachowań i języka dokonuje się mimowolnie: stereotypy stają się „częścią” dorastania dziecka w swym środowisku⁶, są bowiem przenoszone w interakcji społecznej wieloma drogami, m.in. w środkach masowego przekazu, a nawet w literaturze pięknej.

Dzięki badaniom wyodrębniono jednak określone stadia percepcji interpersonalnej, ściśle powiązane z rozwojem poznawczym, a także z krystalizowaniem się stereotypów: a) w pierwszym stadium (do 7. roku życia) percepcja dziecka ma perspektywę egocentryczną, jego spostrzeżenia są ubogie i silnie nasycone wartościowaniem; b) w stadium drugim (8.–12. roku życia) dziecko tworzy charakterystyki opisowe, niepozbawione sprzeczności i ocen różnoimiennych; c) w trzecim stadium (po 12. roku życia) sądy dziecka są

---

⁴ W większości są to stereotypy, którym towarzyszą oceny negatywne (SEEFELDT, 1987; BIERNAT, 1991; FAGOT, LEINBACH, O'BOYLE, 1992). Już trzylatki mają stereotypowy negatywny obraz ludzi starych, znają także stereotypy dotyczące płci i rasy.

⁵ Wśród najważniejszych wymienia się religię, obyczaje, instytucje kulturowe, mechanizmy ewolucji, podział ról społecznych (NELSON, 2003).

⁶ Które Allport w przypadku uprzedzeń nazywa „skażonym”. Często też wpaja się dzieciom swoje poglądy (ALLPORT, 1958).

uogólnione, z tendencją do integracji informacji (LIVESLEY, BROMLEY, 1973; SKARŻYŃSKA, 1981). Z wiekiem rośnie więc liczba elementów charakterystyki osób, ich zróżnicowanie i dokładność, w tym – liczba kategorii deskryptywnych i opisów stanów wewnętrznych. Zmniejsza się za to liczba kategorii nasyconych afektywnie, ewaluatywnych i nacechowanych egocentrycznie, a także liczba opisów właściwości fizycznych osób:

Przedstawione dane pozwalają sądzić, że prawdopodobieństwo stereotypowej percepcji powinno być największe u dzieci najmłodszych, a potem w miarę rozwoju jednostki, tendencja do stereotypowej percepcji powinna słabnąć (WEIGL, 1999: 31).

Stereotypami posługujemy się jednak wszyscy, gdyż sprawiają, że świat staje się bardziej zrozumiały i przewidywalny.

Pojęcie *stereotypu* – dziś w obiegu interdyscyplinarnym, wprowadził w 1922 roku Walter Lippmann jako „»obraz w głowie ludzkiej« – jednostronny, cząstkowy i schematyczny – jakiegoś zjawiska i zarazem opinię o nim” przyswojoną jeszcze przed poznaniem samego obiektu (BARTMIŃSKI, 2007: 54).

Na podstawie teorii Lippmanna wyznaczono główne cechy stereotypów, swoście porządkujące rzeczywistość, a mianowicie: poznawczy charakter (uproszczona i uboga, uschematyzowana treść, często – poznawcza wadliwość), nacechowanie emocjonalne (pozytywne lub negatywne), generalizacja treści (częste nieuprawnione uogólnianie), trwałość, odporność na zmiany (niewielka elastyczność), społeczny charakter, perswazyjność, werbalny charakter (SCHAFF, 1981; CHLEWIŃSKI, 1992). Sam autor pojęcia sprecyzował takie ich funkcje:

- psychiczną, polegającą na ekonomizacji wysiłku poznawania świata;
- społeczną (nazywaną też stabilizacyjną, por. GOSTKOWSKI, 1959), związaną z obroną szeroko rozumianej pozycji społecznej i zapewnieniem poczucia bezpieczeństwa (stereotyp stanowi rodzaj samoobrony grup przed wpływem innych – por. NOWAKOWSKI, 1957; może odzwierciedlać strukturę społeczną – por. KAPISZEWSKI, 1978).

Kontynuatorzy myśli Lippmanna zawęzili krąg zainteresowań do stereotypowych zachowań człowieka i budowania odpowiedniego obrazu rzeczywistości społecznej. Swą uwagę poświęcili makrostrukturom, genezie stereotypów, poszukując ich w czynnikach socjokulturowych związanych z prze-

kazywaniem wzorców, zachowań czy hierarchii wartości. Łączyli stereotypy z kategorią konfliktów społecznych, z ukierunkowaniem agresji zbiorowej⁷, utożsamiali z uprzedzeniami. Tego typu poglądy na wiele lat zaciążyły na negatywnie waloryzowanym podejściu do stereotypu.

Obiektywną ocenę stereotypu, jego rozgraniczenie od zjawiska uprzedzeń⁸, dał Gordon W. Allport, który w monografii dotyczącej uprzedzeń rasowych i narodowościowych pisze: „Odgrywają one ważną rolę w uprzedzeniach, ale nimi nie są” (ALLPORT, 1958: 187; cyt. za: SCHAFF, 1981: 58, 82).

Współczesna literatura przedmiotu, szczególnie ta z obszaru psychologii społecznej, łączy stereotyp z komponentem poznawczym, pozostawiając komponent afektywny uprzedzeniom, komponent behawioralny zaś – dyskryminacji (ARONSON, WILSON, AKERT, 1997).

Na interpersonalny charakter stereotypów zwracał uwagę Adam Schaff. Łącząc stanowisko socjologiczne z psychologicznym, badacz ukazał również ich funkcjonowanie w sposobie myślenia jednostki i całego społeczeństwa. Przypisywał także istotną rolę w ich powstawaniu tzw. kodowi kulturowemu – oglądowi rzeczywistości narzucanemu przez uwarunkowania społeczne (por. BARTMIŃSKI, 2007: 58). To ujęcie bliskie jest etnolingwistycznemu rozumieniu stereotypu językowego jako „mentalnego” obrazu przedmiotu (BARTMIŃSKI, 1998a; BARTMIŃSKI, 2007)⁹.

Adam Schaff zwraca także uwagę na różnice zaznaczające się między pojęciem a stereotypem. Według niego, stereotyp jest kategorią myślowo-pragmatyczną, „»impregnowaną« na wpływ doświadczenia” (SCHAFF, 1981: 113), a nie myślowo-logiczną (jak pojęcia). W grupie „pragmatycznych funkcji stereotypu” mieszczą się więc, według badacza, funkcje: społecznie integrująca, obronna, ideologiotwórcza i polityczna, gdy w pojęciu dominuje

---

⁷ Co wiąże się ze zjawiskiem uprzedzeń. Por. np. w Polsce badania Józefa Chałasińskiego (na temat roli stereotypów we wrogich polsko-niemieckich relacjach społecznych na Górnym Śląsku – zob. CHAŁASIŃSKI, 1935).

⁸ Negatywna postawa wobec członków zdefiniowanej społecznie grupy, oparta jedynie na ich przynależności do tej grupy (ARONSON, WILSON, AKERT, 1997).

⁹ „Pod mianem stereotypu językowego chcemy oczywiście opisać pełny »mentalny« obraz przedmiotu, obejmujący zarówno cechy traktowane jako »kategorialne«, jak też cechy »charakteryzujące« (granica między nimi jest płynna), jednak tylko cechy ustabilizowane. Wszystkie one tworzą bazę, z której wyprowadzane są warianty (profile). Słowa (nazwy przedmiotu) nie muszą tworzyć nowego stereotypu, raczej aktywizują proces derywowania z bazy określonego profilu, wydobywając pewne cechy i nadając im status cech dominujących” (BARTMIŃSKI, 1998a: 108).

funkcja poznawcza (SCHAFF, 1981: 136). Stereotyp ma też elementy wartościujące i wolicjonalne. Sferą rodzącą stereotypy są oceny i wartościowania (sfera ideologiczna), w pojęciach zaś dominuje element intelektualny. Obiektywność jest więc w stereotypie – inaczej niż w pojęciu – tylko pozorna. Zdaniem A. Schaffa, zasadnicza odmiennność między pojęciem a stereotypem polega na różnicy „przedmiotu: uniwersalnego w jednym, partykularnego w drugim przypadku” (SCHAFF, 1981: 114).

Dla filozofa

stereotyp jest zawsze związany ze słowem czy z wyrażeniem językowym, podobnie jak związane ze słowem pojęcie; awerbalnych stereotypów nie ma. Słowo służy tu jako hasło wywoławcze odpowiednich treści intelektualnych i stanów uczuciowych oraz postaw, ale słowo czy wyrażenie nie eksplikuje treści stereotypu, podobnie jak nie czyni tego w przypadku pojęcia; treści eksplikuje zdanie, często system zdań (SCHAFF, 1981: 44).

W przeciwieństwie do pojęć stereotyp jest nieelastyczny, oporny na zmiany, zawiera „uogólnienie postrzeżeń partykularnych”. Odgrywa znaczącą rolę w procesie porozumiewania się ludzi. Pozwala na automatyczne reagowanie na bodźce w pewnych sytuacjach, wyzwala emocje, które popychają do podjęcia określonych w swym charakterze działań.

Zbytne skupienie się na roli społecznej stereotypów kosztem umniejszenia znaczenia czynników psychologicznych jest przyczyną współczesnej krytyki tej teorii (BARTMIŃSKI, 2007: 59–60).

Według Hilarego Putnama, amerykańskiego filozofa języka, stereotyp stanowi najbardziej konwencjonalną część skorelowanej z językiem wiedzy o świecie, odnoszącą się do myślenia potocznego (PUTNAM, 1975). Badacz zwraca uwagę na związek stereotypu ze znaczeniem słów, a także na jego konotacyjny charakter:

[...] normalna forma opisu znaczenia słowa powinna być skończonym ciągiem lub „wektorem”, którego komponenty powinny na pewno zawierać [...]: (1) wyznaczniki syntaktyczne odnoszone do słowa, np. „rzeczownik”; (2) wyznaczniki semantyczne odnoszone do słowa, np. „zwierzę”, „odcinek czasu”;

(3) opis dodatkowych cech stereotypu, jeśli takie istnieją [wyóżnienie – B.N.S]; 4) opis ekstensji (PUTNAM, 1975: 269)¹⁰.

Jerzy Bartmiński, powołując się na dzieło amerykańskiego filozofa *Mind, Language and Reality* (PUTNAM, 1975), tak przybliża jego rozumienie pojęcia *stereotypu*: „[...] w potocznym użyciu językowym konwencjonalne (często tendencyjne) wyobrażenie [ang. *idea*], które może być bardzo niedokładne, o tym, jak jakieś X wygląda, jak działa, jakie jest” (PUTNAM, 1975: 249). Zespół jego cech nie odnosi się do wszystkich okazów danej klasy, „lecz do okazów wzorcowych, normalnych dla mówiących” (BARTMIŃSKI, 2007: 68). Zbliża się więc w ten sposób do centrum prototypu, choć jednocześnie, będąc schematem myślenia z planu intensji, nie musi być najlepszym przykładem kategorii.

Co istotne, Putnam nie zawęża stereotypu do nazw ludzi, lecz rozszerza jego zastosowanie do całego niemal słownictwa języka (PUTNAM, 1999; BARTMIŃSKI, 2007: 67–69), zwłaszcza tego należącego do potocznej odmiany języka, szczególnie nasyconej afektywnymi stereotypami. Nie odcina się też od funkcji poznawczej stereotypu (od której, eksponując funkcję obronno-integracyjną, odcinał się A. Schaff). Takie ujęcie szczególnie bliskie jest polskim kognitywistom, zwłaszcza tym reprezentującym nurt etnolingwistyki i językowego obrazu świata. Bliskie też było autorce niniejszego opracowania ze względu na odniesienie współczesnego stereotypu *czarownicy*, jego zawartości, do bogatego podłoża społeczno-historycznego i kulturowo-językowego.

Na językowy charakter stereotypu zwróciła uwagę również Uta Quasthoff. W jej ujęciu stereotyp

jest werbalnym wyrazem przekonania skierowanego na grupy społeczne lub jednostkę jako członka tej grupy. Ma formę logiczną sądu, który w sposób niezweryfikowany, z tendencją do wartościowania emocjonalnego, przypisuje klasie osób określone właściwości lub sposoby zachowań, ewentualnie odmawia jej jakichś cech. Językoznawczo jest opisywalny jako zdanie. [...] Stereotyp odznacza się wysokim stopniem rozpowszechnienia wewnątrz grupy kulturowej (QUASTHOFF, 1998: 13).

---

¹⁰ Tłumaczenie własne.

Tak pojmowany, pełni funkcje: kognitywną, afektywną i społeczną – konieczne i wzajemnie od siebie zależne (QUASTHOFF, 1998; ZGÓŁKOWIE, 1998)¹¹. W obszarze funkcji społecznych współlistnieją jeszcze, według badaczki, funkcje „pozytywne” lub „negatywne”, w których sposób wartościowania zależy od „bycia w grupie – bycia poza grupą” (QUASTHOFF, 1998: 14). Autorka wiąże funkcje stereotypu z użyciem w konkretnych aktach mowy, a nie – z systemem języka jako organizatorem „społecznego widzenia świata i postawy wobec niego” (BARTMIŃSKI, 2007: 61).

W badaniach polskich językoznawców stereotyp traktowany był jako pewna nadwyżka znaczeniowa, tzw. *konotacja emocjonalna* (PISARKOWA, 1976). W nowszych teoriach kognitywnych jego opis utożsamia się z opisem znaczenia (WIERZBICKA, 1985). Część badaczy traktuje stereotyp formalnie, odnosząc go do reprodukowanych z pamięci związków wyrazowych (KURKOWSKA, SKORUPKA, 1959; LEWICKI, 1976), inni – do społecznie ustabilizowanych konotacji, utrwalonych językowo w postaci derywatów, frazeologizmów, połączeń wyrazowych (GRZEGORCZYKOWA, 1998), jeszcze inni traktują zjawisko semantycznie, odnosząc je tylko do sądów mentalnych o rzeczywistości, tkwiących w świadomości nadawców (PISARKOWA, 1976; SCHAFF, 1981). Mówi się nawet o stereotypie jako jedności języka, myślenia i działania (CHLEBDA, 1998; GREŃ, 2001).

Najbardziej precyzyjną, obejmującą szeroki zakres zjawisk, definicję terminu proponuje Jerzy Bartmiński, który pojmuje stereotyp jako

subiektywnie determinowane wyobrażenie przedmiotu obejmujące zarówno cechy opisowe, jak i wartościujące [...], oraz będące rezultatem interpretacji rzeczywistości w ramach społecznych modeli poznawczych. To rozumienie stereotypu uwzględnia zarówno aspekt semantyczny, jak i formalny, nie przeciwstawia stereotypów językowych (formalnych) stereotypom mentalnym, raczej – przeciwnie – łączy je w możliwie szerokim sensie (BARTMIŃSKI, 1998b: 64).

Tak rozumiany stereotyp jest nieodłączny od języka, ale też – co szczególnie interesujące – może być komunikowany pozajęzykowo. Nie jest

---

¹¹ Funkcję kognitywną można interpretować za pomocą schematu poznawczego, funkcjonującego w pamięci człowieka (QUASTHOFF, 1998).

wyłącznie wypełniony emocjami, ma także wartość poznawczą i wynika z doświadczania świata.

Stereotyp jako obiekt badań może obejmować obraz całego oswajanego przez człowieka świata, budowany z postawy poznawczej, ale zawierający także elementy ocen i wartości. Ma to być przy tym świat [...] zawarty w strukturach i znakach języka, ale interpretowany kulturowo na tle praktyk i wierzeń społeczności używającej tego języka (BARTMIŃSKI, 1998b: 65).

Jest więc wiązany z językowym obrazem świata, ma charakter językowy i kulturowy, co sprzyja utrwalaniu się formuł (BARTMIŃSKI, 1985; BARTMIŃSKI, 1998b; BARTMIŃSKI, PANASIUK, 2001; HABRAJSKA, 1998; PANASIUK, 1998; TOKARSKI, 1998).

Według J. Bartmińskiego, *stereotyp* oznacza „pełniejsze ujęcie treści znaczeniowej słowa, [...] uchwycenie jego relacji do podmiotu mówiącego i jego punktu widzenia, wyznawanego przez niego systemu wartości”, akcentuje „subiektywność kategoryzacji i pragmatyczne funkcje znaku”, a jednocześnie będzie oznaczać „konwencjonalność i »sztywność« znaczenia”, stabilizację składników formalnych i semantycznych, „ich powtarzalność oraz psychospołeczne tego skutki” (BARTMIŃSKI, PANASIUK, 2001: 367). Ujęcie to prowadzi do wyróżnienia trzech odmian stereotypu: topiki, formuł oraz idiomów – różnych pod względem utrwalenia treści i formy¹².

Podstawą kolejnej typologii stereotypu stają się używane w stereotypowych sądach modyfikatory: „normalny”, „zwyczajny”, „typowy”, „prawdziwy”, wyznaczające różny status ontologiczny wypowiedzianych sądów. J. Bartmiński i J. Panasiuk wyróżniają zgodnie z tym podziałem: obrazy¹³, wzory¹⁴, wyobrażenia mitologiczne oraz wyobrażenia ideologiczne¹⁵.

¹² Topika – to utarte połączenia semantyczne, formuły są połączeniami semantycznymi i formalnymi, idiomy zaś – utartymi połączeniami czysto formalnymi, bez przejrzystej motywacji semantycznej, np. *zapędzić w kózki róg*. (Por. BARTMIŃSKI, 2007: 71).

¹³ Prezentują realne cechy obiektu, odwołują się do ramy metatekstowej ‘taki, jaki jest’, czyli: „normalny”, „zwyczajny”, „typowy”, „prawdziwy”. (Por. BARTMIŃSKI, PANASIUK, 2001: 380).

¹⁴ Pokazują wolicjonalne, postulatywne cechy obiektu, przywołują ramę metatekstową ‘taki, jaki powinien być’ (czyli: „idealny”, ale też „prawdziwy”).

¹⁵ Pojawiają się w rekonstrukcji stereotypowych cech utrwalonych w myśli zbiorowej lub indywidualnej, tzn. „sytuacji społecznych, postaw i zachowań człowieka, takich jak: rewolu-

Najbardziej interesująca dla przedstawionych dalej rozważań jest kategoria *wyobrażeń mitologicznych*, odtwarzających kulturowo-językowe wyobrażenia istnień mitycznych¹⁶: krasnoludka, anioła, czarownicy, upiora, zmory itp. Funkcjonują one w ramach modalnych ‘taki, jaki może być’, ‘taki, jaki prawdopodobnie jest’. Jak podkreślają badacze, „nie występuje tu na pewno modalność powinnościowa, samo istnienie odnośnych istot podlega zrelatywizowaniu do pewnych sfer rzeczywistości i gatunków wypowiedzi” (BARTMIŃSKI, PANASIUK, 2001: 380). Szczególną wartość ta kategoria stereotypu stanowi w odbiorze dziecięcym, w dziecięcym oswajaniu świata i języka. Dobrze się bowiem mieści w specyficznym typie myślenia dziecka¹⁷, choć jak wskazano w rozważaniach wstępnych, nawet małe dzieci radzą sobie z wyodrębnieniem zróżnicowanych kategorii ontologicznych, także tych uznanych za mityczne. Ponadto, choć w tym wypadku

moment istnienia nie jest [...] tożsamy z momentem bycia czymś, [...] są one równoważne, gdyż jedno pociąga za sobą drugie. Są to zatem dwa aspekty, możliwości *mówienia* o bycie, *rozważania* bytu. [...] nie ma żadnej *ontycznej* różnicy pomiędzy istnieniem a byciem czymś określonym – różnica między nimi ma charakter *ontologiczny*, a nie *ontyczny*, związana jest ze sposobem konceptualizacji (CHMIELECKI, 2006: 5).

Jednocześnie – to kategoria dobrze poddająca się stereotypizacji, bo poznawana tylko w przekazie społecznym.

Sam termin *wyobrażenia mitologiczne* wymaga jednak dalszych uściśleń, niezbędnych do precyzyjnego odtworzenia stereotypowego obrazu obiektu czy bytu. Chodzi o rozróżnienie między schematycznymi wyobrażeniami poznawczymi (*schematy wyobrażeniowe*) a wyobrażeniami bogatymi w szczegóły (*obrazy mentalne*). Te pierwsze sytuują się na wyższym poziomie abstrakcyjności niż bogate w szczegóły wyobrażenia konkretnego egzemplarza

---

cja, postęp, demokracja, lewica i prawica, miłość, piękno, braterstwo, ludowość” (BARTMIŃSKI, PANASIUK, 2001: 380).

¹⁶ Obiektów zależnych od pewnej treści mentalnej (wyznaczonych przez nią). To obiekty w pewnym sensie (np. historycznym – przynajmniej w przypadku niektórych) znajdujące się poza umysłem (a więc poza tym, co subiektywne), które jednak zarazem nie znajdują się w przestrzeni fizycznej (w sferze tego, co obiektywnie istniejące). Można je uznać za przedmioty intensjonalne (transsubiektywne albo wirtualne), jako że zostały one ukonstytuowane, czy też skonstruowane, na podstawie pewnych informacji. (Por. CHMIELECKI, 2006).

¹⁷ Charakterystyczne dla etapu przedoperacyjnego w rozwoju dziecka jest myślenie magiczne (PIAGET, 2005).

rzeczywistości (JOHNSON, 1987; LIBURA, 2000). Odtwarzane *wyobrażenie mitologiczne* będzie nawiązywało do pełnego obrazu (mentalnego) obiektu bogatego w treść, z wyłaniającą się z tego obrazu uporządkowaną strukturą stereotypowego schematu czy wzoru.

Tak rozumiany stereotyp (wyobrażenie mitologiczne) *czarownicy*, związany z przyswajaniem treści (tradycji) kulturowych przez dzieci, próbuję odtworzyć za pomocą fasetowego wypełnienia, łączącego stereotyp z charakterystyką atrybuowaną do kategorii (STANGOR, LANGE, 1994), ale też z podejściem ewaluatywnym – ocenianiem związanym z nazwami obiektu czy z zachowaniami wobec niego (DOVIDO, EVANS, TYLER, 1986). Część badaczy, uznając stereotypy za szczególną wersję schematów poznawczych, traktuje je jako kategorie o wyrazistym rdzeniu pojęciowym (TRZEBIŃSKI, 1981), o charakterze prototypowym – z niewielkim zakresem wariancji (ROSCH, 1973; ROSCH, 1983; TAYLOR, 2001; KLEIBER, 2003; GRZEGORCZYKOWA, 1998; WIERZBICKA, 1985; ŁUKASZEWSKI, 1995; PETTIGREW, 1970). Inni, analizując stereotypy – nawiązują do schematów opartych na rodzinnym podobieństwie egzemplarzy ze znaczną wariancją, zestawioną w subschematy lub warianty czy profile (WITTGENSTEIN, 2004; ECKES, 1994; BARTMIŃSKI, 1998a; RUDZKA-OSTYN, 2000). Analiza wyobrażenia mitologicznego pod kątem prototypizacji i/lub wyróżnienia podtypów – profili, które odpowiadają zespołowi czynników podmiotowych wynikających z określonego punktu widzenia i systemu wartości (BARTMIŃSKI, 1998b), pozwoli ujawnić sposób jego stabilizowania, profilowania (BARTMIŃSKI, 2006; BARTMIŃSKI, NIEBRZEGOWSKA, 1998), ewentualnego modyfikowania jego treści czy sposobu konceptualizacji w języku dzieci (PANASIUK, 1998).

Zanim stereotyp – zamknięty w formie językowej – określonej przez nazwę denotującą pewien fragment rzeczywistości, zawierający konotowane skojarzenia poznawcze i ich swoistą ocenę (pozytywną lub negatywną) – zostanie „oswojony” przez użytkownika języka i stanie się jego własnością, będzie podlegać działaniom utrwalającym. Stabilizowanie, utrwalanie stereotypu lub – przeciwnie – jego modyfikowanie wywoływane są określonymi uwarunkowaniami.

I tak – wyrazistość obiektu określonego nazwą (MULLEN, 1991), a także deformacja pamięci użytkowników języka, zwykle narastająca z wiekiem (STANGOR, LANGE, 1994), a polegająca na przywoływaniu informacji zgodnych ze stereotypem (czyli tzw. wzmacnianie, por. FLOCK, STANGOR, 1994), ułatwiają jego aktywizowanie. Cechy zgodne ze stereotypem są bowiem lepiej zapamiętywane i atrybuowane.

Stereotyp, pomimo wymienianej w definicjach odporności na zmiany i niewielkiej elastyczności, nie ma wymiaru absolutnego. Jego zmianie (modyfikacji, rekonstrukcji) sprzyjają: osłabianie skojarzeń, tworzenie odmiennych profili czy wręcz – kreowanie nowych stereotypów, wiązanych z tą samą nazwą (BORKOWSKI, 2003). Stereotyp jest tworem kulturowo-językowym, powstaje w interakcji społecznej w realnej rzeczywistości, więc wszelkie zmiany w tych sferach mogą wpływać korzystnie na uwarunkowania zmian. Szczególną sferą oddziaływań wydaje się słowo.

„Uprzywilejowaną dziedziną werbalnego wyrażania stereotypów” jest literatura (MITOSEK, 2001: 214), także literatura dla dzieci. Pełni ona wobec stereotypu trzy funkcje: utrwalającą, kreującą i obnażającą (deszyfrującą) (MITOSEK, 1974; MITOSEK, 2001)¹⁸. W literaturze „osobnej” wypełniane one będą z pełnym respektem dla istotnej w niej funkcji dydaktycznej (ADAMCZYKOWA, 2004).

Literatura stabilizuje (utrwała) stereotyp, jeśli prowadzi odbiorcę do całkowitej aprobaty stereotypowej wizji świata przedstawionego: „Między czytelnikiem a utworem panuje obustronna życzliwość: odbiorca w całości akceptuje apel tekstu, bo tekst potwierdza jego (stereotypową) wiedzę” (MITOSEK, 1974: 178). Do tego konieczna jest „dobra wiara” czytelnika, czyli przekonanie o autentyczności wizji, jaką oferuje tekst. Mały odbiorca w pełni uznaje apel tekstu, gdyż potwierdza on jego potoczną, niezbyt obszerną jeszcze wiedzę. Literatura dla dzieci w swej kanonicznej postaci zawiera też wiele tytułów, także gatunków (jak baśnie), które taką „wiarę” z pełnym przekonaniem przekazywały. Tymczasem zmiany w rzeczywistości społecznej, a za nimi współczesne teorie literackie prowadzą do nowego ich odczytania¹⁹, choć w powszechnym odbiorze nie mają one jeszcze dużego zasięgu. Tradycyjne „odczytania” będą więc prowadziły do utrwalania treści stereotypów.

Tworzenie stereotypu literackiego dotyczy kreacji lekturowej²⁰ oraz identyfikacji odbiorcy z bohaterami lektur. Druga sytuacja jest szczególnie żywa podczas przekazu literatury dziecięcej, jako że mechanizm jej odbioru przez dziecko opiera się m.in. na identyfikacji z bohaterem. Współczesne teksty

---

¹⁸ „Analiza konkretnych utworów prozy polskiej wydawanej po roku 1989 uprawnia do stwierdzenia, iż w obrębie jednego utworu może pojawić się nie tylko jednoczesna stabilizacja i deszyfracja różnych stereotypów, ale także potwierdzenie i obalenie poszczególnych komponentów jednego” (BUDROWSKA, 2000: 9).

¹⁹ Wykształcają się takie sposoby czytania, jak krytyka genderowa, krytyki mniejszościowe i krytyka w duchu *queer* (BURZYŃSKA, 2006).

²⁰ Polegającej na adaptacji obrazów literackich (postaci) do opisu doświadczeń bliskich odbiorcy.

dla dzieci (jak choćby cykl powieściowy o Harrym Potterze) pobudzają dzieci do działania, naśladowania głównego bohatera. „Samo zjawisko powstania stereotypu literackiego stanowi odwrotność stabilizującej funkcji literatury” (MITOSEK, 2001: 218). Na tej samej zasadzie literatura „osobna” kreuje postaci – przeciwieństwa obiektu stereotypowego, które pełnią też w pewnym sensie funkcję kolejną, polegającą na literackim obnażaniu stereotypów, przewyżnianiu schematów zastanych. W literaturze dziecięcej owo obnażanie będzie polegało nie tyle na „kompromitacji nawyków czytelnich” (MITOSEK, 2001: 219), ile na kompromitacji stereotypowej postaci, zwłaszcza jeśli wiązana jest ona z negatywną ewaluacją.

Przywołanie stereotypu i uobecnienie go w utworze pozwala więc na przekazywanie różnych znaczeń, bynajmniej do niego samego nieredukowalnych (GROCHOWSKI, 2003: 52).

Z tego też względu kontekst literacki (stabilizujący lub modyfikujący) – w postaci zestawu tekstów literatury dla dzieci, w których umieszczono wyobrażenie *czarownicy*, jest w razie zastosowania w opracowaniu metodologii kognitywnej niezbędny do ukazania procesu stabilizowania i/lub modyfikowania stereotypu.

W próbie określania kierunku przeobrażania lub stabilizowania zawartości stereotypu oddzielną kwestią jest ustalenie jego dotychczasowej treści, odkrywanie jego nieraz złożonej struktury, z niewyraźnymi granicami, z komponentami czerpiącymi ze zróżnicowanych wzorców (prototypów). Dotyczy to zwłaszcza stereotypów głęboko sprzęgniętych z tradycją i minioną kulturą. Nie ma tu wprawdzie mowy o budowaniu pojęć znanych w teorii pod nazwą koncepcji amalgamatów pojęciowych, czyli integracji pojęciowej rozumianej jako proces kognitywny, wykorzystujący „różnorodne powiązania między przestrzeniami mentalnymi”, polegający m.in. na łączeniu w całość elementów, które pochodzą z różnych dziedzin pojęciowych (LIBURA, 2010: 61–63). Trudno jednak nie dostrzec pewnego podobieństwa. W wypadku stereotypu mamy raczej do czynienia z łączeniem (ze stapianiem²¹) w całość elementów może nie całkowicie odmiennych, lecz

---

²¹ Posługuję się tu terminem pochodzącym z koncepcji amalgamatów pojęciowych (*conceptual blending* tłumaczonym jako „amalgamat pojęciowy”. (Por. FAUCONNIER, TURNER, 1994; za: LIBURA, 2010).

podobnych (podobieństwo rodzinne), tworzących jednak łącznie nową jakość, dodatkowo – w radialny sposób rozciągających granice pojęcia wyjściowego. Przestrzenie mentalne mają charakter dynamiczny, czego nie można powiedzieć o stereotypie, jednak o „stapianiu” można mówić przy połączeniu w nową, po czasie utartą jakość kilku podstawowych wzorców stereotypu (Łozowski, 1994: 244), zwłaszcza w trakcie modyfikowania obrazu bazowego w dyskursywnej interakcji.

Wypracowany przez lingwistów antropologicznych system ustalania pojemności treściowej językowo-kulturowego stereotypu wyznacza zebranie bazy materiałowej składającej się z komponentów: systemowych, ankietowych i tekstowych (BARTMIŃSKI, 1998b).

Podczas odtwarzania obrazu wyobrażenia mitologicznego istotne więc będzie zbadanie „zasobu utrwalonych form wyrazowych i reguł konstruowania znaków złożonych” (BARTMIŃSKI, 1998b), a także znaczeń frazeologizmów, przysłów i innych tekstów kultury. W jego rekonstrukcji pomoże wydzielenie cech stereotypowych, powtarzalnych, ustabilizowanych, także „odróżnienie ich od cech nietypowych, rzadkich, okazjonalnych i ustalenie w ten sposób rzeczywistej pojemności stereotypu” (BARTMIŃSKI, PANASIUK, 2001: 381), co nie jest zadaniem łatwym, gdyż nie wszystkie mają własne wyznaczniki formalne. Wyłonienie cech charakteryzujących obiekt (konotacyjnych, kontekstowych, stereotypowych) pomoże sprowadzić je do mniejszej liczby cech deskryptorowych, które z kolei na wyższym pięttrze uogólnienia mogą łączyć się w większe wiązki cech – syndromy (KAPISZEWSKI, 1978; BARTMIŃSKI, 1998b).

Wśród wyodrębnianych cech można spodziewać się słów wyrażających wartości (ogólnie oceniających czy też opisowo-oceniających), gdyż stereotypizacja nieodłącznie prowadzi do wniosków na temat wartościowania. Jak stwierdza J. Bartmiński, „cele ludzkich działań są wyznaczane na podstawie wyznawanych wartości” (BARTMIŃSKI, 2006: 143), natomiast konotacje emocjonalne wobec poznawanego obiektu uruchamiane będą z perspektywy i z punktu widzenia działającego podmiotu. Wartościowanie pojawi się więc jako komponent w pełnym opisie wyobrażenia *czarownicy*, ujęte jako „czynność psychiczna człowieka, polegająca na stwierdzaniu, jakie (i w jakim stopniu) wartości pozytywne lub negatywne właściwe są – zdaniem osoby wartościującej – danym cechom, zachowaniom, a pośrednio przedmiotom” (PUZYNINA, 1992: 83). Opis ten będzie nawiązywać do definicji kognitywnej (BARTMIŃSKI, 1988a) adekwatnej do świadomości dziecka w określonym wie-

ku, dziedziczącego i interpretującego na swoim poziomie cały balast kulturowy, jaki na wyobrażenie nałożyły wierzenia, symbolika, historia, literatura i język.

Istotne w pełnym obrazie stereotypu mogą się okazać także cechy jednostkowo zwerbalizowane, wskazujące niejednokrotnie na sieć wzajemnych implikacji, a także na wspomniane kierunki modyfikacji czy tworzenia nowych profili. Dane tekstowe mogą ukazać różne cele i funkcje wprowadzania stereotypu – również takie, które są grą z jego obrazem wyjściowym.

2. Konteksty kulturowe wyobrażenia mitologicznego *czarownicy*

2.1. *Czarownica* w kulturze – w stronę wierzeń i historii

Czarownice... Kim były i kim są postaci, które mimo negatywnych konotacji zakorzeniły się w kulturze jako stały mitologem (KERÉNYI, 1993)? Pozostały jako nieodłączny komponent bajki magicznej, literatury *fantasy*, a współcześnie „biorą udział” nawet w reklamie. I jak twierdzą pierwsi badacze kultury ludowej, to nie

narodową, rodzimą wyobraźnią ukształtowane postacie, ale [...] kosmopolitki, nie w tym lub owym kraju urodzone i wychowane, ale spłodzone na drodze rozstajnej, pomiędzy światem doczesnym a wiecznym, z ojca wojującego Kościoła i z matki ciemnoty (BERWIŃSKI, 1854; cyt. za: PEŁKA, 1987: 192)¹.

Skąd bierze się bogactwo semantyczne tego wyobrażenia mitologicznego? Czarownice były obecne w każdej cywilizacji na świecie – od Asyrii i Babilonii po wioski średniowiecznej Europy i dzisiejsze plemiona środkowej i południowej Afryki (BANEK, DRABINA, HOFFMANN, red., 1992; KRONZEK, KRONZEK, 2010: 54) – jako postaci, które próbują podporządkować człowieko-

---

¹ Jakże podobnie brzmią słowa napisane kilka lat później przez Jules’a Micheleta: „Czarownica nie ma ojca ani matki, syna, małżonka, rodziny. Jest potworem, aerolitem przybyłym nie wiadomo skąd” (MICHELET, 1961: 20).

wi siły natury i celowo je wykorzystać. Czarownica często funkcjonowała i funkcjonuje w tych społecznościach jako Stara Kobieta², która wie, a która przez tysiące lat „wtopiona w cały kompleks wierzeń” odgrywała ambiwalentną, choć raczej pozytywną rolę w religii związanej z ziemią, z cyklami zmian w przyrodzie, z naturą. Dopiero chrześcijaństwo zmieniło symbolikę i ocenę tej postaci (SZYJEWSKI, 2001; ŻAK-BUCHOLC, 2002; por. też GRAVES, 2000; SZYMKIEWICZ, 2010).

Praktyki magiczne odgrywały wielką rolę w kulturze wszystkich ludów zamieszkujących Europę tuż po upadku starożytnego Rzymu. Polscy folklorysty odnajdują ślady czarownicy także w wierzeniach słowiańskich:

[...] nie jest też wykluczone, że imię znanego kobiecego demona Małopolan: *bogina*, *boginka* (*boǵiŋa ≥ ukr. *bohýňa*), należy tłumaczyć „czarownica”; tym bardziej, że demon ten bywa u nas tu i ówdzie nazywany *wieszczycą* (który to wyraz pierwotnie również czarownicę oznaczał) (MOSZYŃSKI, 1934: 714).

Aleksander Brückner szuka jej śladu w nieco późniejszej, szerszej, tradycji europejskiej:

[...] cały tak obszerny rozdział o czarownicach i ich praktykach to wyrób średniowiecza chrześcijańskiego [...] i do mitologii rodzimej wcale nie należy, chociaż niejedno z niej się w nim utrzymało, np. przesąd o znaczeniu dróg rozstajnych, na których niegdyś poganie na cześć dusz zmarłych obchody święcili, a gdzie teraz czarownice zioła na maście swoje zakopują. Ale to wyjątki [...] (BRÜCKNER, 1980: 299).

Jednocześnie badacz wskazuje na ślad „jednej, nieco pewniejszej jędzy”, która „na Rusi żyje jako baba-jaga w chacie »na kurzej nodze« [...] i wiedź-

---

² Termin J. Żak-Bucholc. Autorka ulega Bachofenowskiej koncepcji matriarchatu, a pewnie także ideologii ruchu feministycznego, tropiąc przemiany żeńskiego pierwiastka, funkcjonującego w mitologiach świata. Wskazuje więc „ślady” archaicznego pochodzenia czarownicy i jej obrazu: w potrójnej Wielkiej Bogini anatolijskiej o cechach lunarnych (ulegającej cyklicznym przemianom z Młodej Dziewczyny przez Dojrzałą Kobietę do Starej Kobiety), egipskiej Heket, starohetyckiej ziemskiej Starusze (zajmującej się praktykami magicznymi, wróżbiarstwem, ale też leczeniem), i w bogini Kamprusepie (kobiecie czarów i bogini czarów); w Hekate, Demeter i Korze z mitów greckich — w ich działaniach i przedmiotach magicznych — oraz ich obecności w znanych nam z tradycji obrzędach magicznych (ŻAK-BUCHOLC, 2002b; por. też SZYMKIEWICZ, 2010).

mą się stała: niegdyś była uosobieniem choroby, co żądem swym ludzi zaci-na” (BRÜCKNER, 1980: 299).

W Polsce stereotyp *czarownicy* kształtował się bowiem na podstawie różnych wzorców (BARANOWSKI, 1965: 97). Prototypem mogło być pochodzące jeszcze z czasów wczesnej słowiańszczyzny miejscowe wyobrażenie wróżki-znachorki bądź wiedźmy, budzących lęk, ale też poważanych, pielęgnujących swą niezwykłą wiedzę w celu przekazania jej następnym pokoleniom (NOWACKA, 1995; ZADROŻYŃSKA, 2002), czy wyobrażenie postaci wiejskich akuserek, mających wiedzę medyczną, przede wszystkim położniczą, i bab zielearek, znających lecznicze właściwości ziół (GADACZ, MILERSKI, red., 2001, T. 1: 93; WRZESIŃSKI, 2006: 8). Już wówczas doszukiwano się ich kontaktu z siłami nadprzyrodzonymi i wiercono, że uprawiają magię³. Niemniej były kobietami z krwi i kości, które w zamian za udzielenie pomocy bądź za odwrócenie swych czarów mogły pobierać gratyfikacje.

Równoległe nieco inne rysy dodawała *czarownicy* postać baby-jagi (lub jędzy) – nie człowiek, lecz pierwotnie ważna postać wśród słowiańskich demonów, która przetrwała jedynie w formach folkloru jako stara, odrażająca, dobrze znająca czary postać z obwisłymi piersiami, kościaną nogą, ślepa lub niedowidząca, mieszkająca gdzieś w głębi lasu wraz z towarzyszącymi jej często czarnym kotem, wilkiem, krukiem, sową lub węzem (BARANOWSKI, 1981: 210; STRZELCZYK, 2007: 47). Choć wywodziła się prawdopodobnie od opiekuńczego bóstwa sił leśnych, porywała blakających się po lesie ludzi, a zwłaszcza dzieci, mordowała ich i zjadała, na końcu jednak ginęła w piecu lub dusiła się przygnieciona własnymi piersiami (SZYJEWSKI, 2003: 181; KRZAK, 2007)⁴.

We wczesnym stereotypie słowiańskiej *czarownicy*, w podaniach ludowych nazywanej także *wiedźmą*, badacze odnajdują więc obrazy słowiańskich, demonicznych boginek, jędz i jag uosabiających chorobę, ból i nieszczęście; ale przede wszystkim „ludzi »wiedzących«, »wieszczących« i »znających« w rozumieniu znachorów, wróżów i czarowników” – głównie płci żeńskiej (MOSZYŃSKI, 1934: 90), które dopiero później zlały się w jedno z obrazem *czarownicy* jako współniczki diabła (KOPALIŃSKI, 2003: 178).

---

³ Uprawianie magii osiągnęło swe apogeum w czasach średniowiecza. Uprawiano wtedy zarówno magię białą, której cele były z natury dobre (leczenie, zapewnienie płodności czy urodzaju), jak i czarną, która na ludzi i bydło sprowadzała choroby, powodowała śmierć. Wieki średnie to czas wielkiej wiary w istnienie nadprzyrodzonych mocy, upiorów, demonów (BOGUĆKA, 2006: 168; CALLEJO, 2011).

⁴ Sporadycznie występuje w folklorze motyw łaskawej baby-jagi, pomagającej ludziom (SZYJEWSKI, 2003).

Te dwa wzorce połączyły się w powszechnej świadomości w jedną postać: czarownica stała się postacią mającą magiczną moc, która najczęściej służyła jej do niesienia pomocy potrzebującym, ale mogła też zaszkodzić. Bywała także okrutną kobietą o nadludzkich zdolnościach (wzorzec – baby-jagi). Nazwami posługiwano się wymiennie.

Wraz z pojawieniem się na ziemiach polskich chrześcijaństwa, a także wpływu zachodniej literatury, zaczął się upowszechniać obraz czarownicy, współniczki szatana. Kiedy czarownice straciły resztę swoich pozytywnych cech, i z wrózek, lekarek oraz prorokiń zamieniono je w postaci latające na miotłach i służące diabłu, określano je najczęściej już tylko mianem *czarownicy* (NOWACKA, 1995: 75). Wzorzec ten propagowały głównie sfery kościelne, był on wspólny całemu kontynentowi (BARANOWSKI, 1965: 97), gdyż pozostałości dawnych wierzeń stanowiły dla nowego wyznania „wielkie niebezpieczeństwo” (WRZESIŃSKI, 2006: 12). To zaś skutkowało koniecznością rozprawienia się z osobami zajmującymi się magią.

Przez kilka wieków wykonywano sporadyczne egzekucje osób oskarżonych o związki z siłami nieczystymi. Stopniowo jednak wiara w istnienie tych związków przerodziła się w obsesję, która od późnego średniowiecza aż po wiek oświecenia przyczyniała się do śmierci wielu tysięcy niewinnych kobiet (KACZOROWSKI, red., 2007: 152–153). Bulla *Summis desiderantes*, wydana w 1484 roku przez Papieża Innocentego VIII (GRYGLEWICZ, ŁUKASZYK, SUŁOWSKI, red., 1985; ŁUCZAK, 1993: 11), powołująca się na słowa Biblii⁵: „Nie pozwolisz żyć czarownicy” (JANKOWSKI et al., red., 2003: 22,17), zezwoliła na karanie czarownic i czarowników śmiercią w majestacie prawa (KOPALIŃSKI, 2003: 196; por. BARANOWSKI, 1988)⁶, jednocześnie oficjalnie potwierdziła wia-

---

⁵ Księga Wyjścia 22, 17. (JANKOWSKI et al., red., 2003). W Księdze Powtórzonego Prawa (18, 10–12) czytamy: „10. Nie znajdzie się pośród ciebie nikt, kto by przeprowadzał przez ogień swego syna lub córkę, uprawiał wróżby, gusa, przepowiednie i czary. 11. Nikt, kto by uprawiał zaklęcia, pytał duchów i widma, zwracał się do umarłych. 12. Obrzydliwy jest bowiem dla Pana każdy, kto to czyni. Z powodu tych obrzydliwości wypędza ich Pan, Bóg twój, sprzed twego oblicza”.

⁶ Opracowanie Ewy Jabłońskiej przedstawia decydujące momenty tamtych wydarzeń:
1419 – pierwsze pojawienie się w sądowym dokumencie słowa *hexerey* („uprawianie czarów”) podczas procesu w Lucernie;
1424 – wydanie edyktu wieluńskiego przeciw husytom – początek polskich procesów o czary;
1480 – objęcie dużych obszarów Europy Zachodniej prześladowaniem czarownic;
1484 – wydanie przez papieża Innocentego VIII *Bulli przeciwko czarownicom: Summi desiderantes affectibus*;
1487 – opublikowanie książki *Młot na czarownice (Malleus Maleficarum)* autorstwa dominikanina Heinricha Krämera (Insistoria), wspartej autorytetem inkwizytora Nadrenii

rę w czary (MROZEK-DUMANOWSKA, 1990: 46). Pod koniec XVI wieku w Europie „rozpoczęły się [...] polowania na czarownice podejmowane na wielką skalę” (BASCHWITZ, 1999: 45).

Procesy czarownic, czyli „karne postępowania prowadzone przez władze państw i Kościoła, wytaczane [...] przeciwko osobom podejrzany­m o uprawianie czarów”, stały się swego rodzaju codziennością. Oskarżanymi o kon­szachty z czartem byli przede wszystkim chłopci i mieszczenie, niemal zawsze kobiety (WOJNOWSKI, red., 2001, T. 6: 315)⁷. Uważano, że poruszając się w sferach życia związanych z gotowaniem, opieką nad chorymi i domem, szukały pomocy w praktykach magicznych (BOGUCKA, 2006: 160–170)⁸. Dopatrywano się także ich szczególnej podatności na wpływ szatana⁹, chodziły też słuchy o spisku heretyckim, który jakoby zawiązały czarownice w celu zniszczenia chrześcijaństwa. Wyobrażano sobie ich zloty, tzw. sabaty – ciemną nocą na gołych szczytach wzgórz. W czasie sabatów podejrzane kobiety rzekomo nawiązywały kontakty z diabeł­m. Przedstawiane w opisach procesów i w literaturze obrazy zlotów były zbliżone do siebie, niezależnie od kraju pochodzenia¹⁰. Centralne miejsce zajmował szatan siedzący na tronie, czarownicom przydzielano miejsca zhierarchizowane – jak w społeczeństwie feudalnym, w którym każdy podlega panu – a więc usytuowane lepiej lub gorzej (POTKOWSKI, 1970: 278). Na zlocie oddawano diabłu¹¹ hołd przez

---

Jacoba Sprengera, książki potępionej nawet przez papieża Aleksandra VI, a przekonującej o realności zagrożenia działaniami osób pozostających w zмовie z szatanem (14 europejskich wydań publikacji do 1520 roku);

1552 – przejście procesów o czary pod jurysdykcję świecką w Polsce;

1614 – polskie wydanie *Młota na czarownice* w tłumaczeniu Stanisława Ząbkowica;

1776 – uchwała sejmu nakazująca sądom Rzeczypospolitej oddalać sprawy o czary i zabraniająca stosowania tortur;

1811 – ostatnia legalna egzekucja czarownicy na ziemiach polskich (w Reszlu na Warmii). Por. JABŁOŃSKA, 2009: 50.

⁷ W czasie największych prześladowań na jednego oskarżanego mężczyznę przypadały aż trzy kobiety (KRONZEK, KRONZEK, 2010: 202).

⁸ Co ciekawe, u progu nowożytności używano pojęcia tzw. magii uczonej. Zajmowali się nią mężczyźni (alchemicy, astrologowie), należąc dzięki temu do elit. Sytuacja zmieniła się jednak, kiedy czynności te zaczęły kojarzyć się z szatanem (RUSSEL, 2003; RAJMAN, 2006: 218).

⁹ Dla łowców czarownic oczywisty był fakt, że kobieta ponosi odpowiedzialność za każde zło i grzech na ziemi, czego doskonałym dla nich przykładem była historia Adama i Ewy.

¹⁰ Motyw sabatu o charakterze orgii z szatanem okazał się kreacją stworzoną przez sędziów w procesach waldensów (DEDIEU, 1993: 31). W ludowych opowieściach z XIX wieku sabaty wyraźnie zmieniały swój charakter.

¹¹ Ukazywał się on rzekomo pod postacią czarnego kota, kozła lub kruczo­czarnego mężczyzny. (Por. KOPALIŃSKI, 2003: 1134; STASZKÓW, 2010: 46).

całowanie w pośladki, a momentem kulminacyjnym była rozwiązła zabawa z nim (BOGUCKA, 2006: 170). Wierzono, że

każda czarownica zawierała z diabłem przymierze. Czart [...] wzywał posłuszną mu już ofiarę do przypieczętowania [...] [dokumentu — B.N.S.] własną krwią. W cyrografie kobieta przekazywała mu całkowitą władzę nad swą duszą, oświadczała, że wypiera się Boga oraz wszystkich jego świętych, pozwalała się też na nowo ochrzcić. W ramach zawartego przymierza otrzymywała od niego specjalne, charakterystyczne znamiona i znaki, zaświadcające przynależność do czartowskiego klanu. Były to zwykłe, [...] szczególnie u starszych kobiet, czerwone plamy na piersiach i ramionach, kaprawe, czerwone oczy, specyficznie szpiczasta broda, ciemne brodawki na całym ciele” (STASZKÓW, 2010: 46)¹².

Obsesja na punkcie czarownic i podejrzeń o czary miała, według badaczy zjawiska, kilka przyczyn. Narastająca fala procesów o czary i uroki była prowokowana napięciami społecznymi, wojnami religijnymi, nękającymi ludzi katastrofami (BOGUCKA, 2006: 172; por. POTKOWSKI, 1970). Można przypuszczać, że procesy o czary były jednym ze sposobów dyscyplinowania społeczeństwa, a dodatkowo umożliwiały większą kontrolę nad nim przez wskazywanie na przyczynę ludzkiej niedoli. Dodatkowo potęgował tę falę „rozkwit literatury tymi procesami zainspirowanej” (MUCHEMBLED, 2009: 48–49). Poza *Młotem na czarownice* (KORCZ, 1985: 24)¹³ powstało wiele innych książek i druków (MUCHEMBLED, 2009: 56)¹⁴. Według zapisków w *Młocie*,

---

¹² Na ziemiach polskich wierzono, że czarownice na sabat podróżowały w karecie lub w bryczce (ŁUCZAK, 1993: 278; OSTLING, 2011).

¹³ Składał się on z kilku części opisujących kolejno: metody wykrywania czarownic, różnego rodzaju czary, zaklęcia i sposoby ich zwalczania, pouczenia udzielane osobom zajmującym się procesami o czary (WRZESIŃSKI, 2006: 20). Pozycja ta stała się podręcznikiem dla inkwizytorów i sędziów, którzy na co dzień zajmowali się procesami o czary (SZAFJAŃSKI, 2002: 7).

¹⁴ Wpływ *Młota na czarownice* widać też w publikacjach polskich: w 1570 roku ukazał się *Postępek prawa czartowskiego przeciw narodowi ludzkiemu*, w 1595 roku wydano *Pogrom, czarnoksiężskie błędy, zdrady latawców i alchemickie fałsze* autorstwa księdza Stanisława z Gór Poklateckiego. Do literatury demonologicznej zaliczono też: *Żywoty Świętych* księdza Piotra Skargi, które opisują walkę ludzi z diabłami za pomocą m.in. modlitw czy cudów; *Nowe Ateny* księdza Chmielowskiego lub podręcznik rolnictwa Jakuba Kazimierza Haura *Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiej ziemiańskiej*. (Por. ŁUCZAK, 1993).

Wiedźma – czarownica istnieje tylko po to, żeby czynić zło: niszczyć płód ludzki i zwierzęcy, odbierać zdrowie, zatruwać studnie i źródła, sprowadzać susze, wichury i gradobicia, zarażać kłosa sporyszem, odbierać krowom mleko, zsylać obłąd, kołtun i inne cierpienia, rozpleniać myszy i szczury – i czynić mnóstwo innych niegodziwości (NOWACKA, 1995: 73).

Szczególnym zarzutem stawianym w publikacjach oskarżanym o czary były wampiryzm i kanibalizm: zjadanie dziecięcych zwłok – uprzednio ekshumowanych bądź zabijanych (MUCHEMBLED, 2009: 49; KRONZEK, KRONZEK, 2010: 56).

Demonolodzy i pogromcy czarownic dokonywali też klasyfikacji czarownic, np. Jordanes z Bergamo podzielił w 1470 roku czarownice na: latające na laskach (*bacularia*); rzucające uroki (*fascinatrix*); *maliarda* – nazwane tak od zła, które czarownice wyrządzają; *pixidaria* – nazwane od puzderek, w których przechowują maści (GADACZ, MILERSKI, red., 2001, T. 1: 93). Natomiast Peter Binsfeld, autor traktatu o czarownicach, w 1589 roku wyodrębnił wśród nich: wiedźmę (*femina saga*), straszycło nocne (*lamia*¹⁵), wróżkę rzucającą losy (*sortariae mulier*) i trucicielkę (*veneficia*) (GADACZ, MILERSKI, red., 2001, T. 1: 93)¹⁶. Już to bogactwo postaci świadczy o odbieraniu czarownic jako wszechobecnych i niestroniących od żadnego rodzaju zła.

Karą, jaką ponosiły czarownice, było najczęściej spalenie na stosie. Za zupełnie naturalne uważano stosowanie tortur, by oskarżona przyznała się do winy. Procesy o czary działały na zasadzie reakcji łańcuchowej: oskarżona czarownica wskazywała w czasie tortur kolejną czarownicę, tzw. czarownicę powołaną¹⁷. Nierzadko oskarżenie było spowodowane pobudkami

---

¹⁵ Według mitów, Lamia (wedle Wulgaty – Lilith) była królową Libii i kochanką Zeusa. Gdy zazdrosna Hera zabiła ich wspólne potomstwo, oszalała z bólu matka zaczęła mordować wszystkie napotkane dzieci. Jej twarz zamieniła się w okrutną maskę. Potrafiła jednak przybierać kształt pięknej kobiety, aby uwodzić młodych mężczyzn, zabijać ich i pożerać. We współczesnym folklorze greckim Lamia jest upodobniona do baby-jagi (GADACZ, MILERSKI, red., 2003, T. 6). Łączy się też grecką Lamię z Lilith występującą w Biblii (pierwszą żoną Adama). Por. ZAJĄC, 2004.

¹⁶ Polski autor Jakub Czechowicz w wydanym w 1769 roku „dziele” prawniczym pt. *Praktyka kryminalna*, piętnującym występki magiczne, wyszczególnił trzy rodzaje czarownic: wróżące o przeszłych i przyszłych rzeczach (*species divinatoria*), nakłaniające do lubieżności (*species amatoria*), najbardziej szkodliwy typ powodujący śmierć i choroby (*species venefika* lub *malefika*; ŁUCZAK, 1993: 75–78; PILASZEK, 2008).

¹⁷ Podczas jednego procesu sądzono nawet kilkadziesiąt osób. Często dochodziło też do samosądów. Antoni Łuczak podaje przykład proceduru – największe polowanie odbyło się

osobistymi, takimi jak chęć zemsty, zazdrość czy niechęć (WOJNOWSKI, red., 2001, T. 6: 315). Aby kobietę uznać za czarownicę, wystarczyło kilka cech fizycznych, jak zrosnięte brwi, dodatkowy palec u rąk czy stóp, a czasem – kłótność kobiety, jej bezbożność czy życie w samotności i na odludziu. Oskarżano ubogie staruszki, które przechodząc przez wioskę, mamrotały coś pod nosem, zwłaszcza jeśli miały w domu miotłę (BASCHWITZ, 1999: 306). Gdy podejrzewano o czary nie miała żadnej z wymienionych cech, pozostawało jeszcze poddanie jej próbom. Stosowano m.in.:

- próbę łez – wierzono, że czarownica nie jest zdolna do urojenia nawet jednej łzy, więc sędzia zaklinał ją, by ową uroniła;
- próbę szpilkową – ciało czarownicy golono, a sędzia szukał na jej ciele znamienia zostawionego przez szatana, które nakłuwał; jeśli z tego miejsca nie ciekła krew, znaczyło to, że kobieta istotnie jest czarownicą;
- próbę ogniową – pytano czarownicę, czy jest gotowa, aby nieść rozpalone żelazo;
- próbę wodną, czyli pławienie – w miejscu publicznym kobiety rozbierano i wiązano w kozła, po czym wrzucano do wody; tonięcie podejrzanej oznaczało niewinność (WIŚNIEWSKA, 2003: 245; RESZCZYŃSKI, 2010);
- próbę wagową – wierzono, że czarownice są lekkie jak pierze: za niska waga kobiety stanowiła dowód winy (ŁUCZAK, 1993: 79–80; JONG, 2003).

Choć Polska nazywana była „państwem bez stosów” (TAZBIR, 2000), pierwsza czarownica została spalona w naszym kraju już w 1511 roku (KOPALIŃSKI, 2003: 196). Wyroki na kobietach uznanych za czarownice wykonywano na oczach tłumu. Podobne „widowiska urządzano jak Europa długa i szeroka” (JABŁOŃSKA, 2009: 62–63)¹⁸.

Równoległe z rozpoczęciem prześladowań nastąpiła stereotypizacja wyobrażenia czarownicy.

W powszechnej świadomości te praktyki [czarownictwa – B.N.S] polegały nie tylko na wykonywaniu prostych zabiegów magicznych, lecz także na uczestnictwie w sabatach czarownic,

---

w Trewirze (w roku 1585), podczas którego 306 czarownic wskazało kolejne 1 500, a każda z nich powołała kolejne 20 (ŁUCZAK, 1993).

¹⁸ Ale na tle pozostałych europejskich krajów siła uprzedzeń w Polsce była znacznie mniejsza. Szacuje się, że na jej terenie stracono około 550 osób, a w Niemczech liczba ta sięgnęła 25 000 (JABŁOŃSKA, 2009). Należy też wspomnieć, że czarownice prześladowano także w amerykańskich koloniach. Proces ten rozpoczął się w 1692 roku w osadzie Salem, w stanie Massachusetts (HILL, 1998: 24).

utrzymywaniu kontaktów cielesnych z diablem, zaprzędawaniu duszy piekłu” (KACZOROWSKI, red., 2007: 152–153).

Szaleństwo polowań na czarownice trwało w Europie na tyle długo, że pozostawiło ślad w języku polskim w postaci frazeologizmu: *polowanie na czarownice* (por. podrozdział 2.2.4. *Frazeologizmy i przysłowia związane z „czarownicą” i z jej synonimami*)¹⁹.

Z przesądami dotyczącymi czarownic i prześladowaniami rozprawiono się dopiero w XVIII wieku pod wpływem racjonalistycznego prądu filozoficznego oraz zmian gospodarczych i kulturalnych. W Polsce przełomowy stał się 1776 rok, kiedy wydano w sejmie zakazy sądowego prześladowania czarownic i orzekania wyroków śmierci (PEŁKA, 1987: 194).

I choć zmieniła się sytuacja historyczna, wiele rysów wprowadzonych do obrazu *czarownicy* w XVII i XVIII wieku weszło do jej stereotypu, by nadal utrzymywać się w świadomości społeczności. „Zatarły się tylko niektóre cechy wybitnie niepasujące do mentalności ludzi XIX i XX w.” – napisał Bohdan Baranowski (BARANOWSKI, 1981: 114).

W wierzeniach ludowych (w XIX wieku i później) wizerunek *czarownicy* zmienił się kolejny raz – złagodniał nieco, choć dalej była to postać korzystająca z pomocy złych duchów i zajmująca się czarami: mogła pomagać i szkodzić, ale nie była już współniczką szatana i budziła mniej lęku (por. PEŁKA, 1963). Stała się też obiektem badań etnografów. Wreszcie – na przełomie XIX i XX wieku została postacią fantastyczną – bohaterką określonych gatunków literatury i sztuk plastycznych, a potem także filmu.

Tak uformowany kulturowy wizerunek *czarownicy* zawiera bardzo bogatą treść. Stał się „swoistym konglomeratem różnych wątków ukształtowanych na poszczególnych etapach rozwoju i przeobrażeń kultury duchowej ludu polskiego” (PEŁKA, 1987: 41). Zawierał elementy wierzeń przedchrześcijańskich, uzupełnionych wątkami religijnymi (chrześcijańskimi), historycznymi, a także wieloma wątkami z życia społecznego i obyczajowego, niezwiązanymi ze sferą *sacrum*.

Analizując stereotyp *czarownicy* od strony poznawczej, można powiedzieć, że łączył on wiele podschematów i skryptów (związanych z lecze-

---

¹⁹ W języku angielskim funkcjonuje też *witch hunting* – w znaczeniu podobnym do polskiego, czyli szukanie winnych za wszelką cenę, przy użyciu najczęściej drastycznych metod. Por. SIMPSON J.A., WEINER E.S., eds, 1989: 204). Pierwsze użycie odnotowano w 1932 roku, ale popularność frazeologizmu zyskał w latach zimnej wojny i w kontekście makkartyzmu (oraz lęku przed komunizmem). W latach 60. XX wieku terminu tego często używano na określenie mniejszych skandali oraz tępienia indywidualnych osób.

niem, wrózeniem, czarowaniem, ale też z zagrażaniem ludziom, niesieniem zła, łączeniem postaci demonicznej z realną – obrazów postaci odmiennych w wyglądzie i atrybutach). Nastąpiło w nim swoiste „zagnieżdzenie” i „zintegrowanie” czasem odmiennych, a czasem podobnych cech (NAJDER, 1997). Można nawet mówić o, w pewnym sensie, stapianiu się pojęć – tworzeniu semantycznego amalgamatu ukrytego za jedną nazwą (por. LIBURA, 2007).

Zanim wyobrażenie *czarownicy*, utrwalane od wieków przez zdarzenia kulturowe i społeczne, zostanie opisane w odniesieniu do poszczególnych domen, wypada sprawdzić, jakie ślady odcisnęło ono w języku.

2.2. Wyobrażenie czarownicy w języku

2.2.1. Etymologia czarownicy

O cechach kryterialnych, dystynktywnych *czarownicy* sporo mówią nazwy, którymi ją do dziś określamy. W opracowaniach i tekstach źródłowych nazwy *czarownica* używano zamiennie z wieloma innymi, najczęściej z *wiedźmą*, a rzadziej z: *ciotą*, *latawicą*, *jędzą*²⁰ (BORYŚ, 2005; PODGÓRSCY, 1998a: 71, PODGÓRSCY, 2005). W tekstach folkloru i w literaturze wykorzystywana jest także *baba-jaga* (lub *Baba-Jaga*). Pojedynczo – też w słownikach w charakterze objaśnień, w definiensie hasła *czarownica* użyto nazw: *guślar-ka*, *czarodziejka* (SL, 1807, T. 1, cz. 1: 440)²¹, *czarnoksiężnica*, *kuglarka*, *mierzienica*, *praktykarka*, *wieszczka*, *wróżka*, *złośnica* (SPXVI, 1969, T. 4: 20)²². Autorzy *Słownika synonimów* eksponują komponent semantyczny związany z umiejętnością wrózenia, przewidywania, wieszczania czy oczyszczania, zestawiając *czarownicę*, *wiedźmę* i *babę-jagę* z: *kałalarką*, *kapłanką*,

---

²⁰ Np. A. Brückner w artykule słownikowym *jędza, jędzona* (ludowe) umieszcza w definiensie synonimiczne: ‘złośnica’, ‘czarownica’ „[...] z *jęg-ja, [...] cerk. jędza tłumaczy ‘chorobę’. Byłby to więc pierwotnie ‘demon (żeński) choroby, bólu’” (BRÜCKNER, 1985: 208), z wtórną personifikacją. (Por. BORYŚ, 2005: 215).

²¹ W dalszej analizie zastosowano skróty tytułów słowników. (Por. *Wykaz skrótów*).

²² Znacznie bogatszą listę nazw czarownic, nazw pochodzących ze słownika Knapiusza, zestawia w swym opracowaniu Halina Wiśniewska (WIŚNIEWSKA, 2003: 242–243).

pytią, westalką, sybillą, Kasandrą i wieszczką (DĄBRÓWKA, GELLER, TURCZYN, 1996: 84)²³.

Czarownica została poświadczona w polszczyźnie dość wcześnie, bo już w tekstach z XV wieku. Jak stwierdził A. Brückner, już w *Kronice polskiej* przy zapisie z 1283 roku znalazła się wzmianka o niewieście wróżącej z sita zwycięstwo (BRÜCKNER, 1980: 56), nazwanej jednak wtedy *wróżką*²⁴. Pierwotnie bowiem badany wyraz występował w znaczeniu „czyniąca czary; kobieta rzucająca uroki, guślarka, wróżka”.

Leksemu *czarownica* nie odnotowano wśród artykułów słownikowych współczesnych polskich słowników etymologicznych (SŁAWSKI, 1952–1956; BRÜCKNER, 1985; BAŃKOWSKI, 2000; BORYŚ, 2005), można go jednak odnaleźć u większości badaczy w artykułach hasłowych jako pochodzący od czasownika *czarować*, ten zaś wywiedziony jest od *czaru* (z prasłowiańskiego *čarъ). W najnowszym słowniku Krystyny Długosz-Kurczabowej jako bezpośrednią podstawę *czarownicy* wskazano przymiotnik *czarowny*, bez zmieniania wcześniejszych ustaleń badaczy (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008: 59)²⁵.

I tak, A. Brückner wskazał na *czar* jako na „prasłow; tak samo zawsze i u wszystkich Słowian” (BRÜCKNER, 1985: 72), leżące u podstaw takich wyrazów, jak: *czarować, czarownik, czarodziej, rozczarowany*. W. Boryś zauważa też, że *czar* – odziedziczony z języka prasłowiańskiego – w języku polskim występuje najczęściej w liczbie mnogiej – *czary*²⁶. Pierwotnie – od XV wie-

²³ Jeszcze inaczej, bo *heksą*, nazywali czarownicę Ślązacy, którzy wierzyli, że to ona, rzucający urok, sprowadza na ludzi tzw. *lumbago*, czyli postrzał (PODGÓRSCY, 1998b: 170; SZREJTER, 2001).

²⁴ Jak podaje kronika, miało się to zdarzyć w 1209 roku podczas walki Władysława Łaskonogiego z margrabią Dolnych Łużyc: „Mieli zaś Polacy za wodza jakąś wróżkę, która w sicie niosła wodę zaczerpniętą z rzeki, lecz jakoby niewyciekającą, i szła przed wojskiem, i tym znakiem obiecywała zwycięstwo. Ich nadejście nie ukryło się przed margrabią, więc szybko uzbroiwszy swoich i uporządkowawszy, silnie uderzył i wszystkich zmusił do ucieczki; wróżka poległa na samym początku” (za: BRÜCKNER, 1980: 56). W tym samym dziele Brücknera znajdujemy informację na temat zdarzenia z czarownicą/wróżką, podaną za kroniką, zwaną *Chronicon Montis Sereni*, z XIII wieku (BRÜCKNER, 1980: 56; BRÜCKNER, NIEDERLE, KADLEC, 1912).

²⁵ Według badaczki, rzeczownik *czarownica* został utworzony formantem *-ica* od przymiotnika *czarowny*, ‘czyniący czary’, derywowanego sufiksem *-ny* od czasownika *czarować* (XV wiek), a ten z kolei od rzeczownika *czar* (XV wiek), z prsł. *čarъ (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008: 59).

²⁶ Rzeczownik występuje też w innych językach słowiańskich, por. np. czeskie *čár*, zwykle *čáry*, rosyjskie – *čary*, ukraińskie – *čar, čáry*, serbskie – *čara, čar*. Pochodzi od „prsł. *čarъ [**kēro-*] ‘czynności i środki magiczne wywołujące działanie sił nadprzyrodzonych, guśla’ [...] Etymologiczne jego znaczenie – od pie. **kŭer-* ‘czynić, robić’ – to ‘działanie, czyn’, z cze-

ku – rzeczownik miał znaczenie czynnościowe, odnosił się do praktyk magicznych: czarowania, wróżenia, działania sił nadprzyrodzonych, także do wiary w czary lub wróżby, później też – do środków magicznych (BORYŚ, 2005: 90). Od końca XIX wieku używany bywa również w znaczeniu przenośnym ‘urok, wdzięk, powab’ (BAŃKOWSKI, 2000, T. 1: 215)²⁷. Od rzeczownika pochodzi czasownik *czarować* ‘czynić czary, odprawiać praktyki magiczne’ (od XIV wieku)²⁸ – a stąd *czarownik* i *czarownica* (BORYŚ, 2005: 91). Jak widać, źródło słowa nie niesło z sobą konotacji wartościującej, a już na pewno – wartościowania pejoratywnego, natomiast znaczenie przenośne, wprawdzie znacznie późniejsze, wprowadza konotację pozytywną. Dopiero dwie nazwy wykonawców czynności, odpowiadające dwóm kategoriom: rzeczownikowi *czar* i czasownikowi *czarować*, tzn. *czarodziej* i *czarownik*, a w rodzaju żeńskim: *czarodziejka* i *czarownica*²⁹, wprowadzają szeroki zakres znaczeniowy oraz różne odcienie ekspresywne.

Nie ma też jasności, kiedy od czasownika *czarować* powstały forma męska, a kiedy żeńska, choć badacze współcześni wskazują możliwość jednoczesnego pojawienia się obu form³⁰. Etymologia nazwy wiele więc mówi na temat podstawowego skryptu czy ramy, w jakiej przejawiała się aktywność postaci: „czarownica to ta, która czaruje (umie czarować), wróży, odprawia praktyki magiczne”. Później także – to ta, która „zachwyca, wabi”.

---

go wtórnie – ‘czynności magiczne, czary, gusła’” (BORYŚ, 2005: 90). A. Brückner pisze też o ‘kreśleniu’, „bo kreślenie było od »czarzenia« nieodłączne: kreślono (pociągano linie) nad człowiekiem przy zamawianiu”. Na dowód wskazuje czeskie słowo *čára* – „linia” (BRÜCKNER, 1985: 72).

²⁷ W okresie wczesnonowoczesnym leksem *czary* miał dwa znaczenia: 1) oznaczał czynności wyrządzające szkodę; była to tzw. *czarna magia*: spełnianie niszczycielskich czynów za pomocą tajemniczych, okultystycznych lub nadprzyrodzonych mocy, a osoby uprawiające czarną magię określano jako *maleficii* lub *maleficiae*; 2) określał działania dobroczynne, tzw. *biała magia*. Rozróżnienie pomiędzy magią białą i czarną mogło się czasem zacierać (LEVACK, 1991: 16). I wtedy już wartościowanie związane z czarami było ambiwalentne.

²⁸ Lub ‘wzbudzać zachwyt, pociągać, nęcić, wabić’, a potocznie ‘wprowadzać w błąd, oszukiwać, zwodzić’ (BORYŚ, 2005: 91; DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008: 59). Znaczenie przenośne ‘zachwycać kogoś’ utrwaliło się w końcu XVIII wieku, zapewne pod wpływem franc. *charmer*, niem. *bezaubern* (BAŃKOWSKI, 2000, T. 1: 215).

²⁹ Pierwszą nazwę (*czarodziej*) odnotowano dopiero w XVIII wieku, oznaczała „człowieka mającego moc czynienia czarów” (BORYŚ, 2005: 90). W języku staropolskim od XV–XVI wieku występował *czarodziejnik*, który powstał z dwóch członów: z prasłowiańskiego **čarъ* („czar”) i z odczasownikowego, pochodzącego od prasłowiańskiego, **dějati* („dziać”). Od niego pochodzą: *czarodziejka* i *czarodziejski*. (Por. BORYŚ, 2005: 90–91).

³⁰ A. Bańkowski datuje oba leksemy jako powstałe w XV wieku. (Por. BAŃKOWSKI, 2000, T. 1: 216).

2.2.2. Czarownica w definicjach słownikowych

Słowniki języka polskiego potwierdzają taką kategoryzację postaci. Samą czarownicę definiują następująco:

- W *Słowniku języka polskiego* B. Lindego czarownica definiowana jest jako „czarami się trudniąca, czarująca, czarodziejka, guślarka [...]”, dopiero w przykładach ujawnia się wyraźne wartościowanie negatywne, a także kolejne, przenośne znaczenie czarownicy – to również „brzydkie i złe babsko” (SL, 1807, T. 1, cz. 1: 440).
- W słowniku Arcta ujawnia się czarownica z wątków religijnych: to „kobieta, która przez mniemany związek z czartem miała działać w szkodliwy sposób na ludzi i zwierzęta”; ale też: „kobieta stara i brzydka czarami się trudniąca” (ARCT, 1996, T. 1: 144).
- W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* czarownica opisana jest jako „kobieta uprawiająca czary”, która ma moc rzucania uroków (SPXVI, 1969, T. 4: 20).
- Według współczesnych słowników języka polskiego czarownica ma wyraźne wyeksponowane dwa znaczenia: 1) to „według dawnych wierzeń ludowych: kobieta podlegająca wpływom diabła, który obdarza ją mocą rzucania uroków i czarów” (SJPD; SJPSZ, 1978, T. 1: 329; także USJP, 2003: 507); „kobieta mająca związek ze złymi, nadprzyrodzonymi mocami, rzucająca uroki i czary” (SWJP, 2007: 229); „wiedźma” (SJPSZ, 1978, T. 1: 329) i „obecnie występująca w bajkach” (SWJP, 2007: 229); 2) potocznie i pogardliwie nazywa się tak „kobietę starą, brzydką, złośliwą” (SJPSZ, 1978, T. 1: 329), dodatkowo – „zaniedbaną i zjadliwą” (SWJP, 2007: 229), do której czujemy niechęć (ISJP, 2000, T. 1: 216).
- W artykule hasłowym w *Słowniku współczesnego języka polskiego* znajduje się również informacja historyczna, dotycząca palenia czarownic w średniowieczu (SWJP, 2007: 229).
- Nieco inaczej rozłożone są akcenty w definicji czarownicy w *Innym słowniku języka polskiego* oraz w *Wielkim słowniku języka polskiego* w wersji elektronicznej. Autor hasła w pierwszym z nich określa czarownicę w definiensie przede wszystkim jako: 1.1) postać fikcyjną i fantastyczną, występującą w baśniach i opowieściach ludowych „złą kobietę, która posługuje się czarami, aby zaszkodzić innym”. Dopiero na drugim miejscu (w drugim wariancie znaczenia 1.) w definiensie znalazło się określenie postaci realnej (też historycznej): 1.2) czarownica to „kobieta, o której się sądzi, że ulega wpływom diabła i jest obdarzona przez niego mocą czynienia czarów i rzucania uroków” (ISJP, 2000, T. 1: 216). Drugim wy-

odrębnionym znaczeniem *czarownicy* jest nazwanie tak kobiety (starej, brzydkiej, złośliwej), do której czujemy niechęć. W *Wielkim słowniku...* wydzielono trzy definicje, rozdzielając od siebie definiensy „czarownicy bajkowej” („kobieta, która dzięki zdobytej wiedzy tajemnej potrafi wywoływać zjawiska nadprzyrodzone oraz robić rzeczy nieosiągalne dla innych”), czarownicy z czasów inkwizycji („kobieta posądzana dawniej o porozumienie z diabłem”), wreszcie – „kobiety” („do której mówiący czuje niechęć”; por. WSJP *on line*).

Jak widać, definicje eksponują dwa komponenty semantyczne, pochodzące od odmiennych prototypów: wartościowany bardziej neutralnie – związany ze znaczeniem czynnościowym: ‘czyniąca czary’, ‘mająca moc rzucania uroków’ – i drugi, zdecydowanie pejoratywny („inkwizycyjny”): ‘podlegająca wpływom diabła’, ‘mająca kontakt ze złymi mocami nadprzyrodzonymi’. Od początku (już u Lindego) notuje się także w słownikach znaczenie świadczące o stereotypizacji *czarownicy*: związane z określaniem tą nazwą kobiety ‘starej, brzydkiej, złośliwej’ – czy wyrażone neutralniej – ‘do której czujemy niechęć’. W ostatnich definicjach (ISJP; WSJP *on line*) wyrażenie rozdzielono też definiensy odnoszone do warstwy fikcyjnej, świadczące o przechodzeniu pojęcia do domeny mitologicznej, i te związane z warstwą historyczną wyobrażenia *czarownicy*.

W słownikowych opracowaniach kulturowych można znaleźć definicje *czarownicy* uwzględniające te same komponenty semantyczne, z położeniem nacisku na „młodszy” wariant wyobrażenia wiązany z „diabelskimi kontaktami” obiektu:

- w *Encyklopedii średniowiecza*: „Czarownicami nazywano kobiety, które miały nawiązywać osobisty kontakt z diabłem” (RAJMAN, 2006: 218);
- w *Słowniku mitów i tradycji kultury* i w *Leksykonie mitologii*: „[...] czarownice, wiążmy, osoby, które, według Biblii i wierzeń chrześcijańskich, do XVIII wieku stosowały praktyki magiczne w celu oddziaływania korzystnego albo zgubnego na ludzi, zwierzęta, rośliny, przedmioty. Zwykle jednak pomawiano je o przymierze z diabłem, udział w sabatach czarownic, rzucanie uroków, zatrucie studzien, mordowanie niemowląt itd.” (KOPALIŃSKI, 2003: 196); „Uważano, że porywają dzieci, że są trucicielkami i heretyczkami, które zawarły pakt z diabłem i pozostają z nim w intymnych związkach” (BERLLINGER, 2003: 89);
- w *Słowniku folkloru polskiego*: czarownice to postaci „(zwan[e] inaczej wiedźmami lub ciotami), urządzając[e] sabaty diabelskie na Łysej Górze, w życiu zbiorowym szkodząc[e] bydłu sąsiadów, bo odbierając[e] krowom mleko” (SFP, 1965: 73).

2.2.3. Współczesne nazwy synonimiczne czarownicy

Rozróżnienia w definiensie stają się już jednak tylko „wysupływaniem” narastających w „amalgamacie” *czarownicy* znaczeń ogólnie niewyrazistych, gdyż w samych definicjach pojawiają się bliskoznaczniki pochodzące z różnych wzorców semantycznych jej wyobrażenia. W odniesieniu do tekstów literackich są to najczęściej: *wieźma*, *jędza*, *Baba-Jaga* (WSWB, 2005: 103). Ze względu na częste synonimiczne przywoływanie nazwy *wieźma* przyjrzymy się relacji semantycznej definicji obu nazw postaci – dziś wywołujących te same lub zbliżone konotacje, zbieżnych na zasadzie podobieństwa rodzinnego, jednak w przeszłości kulturowo i w tradycji ludowej odmiennych (por. KRUK, 2008).

Wieźma odnotowana została w większości słowników języka polskiego w dwu znaczeniach równoważnych *czarownicy*, to bowiem: „1. według dawnych wierzeń: kobieta mająca związek ze złymi mocami, rzucająca uroki; czarownica; 2. pogardliwie [tak mówiono – B.N.S.] o kobiecie starej, brzydkiej, kłótlivej; jędza, piekielnica; także jako wyzwisko” (SJPD, 1967, T. 9: 1021; SJPSZ, 1978, T. 3: 701). Nieco inaczej przedstawiono tę relację w *Innym słowniku języka polskiego*. Podczas gdy w definicji *czarownicy* eksponuje się jej fikcyjny charakter (to przede wszystkim „w baśniach i opowieściach ludowych zła kobieta”; ISJP, 2000, T. 1: 216), w pierwszej definicji *wieźmy* uwzględniono związek postaci z dawnymi wierzeniami ludowymi: „[...] to, według dawnych wierzeń, kobieta, która ma kontakt ze złymi mocami i zajmuje się czarami, szkodząc innym ludziom”, z wyglądu „przedstawiana jako stara i brzydka kobieta, ubrana w długie, czarne szaty” (ISJP, 2000, T. 2: 1002).

Jednak pierwotny sens wyrazu zdaje się oddawać parafraza nawiązująca do etymologii: *wieźma*, wcześniej *wiedma*, to ‘ta, która wie, tj. zna coś’ (BORYŚ, 2005). Sama nazwa nie miała więc pewnie negatywnego wartościowania. Staroruska *wědъma* oznaczała znachorkę i niewiele ją łączyło z czarami (BORYŚ, 2005: 692)³¹. Etymologicznie bowiem *wieźma* to osoba, która

³¹ Por. definicję w słowniku W. Borysia: „[...] *wieźma* od XVI wieku ‘zła czarownica rzucająca uroki, czary’, [...] dialektalnie także *zmora* [...]. Prasłowiańskie dialektalne **vedъma* – ‘ta, która wie, tj. zna coś’, rozwinięte w ‘znająca czary, gusła, wieszczka’, od prasłowiańskiego **vedeti* (wiedzieć), wyjątkowa pod względem budowy nazwa wykonawczyni czynności z przyr. **-ьma*” (BORYŚ, 2005: 692). A. Brückner, definiując *wieźmę*, odsyła do języka rosyjskiego (zapożyczenie od *wied’ma*), nie wyklucza też prasłowiańskiego przejęcia słowa (BRÜCKNER, 1985: 615). Współcześni badacze wywodzą *wieźmę* (dialektalne: *wiedma*, *widz-*

‘dużo wie, wieszczka, znachorka’, mająca wiedzę z zakresu ziołolecznictwa i przyrody; to także ktoś, kto ma nadprzyrodzoną zdolność widzenia przyszłości, wieszczenia. Takie bliskoznaczniki (*wszystkowiedząca czarownica, wieszczka, wróżka*) badacze znajdują dla *wieźmy* w języku ukraińskim (DŹWIGOŁ, 2004: 74). Dopiero później znaczenie *wieźmy* rozwinęło się w ‘złą czarownicę rzucającą uroki, czary’ (BORYŚ, 2005: 692).

Tę zmianę znaczenia i pejoratywne wartościowanie *wieźmy* można powiązać z rezultatem piętnowania rytuałów ludowych oraz pogańskich w wyniku ekspansji chrześcijaństwa. Zwyczaj gromadzenia i przechowywania wiedzy uległ zapomnieniu, a upowszechnił się obraz współniczki szatana. *Wieźmy*, oskarżane o czary, często utożsamiano z czarownicą (BARANOWSKI, 1965: 97).

Definicje bliskoznacznice traktowanych *czarownicy* i *wieźmy* (także *cioty*), uwzględniające zakres ich funkcjonowania w społeczeństwie, odnajdujemy także w *Słowniku folkloru polskiego*. *Czarownica* i *wieźma* są tam uznane za reprezentujące folklor mleczarski: „[czarownice – B.N.S.] odbierają krowom mleko”, i lekarski: „*wieźmy* bowiem umieją szkodzić zdrowiu, m.in. przez rzucanie uroków, oraz pomagać w wypadkach, gdy medycyna jest bezsilna, np. przez wywoływanie miłości u osób erotycznie obojętnych”, a także folklor myśliwski, wojenny, zbójnicki i złodziejski (SFP, 1965: 73). Synonimicznie traktuje też *wieźmę* oraz *czarownicę* W. Kopaliński, wymieniając w *definiendum* obok siebie czarownice i *wieźmy* jako osoby, które „stosowały praktyki magiczne w celu oddziaływania korzystnego lub zgubnego” na otoczenie oraz były pomawiane o przymierze z diabłem i inne niecne czynności (udział w sabatach, rzucanie uroków, mordowanie niemowląt; por. KOPALIŃSKI, 2003: 196)³².

---

ma, widma, miedźwa), w znaczeniu ‘czarownica wszystkowiedząca, zła wróżka’, z języka ukraińskiego (DŹWIGOŁ, 2004: 74). Tę hipotezę potwierdzają inne zapożyczenia z ukraińskiego z tego samego pola semantycznego (*znachor, upiór*). „Brak go [słowa – B.N.S.] przed XVI wiekiem, w XVI wieku pojawia się u Kochanowskiego, który w celach stylistycznych sięgał po rutenizmy” (DŹWIGOŁ, 2004: 74).

³² Współcześnie w potocznym dyskursie *wieźmie* przypisuje się brzydszy wygląd i negatywne wartościowanie, choć dyskurs ów potwierdza też pewną świadomość jej związków ze znachorstwem. Użytkownicy języka odwołują się przy tym do danych systemowych – do etymologii. Oto przykłady z forum internetowego: *Wieźma – ta, która ma wiedzę; wieźma jest zawsze stara pomarszczona i ohydna, a czarownica może być młoda i ładna; czarownica rzuca czary, a wieźma uroki oraz robi wywary i mikstury. chyba :D; wieźma, zreszta to tak brzmi: jest wredna i złośliwa (!), a czarownica już mniej, ale też może się zdarzyć (!); PP; wieźma=bad, czarownica=good. Por. <http://zapytaj.onet.pl/Category/002,012/2,13506698>, Wiedźma__a_Czarownica-jakie_sa_roznice_P.html. Data dostępu: 14 kwietnia 2013.*

Warto też – ze względu na częstą obecność w folklorze i w literaturze dla dzieci – zwrócić uwagę na współcześnie bliskoznaczną czarownicy *babę-jagę* (lub *Babę-Jagę*), nazywaną też *jędzą*, *jędzoną*, *babą*, *wiedźmą*, *czarownicą*, a nawet *zjadarką* i *zjadaczką* (KOLBERG, 1962). To utożsamianie ma pewnie swoje źródło w podobieństwie jednej z charakterystycznych cech obu postaci (ROSCH, 1973) – baby-jagi i czarownicy „chrześcijańskiej”, traktowanej jako współpracownica diabła – ich związku ze sferą złych mocy (WRÓBLEWSKA, 2010). *Babę-jagę* można odnaleźć w słownikach etymologicznych A. Brücknera i W. Borysia w definiensie *jędzy*³³ jako przykład ruskiej nazwy czarownicy, złej, mściwej wiedźmy z bajek³⁴. Nazwa ta byłaby więc zapożyczeniem z języka rosyjskiego w czasie, kiedy motyw czarów, wiedźm i czarownic odświeżono za sprawą romantycznego powrotu do przeszłości i wierzeń ludowych (DŹWIGOŁ, 2004: 79–80).

Sama *jędza* jest jedyną spośród licznych nazw boginek mitologii słowiańskiej zachowaną w języku pierwotną nazwą, „oznaczającą niegdyś żeńskiego demona nasyłającego kolkę, klucie, ból, chorobę” (KOPALIŃSKI, 2003: 484), co potwierdza prasłowiańskie znaczenie – ‘niemoc, choroba’, z wtórną personifikacją (BORYŚ, 2005: 215)³⁵. Także etymologia *baby* – poza wyjściowym znaczeniem rzeczownika: ‘wiedźma-znachorka zamawiająca choroby (formułkami magicznymi) i pomagająca przy porodach’ (BRÜCKNER, 1985: 208; BAŃKOWSKI, 2000: 23; BORYŚ, 2005: 215; MALMOR, 2009: 36) – może odpowiadać nazwie żeńskiego bóstwa opiekuńczego sił leśnych (*Leśna Baba* czy właśnie *Baba-Jaga*, *Buba* lub *Jędza*) – być echem prasłowiańskiego żeńskiego demona leśnego – opiekuna inicjacji obu płci (SZYJEWSKI, 2003: 181; PODGÓRSCY, 2011)³⁶.

³³ Od prasłowiańskiego **jęga*, **ęga* – przed III palatalizacją **g*. Od XV wieku *jędza* – „postać bajkowa uosabiająca zło”, przenośnie ‘złośnica, sekutnica’, w staropolszczyźnie od XV wieku ‘kobieta zajmująca się czarami, wiedźma, czarownica’, ‘demon, potwór’ (BORYŚ, 2005: 215).

³⁴ Badania folklorystów i etnografów wykazują niejednoznaczne pochodzenie tej postaci. Wiadomo jedynie, że jest związana z folklorem wschodniosłowiańskim od XVIII wieku, choć prawdopodobnie, jak pisał Szyjewski, wywodzi się z religii Słowian przedchrześcijańskich – traktowana jako przewodniczka w procesie inicjacji, demon lub bóstwo o rozmaitej proveniencji. (Por. SZYJEWSKI, 2003; WRÓBLEWSKA, 2010 – tam też bogata literatura na temat pochodzenia postaci).

³⁵ Współczesna definicja słownikowa wskazuje na „baśniowe uosobienie zła pod postacią starej, brzydkiej, zgarbionej kobiety z haczykowatym nosem” (SWJP, 1997: 347).

³⁶ *Baba* – to też w wierzeniach bałkańskich istota nazywana „staruchą z żelaznym nosem”. Nazwa odsyła do kręgu wierzeń związanych z Wielką Boginią – *Baba* (lub *Bau*) jest jednym z jej imion, którym wzywano ją np. w Sumerze. (Por. SZYJEWSKI, 2001; ŻAK-BUCHOLC,

Dane systemowe (etymologia, definicje słownikowe, synonimy), związane ze stereotypem *czarownicy* i jej bliskoznacznikami, odsłaniają przyczyny bogactwa skojarzeń poznawczych i emocjonalnych, odkrywają „eklektyczną” genezę kulturową postaci, „stapianą” współcześnie w bogatą semantycznie całość.

2.2.4. Frazeologizmy i przysłowia związane z *czarownicą* i jej synonimami

Pomimo semantycznego bogactwa wyobrażenia niewiele po nim śladów we frazeologii. Najwięcej – pozostawiło ono we frazach (przysłowia) i w zwrotach³⁷.

Frazeologizmy odnoszą się do wiązki cech związanych z nieestetycznym wyglądem i z zaawansowanym wiekiem czarownic, czasem z ich lokacją. Najczęściej mają charakter zwrotów porównawczych, w których czarownica pełni funkcję comparansu:

wygląda jak jędzona (617);
wygląda jak ciota (616), czyli *czarownica*;
wygląda jak czarownica (617);
wygląda jak czarownica z Łysej Góry – „szpetna, potwornie brzydka, ma twarz straszną, groźną, wykrzywioną złością” (278);
gorsza czarownica młoda niż stara (KRZYŻANOWSKI, red., 1969: 353–354);
piękny jak dwunaste dziecko Baby Jagi (SIMONIDES, 1976: 179).

Inne, o strukturze wyrażenia albo zwrotów porównawczych, odnoszą się do ocenianego negatywnie usposobienia i wyglądu, czasem jednocześnie wskazują lokalizację czarownicy:

2002b; BERLLINGER, 2003: 51). Co do Baby-Jagi – Andrzej Szyjewski powołuje się na badania E. Gaspariniego nad matriarchatem u Słowian, dowodzące, że *Baba-Jaga* jest jedną z nazw słowiańskiej bogini o cechach lunarnych (GASPARINI, 1973, za: SZYJEWSKI, 2003: 125).

³⁷ Przytoczone porzekadła i przysłowia pochodzą z *Księgi przysłów polskich* (ADALBERG, 1889–1894). W nawiasie zaznaczam stronę, na której znajdują się w *Księdze*...

czarownica z Łysej Góry – „o kobiecie złej, dokuczliwej, swarliwej lub o bardzo szpetnej, o fizjonomii przestraszającej” (278); *wiedźma kijowska* „Karłowicz: »a ty wiedźma kijowska!« – jako przekleństwo (lubelskie); O kobiecie złej, swarliwej, jak jędra, czarownica, dokuczliwej, lub też o bardzo brzydkiej” (206); *straszny jak czarownica* (702); *zły jak jędzona* (643); *zła żonka jak jędzonka* (653).

Frazeologizmy, także te w formie przysłów, utrwaliły typowe zachowania czarownicy (rodzaj czarów, wielkie możliwości kobiet, ich nietypowy sposób poruszania się, ambiwalentną ewaluację, łączenie czarów ze słowem), np.:

Jedzie jak ciota na świni (184).
Tak ciemna noc, że czarownice na Łysą Górę nie trafią (278) [za ciemna nawet dla czarownic – B.N.S.].
Deszczyk pada, słońce świeci, czarownica masło kleci (76)³⁸.
Dobra czarownicza, kie da do szafliczka (76).
Na Boże Ciało robak w kapustę, diabeł w babę wchodzi, a czarownica mleko krowom zabiera (30).
Bez gwary nie będą czary (168).
Raz, dwa, trzy – Baba Jaga patrzy! (WRÓBLEWSKA, 2010: 60)³⁹.

Odnoszą się też do typowych miejsc czarownic:

Babin mróz zamroził w połoninach karpackich babę czarownicę („już się baba zamroziła”) (9).
Tak ciemna noc, że czarownice na Łysą Górę nie trafią (278).

Używane w języku współczesnym mogą być dodatkowo frazeologizmy: *rzucić czary (uroki)*, np. „Na nasze łowy ktoś rzucił czary” (SKORUPKA, 1985: 150), a także: *sabat czarownic*, *czarodziejskie koło* (*czarodziejski krąg*, *czarci krąg*) – odnoszone do miejsca (i czasu), w którym spotykano czarownice.

³⁸ „Przysłowie oparte na dawnych wierzeniach ludowych o praktykach czarownic, które nawet łajno krowie potrafią zmienić w masło” (KRZYŻANOWSKI, red., 1969: 353–354). Utrwalone także w folklorze dziecięcym (SIMONIDES, 1976: 179).

³⁹ Pochodząca z folkloru dziecięcego wierszowana formuła, która wprowadza do zabawy imitującej zaczarowanie bohatera w kamień, co podkreśla wielkie możliwości postaci.

Dziś używa się pierwszego wyrażenia żartobliwie na określenie „spotkania towarzyskiego kobiet” (WSF, 2005: 463), a drugiego – na określenie kolistych wzorów spotykanych w naturze⁴⁰; także *polowanie na czarownice*, *palenie czarownic* – pochodzące ze skryptu prześladowań (historycznych) czarownic, dziś używane „w odniesieniu do sytuacji, w której w związku z jakimiś publicznymi konfliktami, sporami szuka się winnych za wszelką cenę”, oraz podczas mówienia „o organizowanej publicznie nagonce na sztucznie wykreowanych wrogów, przeciwników” (BĄBA, LIBEREK, 2001: 86–87)⁴¹.

Frazeologizmy w sposób formalny utrwalają charakterystyczne cechy, które są kojarzone z wyobrażeniem *czarownicy*. Zostaną przywołane raz jeszcze w opisie odpowiedniej fasety jej stereotypu.

*
*   *

Dane systemowe (językowe) wyznaczają dla wyobrażenia *czarownicy* cechy kategoryzujące, kryterialne – ukazują jej żeńskość i związek z wykonywaniem podstawowej czynności – czarowaniem. Wskazują też (w definicjach słownikowych) cechy charakterystyczne, które nawarstwiły się w strukturze pojęcia w przeszłości (przez „stopienie” najbardziej typowych cech różnych prototypów, ujawnionych w synonimicznych nazwach), jak brzydota, starość, zło. We frazeologizmach zostały umocnione cechy związane z aparycją i z charakterystycznym – według wierzeń – zachowaniem postaci, a także z jej wartościowaniem.

---

⁴⁰ Wyrażenie używane w wielu językach: w języku angielskim: *fairy ring*, czy w języku niemieckim: *Hexenring*, w którym wyraźnie nawiązuje się do jego związku z *czarownicą*.

⁴¹ Funkcjonujące także w wielu językach.

3. Stereotyp *czarownicy*

3.1. Fasetowa charakterystyka *czarownicy*

Na podstawie faktów kulturowych, w tym kultury ludowej, dotyczących demonologii, wiary, historii, obyczajowości, a także faktów językowych, można pokusić się o próbę charakterystyki wyobrażenia mitologicznego, jakim była i jest *czarownica* w ramach językowego obrazu świata przeciętnego użytkownika języka.

Jej postać ulegała niewątpliwie procesom przewartościowania. Wizerunek *czarownicy* „wchłonał” w siebie przynajmniej trzy warianty stereotypu, w których „podstawowa treść pojęcia profilowana jest w odmienny sposób” (BARTMIŃSKI, 2007: 89). Dwa z nich mają cechy charakterystyczne dla naszej kultury ludowej (postaci jędzy oraz wiedźmy, baby zielarki, znachorki – PEŁKA, 1987: 192), natomiast trzeci z wariantów nawiązuje do cech zachodnioeuropejskiej czarownicy, ukształtowanej na przełomie XVI/XVIII wieku, i wyrasta z chęci zohydzenia przedchrześcijańskich wzorców postaci (WRZESIŃSKI, 2006: 8; BAZYŁAK, 2012). Wszystkie warianty podlegały także zmianom późniejszym, XIX- i XX-wiecznym, utrwalonym lub modyfikowanym w obyczajach ludowych, a przekazywanym w tekstach folkloru i w literaturze. Dla wyobrażenia czarownicy charakterystyczne jest zagnieżdżanie schematów (NAJDER, 1997) – dobrze zintegrowanych ze względu na podobieństwo rodzinne prototypów, z których pochodzą.

Zaprezentowana tu fasetowa struktura obrazu *czarownicy* łączy – wraz z odniesieniem do wariantów stereotypu – cechy wynikające z obrazu kulturowego (w tym – językowego), które zdołały się utrwalić w takim stopniu, że przetrwały do dziś. Strukturę tę wyeksponowano w tytułach i podtytułach

poszczególnych podrozdziałów, wskazując domeny: nazwę i płeć, cechy kategoryzujące, wiek, wygląd (cechy zewnętrzne), atrybuty i postaci towarzyszące, cechy charakteru czarownicy, lokację w czasie i przestrzeni, skrypty stawania się czarownicą, a także różne działania i możliwości czarownicy: transformacje, działania szkodzące lub (rzadziej) sprzyjające, możliwości przeciwdziałania czarom i szkodliwym wpływom (SCHANK, ABELSON, 1977).

3.2. Nazwa i płeć

Nazwa jest wyznacznikiem płci obiektu: to *czarownica* (*wiedźma*, *baba-jaga*), i jej podstawowe działanie — *czarowanie* (*czarownica* — zajmuje się czarami¹). Bycie kobietą zajmującą się czarami stanowi o cechach kryterialnych *czarownicy*.

Jak wcześniej wskazano, łączenie czarów z kobietami ma w Europie tradycję przedchrześcijańską:

[...] prototyp czarownicy w kulturze starożytnej i średniowiecznej oraz w literaturze i sztuce był zawsze rodzaju żeńskiego, kobiety w sposób naturalny podejrzewano o przestępstwa tego rodzaju częściej niż mężczyzn (LEVACK, 1991: 148).

Co symptomatyczne, w czasach polowań na czarownice podejrzewano przede wszystkim kobiety, zwykle pochodzące z plebsu (WIŚNIEWSKA, 2003: 242). Teolodzy i demonolodzy uważali je za słabsze moralnie od mężczyzny, więc bardziej skłonne do grzechu, a tym samym uznawali je za narzędzia zła, skłonne do uciech cielesnych. Także ich zajęcia i zawody — były kucharkami, uzdrowicielkami czy też akuszerkami — częściej budziły podejrzenia o czary.

Społeczne traktowanie przełożyło się na wartościowanie stereotypu: *czarownice* oceniano niżej, *mężczyzn* — wyżej, wszakże i oni parali się tym

---

¹ Takie znaczenie nazwy utrwaliło się w potocznej świadomości. Uczestnicy forum internetowego definiują: *czarownica rzuca czary; wiedźma bardziej specjalizuje się w robieniu wywarów z różnych rzeczy, a czarownica czarowaniem ;d; czarownica — osoba uprawiająca czarostwo, magię*. (Por. http://zapytaj.onet.pl/Category/002,012/2,13506698,Wiedźma__a_Czarownica_jakie_sa_roznice_P.html. Data dostępu: 14 kwietnia 2013).

fachem². Istnienie *czarowników* poświadczają przekazy ludowe (ADAMOWSKI, 2009: 24). Do czasów polowań zajmowali oni nieraz uprzywilejowane pozycje w swych społecznościach. Nieprzypadkowo więc różnice w wartościowaniu znalazły odzwierciedlenie w nazewnictwie – nazywano ich *mistykami* lub *jasnowidzami*.

W powszechnej świadomości to kobiety stanowią centrum prototypu osoby zajmującej się czarami.

3.3. Rama kategoryzacyjna czarownicy

Podstawową ramę działań *czarownicy* wyznacza jej nazwa – to postać, która „czaruje, zajmuje się czarami”. I jest to cecha kategoryzująca, wyznaczająca w sposób systemowy jej przynależność do grupy „działaczy”. Czarownica to kobieta (1), która umie czarować (2).

Na czym polegało jej czarowanie? Ludowo-chrześcijańska czarownica budziła strach, ale ze względu na podstawową umiejętność proszono ją też o pomoc w przewyżczeniu różnorodnych nieszczęść. Uprawiała ona zarówno białą, jak i czarną magię: mogła pomóc, ale mogła też zaszkodzić. Znała ludzką przyszłość i potrafiła ją zmieniać, by dzięki temu zrealizować własne cele. Zwracano się do niej z prośbą o dobry wysiew, o przywrócenie zdrowia, o pomoc przy narodzinach potomstwa, w zdobyciu majątku. O wsparcie prosili czarownicę zarówno prości ludzie, jak i królowie (NOWACKA, 1995: 72)³. Do wypełnienia swych zadań oprócz czarodziejskich mikstur, które przygotowywała z jej tylko znanych składników, używała także słów. Siła i natura jej mocy zależały również od kultury kraju, w którym przyszło jej działać, a w uprawianych praktykach widoczne są komponenty prototypów *czarownicy* i *wiedźmy*.

W ludowych opowieściach, a także w zapiskach sądowych ukazano możliwości czarownic – zarówno te dobre, jak i te złe. Czarownice:

---

² Można dodać, że podobne, tzn. niskie, wartościowanie kobiet przekazuje także współczesny język polski. (Por. KARWATOWSKA, SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2005: 101–103).

³ Ewa Nowacka wspomina, że czarownice bywały już na dworach pierwszych Piastów. Przytacza trzynastowieczną historię, kiedy podczas bitwy przed wojakami biegła czarownica-wiedźma z nieprzeciekającym przetakiem pełnym wody. Podobno także Zygmunt August u schyłku swego życia szukał pomocy u czarownic w sprawie potomka. Jednak chociaż król hojnie obdarowywał je złotem – czary nie pomogły (NOWACKA, 1995: 72).

- uprawiały czary;
- rzucały uroki, ale też: „odczyniały” uroki;
- nawiązywały kontakt z diabłem;
- brały udział w sabatach.

Szczegóły owych czarów sprowadzały się do następujących czynności:

- przygotowywały eliksiry i mikstury (leczące lub truczyny);
- odbierały mleko cudzym krowom i dawały swoim, psuły mleko (KOTULA, 1989: 86);
- „naprawiały” mleko (ADAMOWSKI, 2009: 25);
- sprowadzały na człowieka chorobę i złego ducha;
- leczyły z chorób, odbierały porody;
- przywoływały gradobicie i burzę;
- niszczyły dobytek i urodzaj (KARABOWICZ, 1992);
- czarowały rośliny, zwierzęta i ludzi;
- wzbudzały i studziły miłość (DŹWIGOŁ, 2004: 71);
- zapobiegały ciąży, powodowały impotencję lub przywracały płodność (OGRODOWSKA, 2001: 40);
- miały moc zmieniania się w zwierzęta (najczęściej w kota, żółwia, ropuchę, zającą, ptaka, a także w motyla lub ćmę; por. MOSZYŃSKI, 1934: 652).

By zohydzić czarownicę, do jej działań szkodzących dopisano w *Młocie...* wykradanie/wabienie i zjadanie dzieci – komponenty wierzeń o przedchrześcijańskich demonach (KRAMER, SPRENGER, 2002: 48–49), które to komponenty można odnaleźć w baśniach. W tym wypadku znowu obserwujemy kumulowanie, „stapianie się” pewnych cech reprezentantów różnych prototypów (*czarownicy* i *baby-jagi*) w jedną stereotypową całość (por. ŁOZOWSKI, 1994).

Utrwalenie w przysłowiach wiązki cech, które kojarzono z działaniami kobiet uważanych za czarownice, potwierdza pewną ambiwalencję w ich wartościowaniu (czarownice mogą być dobre lub złe, choć w okresie polowań były tylko złe). A że teksty te mają związek z folklorem wiejskim, zachowały się w nich najczęściej elementy magii mleczarskiej:

Deszczyk pada, słońce świeci, czarownica masło kleci; Dobra czarownicza, kie da do szafliczka; Na Boże Ciało robak w kapustę, diabeł w babę włazi, a czarownica mleko krowom zabiera⁴.

---

⁴ Dwa pierwsze przysłowia potwierdzają możliwość pozytywnego wartościowania praktyk czarownic (które „łajno krowie potrafią zmienić w masło” – KRZYŻANOWSKI, red., 1969: 353–354, przyczyniają się do większego udoju), trzecie – przeciwnie – zawiera ocenę negatywną.

Wyrażeniem (nazwą) mocniej czy też lepiej wydobywającym wartość ciowanie negatywne stereotypu są nazwy synonimiczne: *baba-jaga*, także *wiedźma*.

Język utrwalił również magiczną moc słowa podczas wypowiedziania zaklęć, niekoniecznie ujawnianą w wyobrażeniu *czarownicy*: *Bez gwary nie będą czary*. Pozostał też w języku współczesnym popularny zwrot *rzucić czary (uroki)* (SKORUPKA, 1985: 150). W folklorze dziecięcym przetrwała wiara w moc spojrzenia osoby związanej z czarami (por. wygląd czarownicy): *Raz, dwa, trzy, Baba-Jaga patrzy*.

3.4. Okoliczności sprzyjające stawianiu się czarownicą

O czary znacznie częściej podejrzewano panny i wdowy. Historia kultur pokazuje, że kobieta obca zyskiwała w męskim świecie „cechy niezwykle, tajemnicze, groźne”, „stawiała się reprezentantką zaświatów” (ZADROŻYŃSKA, 2002: 35). Strach przed niezamężną kobietą nasilił się w okresie wczesnonowożytnym, gdyż wzrosła liczba samotnych kobiet:

[...] w społeczeństwie patriarchalnym kobieta niepodporządkowana ojcu lub mężowi była źródłem niepokoju, jeśli nie strachu [...], kobieta niezamężna, niezależnie od wieku, była znacznie bardziej podatna na urok szatana przeobrażonego w mężczyznę (LEVACK, 1991: 156).

Według późniejszych wierzeń ludowych, czarownicą mogła zostać każda siódma z kolei córka, jeśli pomiędzy dziewczynkami nie przyszedł na świat żaden chłopiec (NOWACKA, 1995: 72). W podaniach z Lubelszczyzny można znaleźć informację, że dar czarownicy ma pierwsza i trzecia spośród córek, a także kobieta o nadzwyczajnych zdolnościach (ADAMOWSKI, 2009: 24). Czarownicą mogła też zostać „stara, mieszkająca samotnie, w mrocznej chałupie baba” (KOTULA, 1989: 86) – i ten ostatni warunek jest powszechnie znany⁵.

---

⁵ Wśród czarownic istniała także, według wierzeń, pewna hierarchia, która mogła zależeć od kultury i obrzędowości danego regionu. Poza wynikającą ze współpracy z określonym rodzajem demona czarownicy miały – jak w Wielkopolsce – dwa główne stopnie: *czarownice starsze*, czyli bieglejsze, i *czarownice zwyczajne*, zwane też *ciotami*. Różnicowała je możliwość

Cechy charakterystyczne kojarzone z wyobrażeniem czarownicy, wynikające z możliwości zostania nią, to: samotność, obcość (odmienność), podeszły wiek.

3.5. Fizyczność czarownicy – wygląd i wiek

Na początku XVII wieku Samuel Harsnett, arcybiskup Yorku⁶, tak opisał wygląd czarownicy zakorzeniony w powszechnej (wtedy) świadomości:

[...] wszyscy [...] roztaczają przed nami wizję czarownicy jako wiekowej, wysmaganej wichrem baby, przygarbionej tak, że podbródkiem dotyka kolan, wspartej na lasce, bezzębnej, o głęboko osadzonych oczach i złej twarzy, członkach powykręcanych od paraliżu, która włóczy się po drogach, mamrocząc coś do siebie i mimo że zapomniała, jak odmawia się „ojczenaszki”, jęzor ma dęty i skory nazywać rzeczy po imieniu (GADACZ, MILERSKI, red., 2001, T. 1–2: 93).

Demonolodzy tamtych czasów uważali też brzydotę i kalectwo za poszlaki (*indicium*), które pozwalały sądzić o uprawianiu praktyk magicznych⁷. Mogły to być: „[...] wyraźny zez, zajęcza wargą, wystające zęby, dodatkowe palce u ręki lub stopy, duże znamiona i brodawki” (OGRODOWSKA, 2001: 40). Upowszechnił się zatem pogląd, że czarownica to szpetna starucha (już wtedy znane było porzekadło *szpetny jak wiedźma*⁸), zwłaszcza że zdziwaczenie, ekscentryczne i aspołeczne zachowania starszych kobiet czy ludowych uzdrowicielek stanowiły podstawę podejrzeń (WIŚNIEWSKA, 2003: 245). Wize-

---

stawania się niewidzialną, gdyż zaszczytu tego dostępowala tylko czarownica starsza (PEŁKA, 1987: 196).

⁶ Żyjący w latach 1561–1631, wielki przeciwnik polowań na czarownice i wiary w magię. Cytat pochodzi z jego dzieła wydanego w 1603 roku: *A Declaration of Egregious Popish Impostures* (STOTT, 1960).

⁷ Np. Peter Binsfeld (1540–1598), niemiecki jezuicki biskup z Trewiru. Tak też widział sądzone kobiety Reginald Scot (1538–1599), przeciwnik polowań, członek parlamentu Anglii. (Por. BURNS, 2003).

⁸ Przytaczył je m.in. Jean Bodin w *De La Demonomanie des Sorciers*. (Por. BURNS, 2003). Czarownice w *Makbecie* wołają: „Szpetność upiększa, piękność szpeci” (SZEKSPIR, 2003: 6).

runek taki, który ma swoje umocowanie także w innym wariantcie prototypu, a mianowicie w słowiańskich wierzeniach wczesnośredniowiecznych⁹, utrwaliły zapisy oraz ilustracje z procesów sądowych, a potem utwory literackie i dzieła plastyczne¹⁰: zwykle czarownica była przedstawiana jako odrażająca, chuda¹¹, bezzębna starucha z siwymi, rozczochranymi włosami i wielkimi brodawkami na twarzy, w charakterystycznym kapeluszu ze szpicem, w chustce lub w czepku na głowie¹². Ukazywano też jej pomarszczoną skórę i kościste ręce zakończone długimi, szponiastymi paznokciami (idealnymi narzędziami do chwytania ofiar). Mamy już zatem dowód utrwalonego „stopienia” pojęć, ta ostatnia cecha bowiem wyraźnie nawiązywała do postaci demonicznej baby-jagi, a określała *czarownicę* (por. LIBURA, 2007). Z prototypu *baby-jagi* wywodzą się też potwierdzone w folklorze „uroczne” oczy czarownic, które mogły powodować nieszczęścia lub szkodzić innym¹³. Oczy te były zezowate, a ich białka – poprzecinane czerwonymi żyłkami (ŁUCZAK, 1993: 8).

Wyraźnie widać, że tak ukształtowany wizerunek niewiele miał wspólnego z realiami okresu polowań, wskazywał raczej jądro stereotypu *czarownicy*. W rzeczywistości bowiem większość oskarżanych o praktyki czartowskie wcale nie należała do brzydkich i starych, miotających groźbami i zaklęciami. I choć nie brakowało wtedy również opinii, że czarownice, wykorzystując magię, potrafią zachować wieczną młodość, by powabnym ciałem kuścić mężczyzn do grzechu i być bardziej atrakcyjnymi dla szatana, tylko nieliczni przedstawiali je jako młode i pojętne (KRONZEK, 2010: 162)¹⁴. W ludowych przekazach przetrwał wątek, że w tych pięknych kochają się diabły, a wilkołaki wyją im przy księżycu serenady (NOWACKA, 1995: 71)¹⁵.

⁹ Jako że wiemy i znachorki najczęściej były starymi kobietami (PEŁKA, 1987; LASOTA, 2009).

¹⁰ By odnaleźć się w nieco zmodyfikowanej formie w kulturze popularnej, np. w filmach Walta Disneya.

¹¹ „Wiedźmy stają się lekkie »jak puch«” (MOSZYŃSKI, 1934: 653).

¹² Np. na obrazach Goi. Stożkowate nakrycie głowy mogło mieć swe źródło w wyobrażeniach rogów, które stanowią symbol mocy i pojawiają się na wizerunkach wielu bóstw pogańskich (TRESSIDER, 2001). W średniowieczu kojarzyło się z heretykami (np. żydzi musieli nosić stożkowate kapelusze – LURKER, 1994).

¹³ W Wielkopolsce oraz na Lubelszczyźnie powszechnie wierzono, że czarownice mają w oczach brodatego kozła, dlatego mogły patrzeć prosto w słońce bez ich mrużenia (ŁYSIAK, 1993: 38; ADAMOWSKI, 1992: 40).

¹⁴ Wiązka cech łączonych z pięknym i brzydkim wyglądem kobiety – niekoniecznie czarownicy – była i jest obszerna także współcześnie (por. KARWATOWSKA, SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2005: 95).

¹⁵ W folklorze zachował się też obraz czarownicy jako ładnej dziewczyny: *Niedaleko wieś ode wsi – / Tylko granica. / Która dziewczka najładniejsza, / To czarownica.* (STASZIC, 1860: 57).

Obrazy młodych i pięknych czarownic lokują się jednak na peryferiach prototypu¹⁶.

W folklorze ludowym zachowały się także opowieści odnoszące się do długiego życia czarownic¹⁷. Utrwalono w nich przekonanie o nieśmiertelności tych postaci, gdyż ludzkie pokolenia mijały, a czarownice żyły dalej. Przekazywano sobie, że swą długowieczność zawdzięczają sprytowi: ukryciu swej duszy przed śmiercią, np. w sroczym jaju w gnieździe, na najwyższej gałęzi czy też pod kamieniem w głębokim jeziorze. Po pewnym czasie – zgodnie z wierzeniami – czarownica znikała, prawdopodobnie zmieniała miejsce swego zamieszkania, by w innym miejscu pomagać lub szkodzić (NOWACKA, 1995: 72).

O istocie wiązki cech zewnętrznych (skupiających wszelkie przejawy brzydoty i zaniedbania) oraz wieku w stereotypie czarownicy świadczą frazeologizmy (także z użyciem bliskoznaczników): *wygląda jak jędzona* – jest brzydka (chuda, ma szponiaste paznokcie); *wygląda jak ciota, jak czarownica*; *jak czarownica z Łysej Góry* – „szpetna, potwornie brzydka, ma twarz straszną, groźną, wykrzywioną złością”; *straszny jak czarownica*; *piękny jak dwunaste dziecko Baby-Jagi* (brzydki, a brzydota ta może być dziedziczona)¹⁸.

3.6. Sposób przemieszczania się

W ramie określającej typowy dla czarownicy sposób poruszania się ujawnia się syndrom odmienności, nieprzystawalności społecznej (MINSKY, 1980). Zarysowuje je znane z języka potocznego wyrażenie *czarownica na miotle*.

Uprawiające czary kobiety poruszały się, według opisów, najczęściej właśnie na miotłach¹⁹. Być może, sam przedmiot i sposób przemieszczania

¹⁶ Nigdy nie wyobrażano sobie dzieci w roli czarownic, choć w czasach polowań sporadycznie podejrzewano o czary potomstwo czarownic, zwykle w związku z dziedziczeniem (LEVACK, 1991: 154–155).

¹⁷ Kobięcą starość w dawnych czasach uważano za coś nienaturalnego, ponieważ kobiety umierały znacznie wcześniej niż mężczyźni; te w sędziwym wieku były rzadkością (ZYCH, VARGAS, 2012: 10).

¹⁸ Starość i wiążącą się z nią zmianę wyglądu negatywnie wartościowano w szerokiej społeczności staropolskiej. (Por. WIŚNIEWSKA, 2003: 136–138).

¹⁹ Obrazy przedstawiające czarownice, które latają na miotłach, po raz pierwszy pojawiły się około 1280 roku (ŻAK-BUCHOLC, AGNOSIEWICZ, 2002).

się z jego pomocą pochodzą ze starożytnych obrzędów, w których tancerze dosiadali długich narzędzi symbolizujących konia (HILL, 1998: 10).

I dziś miotła kojarzona jest z czarownicą²⁰, choć jej symbolika jest znacznie starsza, związana z odnawianiem i oczyszczaniem (por.: *nowa miotła dobrze zamiata*; ADALBERG, 1889–1894: 312). W odniesieniu do czarownic chodziło jednak najpewniej o wiarę w możliwość panowania złych duchów nad magicznymi przedmiotami (TRESSIDER, 2001: 32). Zrobiona z gałązek leszczyny, głogu, jarzębiny, wierzby, jałowca, brzozy lub tarniny przypominała również o starym kulcie drzew (TOMICCY, 1975)²¹.

Miotła nie była jednak, wedle wierzeń, jedynym „środkiem transportu” czarownic. Widywano je ponoć nieraz latające na kozłach, wołach, krowach, owcach, psach i wilkach, na widłach, kijach, łopatach, laskach i motykach (KRONZEK, KRONZEK, 2010: 162)²², a także na sitach, stołach, krzesłach, szafach. Szeroko znane są wśród północnych i południowych Słowian opowieści, że by wzbić się w powietrze, smarowały odpowiednie części ciała (lub swój przyrząd) specjalną maścią (HARRIS, 2007), dzięki czemu stawały się lekkie „jak puch” (MOSZYŃSKI, 1934: 653). Czasem nawet dosiadały swych mężów (ŁYSIAK, 1993: 38).

Tak więc w stereotypowym obrazie, mieszczącym się w centrum prototypu, utrwalona została miotła²³.

3.7. Komponent lokacyjny i temporalny

Charakterystycznym miejscem zamieszkania czarownic była stara, przekrzywiona i zapadnięta w ziemię chatka, stojąca w głębokim lesie lub na odludziu. Najczęściej też dostępu do chałupy „bronił zajadły pies” (KOTULA, 1989: 86). Gerolamo Cardano, włoski lekarz z XVI wieku, pisał też, że cza-

²⁰ Jako jej atrybut – oznaka lub symbol jakiejś osoby lub jej stanowiska (por. ISJP, 2000, T. 1: 50).

²¹ Miotła sporządzona z gałązek brzozy symbolizuje narodziny i odrodzenie, z leszczyny – jest symbolem płodności i wiedzy, natomiast wykonana z cisu oznacza śmierć oraz zmartwychwstanie. Służyły też do wymiatania negatywnej energii (BIEDERMAN, 2002; BRUCE-MITFORD, WILKINSON, red., 2009: 192).

²² Latanie/poruszanie się na zwierzęciu utrwalił zwrot: *Jedzie jak ciota na świni* (ADALBERG, 1889–1894: 184).

²³ Utrwalony obraz wyobrażenia czarownicy na miotle jest marketingowym symbolem Świętokrzyskiego.

rownice to „stare nędzarki, [...] zamieszkałe w zagłębieniach ziemi” (LEVACK, 1991: 159). Z kolei baba-jaga mieszkała, jak podają stare kroniki ruskie, w lesie w chacie „na kurzej nodze” (BRÜCKNER, 1980: 299).

Kojarzenie takich miejsc z czarownicami wiązało się z faktem, że o czarzy podejrzewano kobiety, które często były samotnymi, ubogimi staruchami, „żebraczkami, które utrzymywały się przy życiu dzięki jałmużnie” (LEVACK, 1991: 159)²⁴. Nie miały rodziny, a członkowie społeczności, nawet kiedy jeszcze szanowano zdolności czarownic (wiedźm), woleli nie mieć ich w bliskim sąsiedztwie. Dlatego żyły one w izolacji, z dala od ludzkich siedzib. Mimo to ludzie szukali u nich pomocy właściwie w każdej życiowej sprawie.

Szczególnie znanym, według wierzeń średniowiecznych, czasem spotkań były sabaty, czyli nocne zloty czarownic (KOPALIŃSKI, 2003). Badacze dopatrują się w sabatach obrzędów pogańskich. Świadczą o tym miejsca ich odbywania się, jak: uroczyska i bagna, a przede wszystkim gołe szczyty gór i pagórków (OGRODOWSKA, 2001: 39). Na miejscach spotkań widać było ponoć wydeptane kręgi po tańcach, na których nie wyrastało nawet źdźbło trawy (*czarodziejskie kręgi*). Potwierdzają to dane językowe: obecne nazwy niektórych polskich gór: Łysica, Łysa Góra, Babia Góra lub Barania Góra (por. ŁYSIAK, 1993).

O pogańskim pochodzeniu mogą też świadczyć terminy zlotów i obecność tych samych elementów podczas sabatu oraz podczas świąt ludowych²⁵: sabaty przypadały w dni takich świąt, jak: noc świętojańska, zapusty, andrzejki²⁶, a także w określonych fazach księżyca. Po okresie polowań sabaty zmieniły w wyobrażeniach ludu swój charakter z orgii z szatanem ponownie na pogańskie szaleństwa (PEŁKA, 1987: 198)²⁷.

Utrwalenie wiązki cech „lokacyjnych” w języku zawdzięcza wyobrażenie czarownicy żartobliwemu wyrażeniu o sabacie: *sabat czarownic* – traktowanemu dziś jako spotkanie samych kobiet; również przysłowiowemu okreśłaniu bardzo ciemnej nocy: *Tak ciemna noc, że czarownice na Łysą Górę nie trafią* (ADALBERG, 1889–1894: 278)²⁸. Frazeologia przynosi także kilka utrwa-

²⁴ Większość czarownic pochodziła z niższych warstw społecznych (LEVACK, 1991).

²⁵ Jak tańce, uczty, orgie (KOSSAK, 1958; MAKIEWICZ, 1987).

²⁶ Według niemieckich wierzeń ludowych, czarownice odbywają sabat w Noc Walpurgi (z 30 kwietnia na 1 maja) na górze Brocken (KOPALIŃSKI, 2003: 1134). Blocksberg, stara nazwa góry Brocken w Saksonii-Anhalt, użyta została w tekście *Malutkiej Czarownicy* i w serialu *Bibi Blocksberg*. Broken pojawia się w *Fauście* Goethego.

²⁷ Sabaty utrwalili w literaturze J. Joyce (*Ulysses*) i T. Mann (*Czarodziejska Góra*). Por. KOPALIŃSKI, 2003: 1134.

²⁸ Mniej powszechne są wierzenia, że czarownice najczęściej można spotkać na stercie kamieni przy rozstajnej drodze, w leśnej porębie, wśród lasów, na wielkim, płaskim kamieniu,

lonych cech „terenowych”: *czarownica z Łysej Góry; wiedźma kijowska*²⁹ (ADALBERG, 1889–1894: 206); *Babin mróz zamroził w połoninach karpackich babę czarownicę* (ADALBERG, 1889–1894: 9).

Wiązka cech konotacyjnych, bogata w znaczenia, lokuje stereotyp czarownicy w odludnych miejscach (w chatach, w lesie) i w czasie spotkań we własnym gronie.

3.8. Usposobienie czarownicy i jej ocena

O charakterze czarownicy wiadomo niewiele. Na podstawie opisów oskarżanych o czary kobiet można jednak wyszczególnić kilka charakterystycznych cech, choć prócz opisów czarownic kłótliwych były także opisy milczących i skrytych, a oprócz stroniących od ludzkiego towarzystwa – opisy tych, które garnęły się do ludzi. Brian Levack wskazuje, że najczęściej trafiały się wśród nich kobiety zrzędlawe, kłótlawe, złośliwe, skłonne do przeklinania. Czarownice były też mitomankami, ekscentryczkami, nonkonformistkami, osobami zdziwaczalymi – również ze starości, ale zarazem obdarzonymi żywą wyobraźnią (LEVACK, 1991: 162). Jako niezwykle wyczulone na punkcie swego położenia, ściągały na siebie podejrzenia.

Czarownica może być dobra albo zła – podaje wiejski informator (za: ADAMOWSKI, 2009: 24). Częściej jednak uznawano ją za niedobrą, złośliwą, co zostało utrwalone w definicjach słownikowych w znaczeniu metaforycznym *czarownicy*, a także w wyrażeniach funkcjonujących jako wyzwiska: *czarownica z Łysej Góry* (o kobiecie złej i dokuczliwej, kłótlwej lub o bardzo brzydkiej; również tych, które sięgają do synonimów: *wiedźma kijowska* (o kobiecie złej, dokuczliwej)); *zły jak jędzona*; *zła żonka jak jędzonka*.

Jak widać, frazeologia i same nazwy (także synonimy) utrwalają wprawdzie negatywnie wartościowane cechy stereotypu *czarownicy*, ale nie wiąże się ona ze złem absolutnym.

---

pod samotnym drzewem, np. dziką gruszą czy wierzbą, lub wewnątrz pustego pnia drzewa (ŁYSIAK, 1993: 33–34), a w „krzyżowe dni” – na krzyżu. Ponoć „na krzyż włożyły nago, ale nogami do góry” (CZYŻEWSKI, 1988; ADAMOWSKI, 2009: 24–25).

²⁹ U Glogera znajdziemy informację na temat „ruskich czarownic, co na ożogu do Kijowa latały i Chmielnicki się nimi otaczał” (GLOGGER, 1978, T. 4: 430; por. też GIEYSZTOR, 1982).

3.9. Atrybuty

Kocioł był po miotle najmocniej kojarzonym z czarownicami przedmiotem. Na takie wyobrażenie wpłynęły niewątpliwie przedstawienia baśniowe, ale też lecząca rola wiedźmy, czyniące z kociołka jeden z niezbędnych atrybutów tej postaci. Wierzano, że korzystając z niego, czarownica umie zajrzeć w przyszłość, ugotować w nim ogromną ilość jedzenia czy obdarować kogoś młodością, siłą, mądrością (KRONZEK, KRONZEK, 2010: 109). Przede wszystkim jednak kocioł służył do przygotowania eliksirów, dzięki którym czarownice siebie i innych ludzi mogły zamieniać w zwierzęta, zapewniać młodość bądź niewidzialność. Obraz ich przygotowywania utrwaliły – poza wierzeniami – literatura i malarstwo³⁰.

Według podań średniowiecznych, istniały również eliksiry miłosne, nasenne, eliksiry zazdrości, a nawet napoje niesnasek (KRONZEK, KRONZEK, 2010: 74). W tekstach dotyczących czarownic można znaleźć opisy wielu dziwnych składników potrzebnych im do wykonania mikstur, np.: sproszkowane rośliny (grzyby, zioła), zwierzęta (wężę, ropuchy, wnętrzności zwierząt, szpony, sierść, krew), wydzieliny ludzkiego ciała (mocz, krew menstruacyjną, ślinę), ludzkie włosy i paznokcie, części garderoby, szczątki nieboszczyków (kości i zęby, tłuszcz) czy święte przedmioty skradzione z kościołów (OGRODOWSKA, 2001: 39).

By zrozumieć znaczenie kotła w stereotypie *czarownicy*, trzeba sięgnąć do jego wczesnej symboliki. Dla ludów pierwotnych był on naczyniem świętym, w którym sporządzano rytualne pożywienie i napoje. Mity wielu ludów opowiadają o magicznych kotłach obfitości, w których nigdy nie zabrakło pożywienia: symbolizował on bogactwo i dostatek (FURMAN, 2006), dary natury, był obrazem dającego życie i karmiącego łona (ŻAK-BUCHOLC, 2002a). Jako wyraz tajemnicy, miejsce przemian, przetwarzania tego, co włożono do środka, kocioł zyskał cechę magiczności. „W konsekwencji łączono z nim różnorodne wyobrażenia o przemianie, dojrzewaniu, obfitości, możliwościach ponownych narodzin czy odzyskania młodości”, co częściowo zachowało się w kotle czarownicy (TRESSIDER, 2001: 127)³¹.

³⁰ Np. scena z trzema siostrami z *Makbeta* odprawiającymi czary nad kotłem, by zachęcić Makbeta do zabicia króla, a także obraz H. Fuseliego *Trzy czarownice*.

³¹ W mitach celtyckich natrafiamy na dający życie kocioł Undry, najcenniejszą rzecz, jaką posiadał irlandzki Dagda, bóg ojciec (TRESSIDER, 2001: 127); z kolei czarodziejka Medea (z greckiej mitologii) podstępnie uśmierciła Peliasa, obiecując jego córkom, że poćwiartowane ciało ojca, wrzucone do kotła, wyjdzie stamtąd młode (KOPALIŃSKI, 2003: 550).

Nieco rzadziej z wizerunkiem czarownicy wiązana jest **różdżka**, kojarzona raczej z wróżką i czarodziejką z baśni – postaciami także wiązany z magią, ale najczęściej wartościowanymi pozytywnie. Różdżka stanowiła stary symbol nadprzyrodzonej siły i władzy, łączony z gałęzią, fallusem i palcem wskazującym (TRESSIDER, 2001: 139). Powszechnie odnoszona do czarów, służyła do zbierania i ukierunkowywania energii podczas zaklinania lub w czasie określonych rytuałów (BRUCE-MITFORD, WILKINSON, red., 2009: 192). Różdżki używała „ludowa” czarownica w XIX-wiecznych opisach, które zebrał O. Kolberg, a także współcześni różdżkarze (KOLBERG, 1962).

Z kolei **księga zaklęć** symbolizowała władzę czarownicy. Jako atrybut czarownicy, wywodzi się z ksiąg magicznych, czyli ze średniowiecznych grimuarów. Znane w wielu wczesnych kulturach, pomagały czarownikom w rzucaniu zaklęć i uroków, lecz same w sobie także były źródłem mocy. Towarzyszyła im zwykle aura tajemniczości. Wierzano też, że jeśli grimuar dostanie się w niepowołane ręce, moc znajdujących się w nim zaklęć może się wydostać i na zawsze zrujnować życie takiego profana (BRUCE-MITFORD, WILKINSON, red., 2009: 193). Ten atrybut jednak częściej wymieniano w związku z czarownikami.

Oskar Kolberg pisał też, że dobre czarownice, opisywane przez jego informatorów (XIX wiek), posługiwały się już **przedmiotami o charakterze religijnym**, jak krzyż, różaniec, woda święcona, gromnica (PEŁKA, 1987: 198).

W dziecięcej kulturze popularnej atrybuty *czarownicy*: kocioł, różdżka, księga zaklęć, zostały ponownie spopularyzowane dzięki cyklowi o Harrym Potterze. Niekoniecznie jednak mieszczą się w wiązce charakterystycznych konotacji „atrybutowych” wyobrażenia *czarownicy*. Nazwą lepiej wydobywającą konotacje związane z niektórymi z nich jest w tym przypadku synonimiczna *wiedźma* (NAJDER, 1997).

3.10. Towarzysze życia

W powszechnym wyobrażeniu czarownica przebywała w towarzystwie zwierząt, tzw. chowańców³². Każda miała co najmniej jednego demona pod

---

³² W folklorze to istoty pomagające czarownicy w magii, stworzenia towarzyszące czarownicy lub czarownikowi, które mają inteligencję i zdolność komunikacji z właścicielem (PASEK, red., 2005; WILBY, 2005).

postać jakiegoś zwierzęcia. Mogły to być puszczyki, czarne kruki, psy, kozły, ropuchy, króliki, kosy i wrony. Do rzadziej spotykanych, ale także poświadczonych w źródłach, należały: jeże, łasiczki, fretki, krety, myszy, szczury, osy i pasikoniki (KRONZEK, KRONZEK, 2010: 57). Odnotowuje się ich obecność zwłaszcza w prototypie baby-jagi. Wszystkie stworzenia miały swojej pani służyć radą oraz na jej rozkazy czynić zło. I tak, ropucha była, zgodnie z wierzeniami, częstym domownikiem czarownicy. Uważano, że miała powiązania ze światem podziemnym i symbolizowała śmierć, ciemność oraz truciznę (BRUCE-MITFORD, WILKINSON, red., 2009: 192–193).

Z kolei **czarny kot** (symbol nocy) pojawił się w wizerunku czarownicy dosyć późno, za to – na dobre (RUTKOWSKI, 2012). W *Młocie...* znalazł się zapis, że jest on wcieleniem szatana (KRÄMER, SPRENGER, 2002)³³. Pewnie dlatego w opowieściach powstałych po okresie wielkich polowań na czarownice przedstawiano je nieodmiennie w towarzystwie czarnego kota. Kiedy zaczęły się procesy o czary, często ze strachu przed mocą piekielną zabijano i czarownicę, i jej zwierzęcego towarzysza, chociaż ponoć nie mało było przypadków niewyjaśnionych zniknięć zwierząt (KOWALSKI, 1998; BOGUCA, 2006: 171).

Wszystkie zwierzęta opiekunki traktowały wyjątkowo dobrze. W okresie polowań wierzono, że czarownice troskliwie zajmowały się swymi towarzyszami życia, ponieważ otrzymały je od samego diabła (KRONZEK, KRONZEK, 2010: 57).

Do dziś obraz typowej czarownicy kojarzy się z czarnym kotem. Wartościowanie zwierzęcia o takim kolorze futra, w powiązaniu z konkretnymi skryptami (*czarny kot przebiega drogę człowiekowi*), ma we współczesnych przesądach również wyraźnie negatywny wydźwięk.

3.11. Ochrona przed czarami

Wiara w magiczne praktyki czarownic wymuszała szukanie środków ochrony przed nimi. Według polskich i europejskich podań ludowych, robiono to na różne sposoby. Najczęściej wymienia się kładzenie za drzwiami

---

³³ Kot w kulturach starożytnych uosabiał przemianę, zdolność jasnowidzenia, zwinność, czujność, zmysłowe piękno, tajemnicę, kobiecą przewrotność. W sztuce egipskiej występował jako sojusznik słońca i święte zwierzę. Czarne koty łączono z chytrością w świecie celtyckim, ale najbardziej negatywne skojarzenia z tym zwierzęciem wiązał od dawna folklor europejski (TRESSIDER, 2001: 59; BERESZYŃSKI, TOMASZEWSKA, 2006).

miotły (najlepiej z brzeziny), szczotki czy pędzla. Wierzono, że czarownica musi w nich policzyć włosie, by wejść do czyjegoś domu. We Włoszech najpopularniejszym sposobem obrony było wbijanie w ścianę czy w mur gwoźdźcia lub noża (PETOIA, 2004: 227).

Inne wierzenia mówią o stawianiu w oknie lub w drzwiach gałązki agrestu z liściem. Aby nie dopuścić czarownicy do dziecka, dotykano trzykrotnie drzwi i progu gałązką tarniny (GLOGER, 1978, T. 1: 269). Inne chroniące przed czarami rośliny to: czarcie żebro (ostrożeń warzywny), gałązki lipy³⁴, a także brzezina, tymianek, leszczynowe i olchowe gałązki (ŁYSIAK, 1993: 33–34). Z czasów przedchrześcijańskich wywodzi się ponoć noszenie ochronnego czerwonego koloru³⁵. Czerwone kokardki i szmatki wiązano blisko małego dziecka i zwierząt, by je chronić przed czarami. Stosowano też okadzanie poświęconym bursztynem pomieszczeń, a w wieczór świętojański palono wszystkie miotły, z których popiół miał zabezpieczać przed pożarami. Wypowiadano także formuły słowne i sypano sól (ADAMOWSKI, 2009: 26). Czynności neutralizujące magiczne zabiegi na XIX-wiecznej wsi przypominały też „te, jakie stosowano w przypadku kontaktu z pokutującymi duchami, a więc: skrapianie określonych miejsc święconą wodą, nakreślanie znaku krzyża, odmawianie modlitwy, obrysowywanie święconą kredą miejsca odwiedzanego przez czarownicę” (ŁYSIAK, 1993: 33–34).

Cechy wiązane ze skryptami ochrony przed czarownicą, jakkolwiek ujawniane do dziś, stanowią wiązkę cech peryferyjnych stereotypu.

3.12. Jak rozpoznać czarownicę?

W stereotypie *czarownicy* mieścił się też skrypt związany z jej rozpoznawaniem.

Cały system schematów zachowań, służących jej identyfikacji, można odtworzyć na podstawie zachowanych opisów z okresu polowań, np. dotyczących procesów czarownic (rozpoznawano je po wyglądzie, w próbie

---

³⁴ „W stosowaniu lipiny natomiast zawiera się symboliczno-magiczne myślenie, odwołujące się do powszechnego tu przekonania, iż wśród gałęzi lipy odpoczywała Święta Rodzina podczas ucieczki z Egiptu” (ŁYSIAK, 1993: 34).

³⁵ Koloru czerwonego jako koloru życia nie lubiły jędze pochodzenia demonicznego. (Por. NOWACKA, 1995: 46). Gdy stereotyp *czarownicy* wchłonął i jej cechy, środki ochronne przed jędzą znalazły zastosowanie także w odniesieniu do czarownicy.

wody i innych). W okresie późniejszym wśród ludu przekazywano sobie i takie sposoby, które pozwalały wytropić czarownice wyglądające całkiem zwyczajnie i żyjące w społeczności. Jednym z nich było rozpoznanie ruchów pozorujących zagarnianie czegoś w podwiązany fartuch, towarzyszących wypowiedziom zaklęciom; innym – gotowanie w garnku z wodą szpilek lub gwoździ – wtedy kobieta, domniemana czarownica, powinna sama przyjść do chałupy. Mówiono, że można poznać czarownicę po częstym odbijaniu, co miało być dziełem siedzącego w niej diabła. Powszechnie wierzono też, że czarownice zdemaskować może ksiądz³⁶, a w kościele – zdradza je żegnanie się lewą ręką i stanie tyłem do ołtarza (ŁYSIAK, 1993).

Jednak ani obrona przed czarami, ani rozpoznawanie postaci nie są dziś powszechnie kojarzone z wyobrażeniem *czarownicy* (należą do cech peryferyjnych stereotypu).

*
*   *

Stereotypowy obraz *czarownicy* odtworzony na podstawie danych systemowych i tekstowych jest znacznie bogatszy niż ten z definicji encyklopedycznych i słownikowych. Ujawniają się w nim cechy mocne, kryterialne, potwierdzone danymi systemowymi, jest też wiele cech bogatych w znaczenie – konotacyjnych, potwierdzonych danymi kulturowymi, a także tekstami.

Do kategoryzujących cech wyobrażenia *czarownicy* należą: umiejętność czarowania (nazwa) oraz bycie kobietą. Ta cecha jest z kolei powiązana z wiązką charakterystycznych cech fizycznych – z ujawnioną brzydotą i zaawansowanym wiekiem, a także z wiązką cech charakterologicznych (przechowanych w frazeologii) – jak dokuczliwe, złe usposobienie. Ujawnia się też wartościowanie jej działalności – od ambiwalentnego, przez zdecydowanie negatywne, do dwoistego (w przekazach ludowych). Charakterystyczne, ale słabiej ujawnione (tekstowo) są cechy związane z odmiennością kobiety, jej samotnością. Dane językowe potwierdzają też cechy lokalizujące: specyficzne miejsca spotkań i ich charakter. Za typowy może zostać uznany jeden z jej atrybutów i zarazem środek lokomocji – miotła, a także towarzyszący – czarny kot. Do słabiej ujawnionych cech należy jej dalsze wyposażenie (kocioł, różdżka, księga), choć utrwaliła je współcześnie kultura popularna.

---

³⁶ Podczas błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem w Boże Ciało można je ze skopkiem na mleko na głowie zobaczyć przez monstrancję (por. ŁYSIAK, 1993).

W modelowaniu wyobrażenia *czarownicy* widać, że mimo upływu czasu, przemian cywilizacyjnych, społecznych i mentalnych stereotypy związane z przeszłością, wierzenia demoniczne nadal są składnikiem kultury, zwłaszcza kultury ludowej, jednakże z czasem ich wzorce podlegają określonej modyfikacji, a wyraziste kiedyś granice – zamazywaniu. Ich miejsce zajmują pojęcia – dalej bogate w sensy – ale o rozmytych granicach oraz o zagnieżdżonej treści, zaczerpniętej z różnych wzorców (*czarownica*, *wieźma*, *baba-jaga*), często „stopionej” w jednolitą całość. Im częściej bowiem występuje podobna konfiguracja treści, tym większa jest tendencja systemu do mylenia jednej z drugą (NAJDER, 1997). Jednak nawet w takiej „zintegrowanej” postaci stereotypy mogą nadal stanowić elementy „wspólnego świata” zezwalające na porozumienie się nadawcy i odbiorcy w interakcjach społecznych.

4. Czarownica w tekstach dla dzieci

4.1. Wprowadzenie

Jak pisze Umberto Eco, czarownice czy więdźmy dość „licznie zaludniły literaturę; wystarczy przypomnieć” ich postaci występujące w *Makbecie* Szekspira „i te z Nocy Walpurgi w *Fauście* Goethego”, „czarownice przetrwały w bajkach i powracają w horrorach” (Eco, 2007: 207). Motyw wyobrażenia wykorzystywano też w niezliczonych książkach oraz filmach dla dzieci i młodzieży lub w tej części literatury, która ze względu na specyficzne cechy — jak nasycenie dydaktyzmem czy elementami fantastyki — była kierowana do odbiorcy dziecięcego. Warto więc przyjrzeć się wyobrażeniu mitologicznemu, którego obraz jest profilowany w tekstach magicznej bajki ludowej, literackiej baśni nowoczesnej, współczesnej bajeczki dziecięcej, *fantasy*, wreszcie — w innych współczesnych formach kultury popularnej. Te ostatnie mają swój udział w kształtowaniu pojęć u młodego odbiorcy, jednak korzystanie z tzw. nowych mediów nie wyklucza jednoczesnego czerpania z tradycyjnej formy literatury. Jaki profil wyobrażenia *czarownicy* przekazuje się wobec tego w tekstach skierowanych do odbiorcy dziecięcego? Które wiązki stereotypowych cech, utrwalaonych w języku i w formach ludowych, przetrwały w literackim obrazie, które zostały wyeksponowane, a które z nich uległy znacznej modyfikacji? Efekty autorskiego profilowania mogą bowiem wpływać na sposób, w jaki młody odbiorca interpretuje pojęcie *czarownicy*.

Bazę materiałową opracowania stanowiły we wcześniejszych rozważaniach dane kulturowe (K — ogólna wiedza na temat czarownicy) oraz dane językowe (S — nawiązujące do systemu języka; por. BARTMIŃSKI,

1998a). Na zbiór materiałów tekstowych złożyły się utwory literackie i popularne teksty medialne dla dzieci. Chodziło o to, by ukazać, jakie komponenty mogą wpływać na dziecięcą konceptualizację wyobrażenia mitologicznego. O doborze tekstów literackich do analizy oraz – dodatkowo – kulturowych zdecydowali w większości wypadków sami odbiorcy zapytani o ich źródła wiedzy o czarownicy¹. Młodsze dzieci udzielały częściej ogólnych odpowiedzi, starsze – podawały tytuły książek lub filmów. Niezależnie od wieku dzieci wskazywały jako źródło kategorie gatunkowe: *bajki*, *baśnie*, a wśród tytułów na pierwszym miejscu podały bajkę pt. *Jaś i Małgosia*. W każdej grupie wiekowej wśród tytułów respondenci wymieniali *Śnieżkę*, a także *Śpiącą królowną*, choć w tych dwóch tekstach czarownica – przynajmniej z nazwy – nie występuje. Wśród źródeł swej wiedzy o wyobrażeniu dzieci wymieniały też opowieści dziadków i babć oraz legendy. Te wskazania zdecydowały o uwzględnieniu w analizie ludowej bajki magicznej (utwory Grimmów), klasycznych baśni literackich, a także baśni regionalnych.

Kolejną grupę tekstów wybraną do analizy tworzą baśnie nowoczesne dla młodszych dzieci, a także opowiadania i powieści *fantasy*. Pojedyncze tytuły takich tekstów wskazywały w swych wypowiedziach dzieci, wymieniając *Malutką czarownicę* (dzieci młodsze) czy *Córkę czarownic* (starsi uczniowie szkoły podstawowej) – kryterium wyboru pozostałych tekstów stanowiło występowanie w nich postaci nazwanej *czarownicą* lub *wiedźmą*. Wszyscy badani, także ci najmłodsi, wymieniali wśród źródeł cykl o Harrym Potterze, bohaterze cyklu powieściowego Joanne Rowling. Starsi uczniowie szkoły podstawowej wspominali o *Opowieściach z Narnii*, cyklu powieści *fantasy* S.C. Lewisa².

W odpowiedziach każdej grupy dzieci pojawiły się także pojedynczo rozmaite tytuły i postaci pochodzące z kultury popularnej – z filmów, np. ekranizacji ludowych baśni (jak *Królowna Śnieżka* i *Śpiąca królowna*), czy ze współczesnej fantastyki (jak: *Czarnoksiężnik z Krainy Oz*³, *Piraci z Karaibów*⁴,

---

¹ Pytanie zadano w trakcie zbierania danych eksperymentalnych, ankietowych (A). Badanie objęło w sumie 274 dzieci – uczniów szkoły podstawowej – w zróżnicowanym wieku (od 7 do 13 lat). Precyzyjne omówienie badań – por. rozdział 5. *Czarownica w wypowiedziach dzieci*.

² Pełna lista utworów literackich poddanych analizie i ich skrótów – por. *Wykaz skrótów*.

³ Filmowa amerykańska adaptacja *Czarnoksiężnika z Krainy Oz*. (Por. *Czarnoksiężnik z Krainy Oz*, 1939).

⁴ Pierwszy z serii amerykańskich filmów przygodowych z elementami *fantasy* *Piraci z Karaibów* pt. *Kłątwa Czarnej Perły* (2003).

*Gwiezdny pył*⁵, *Bibi Blocksberg*⁶, *Szkoła czarownic*⁷, *Czarodziejki*⁸, *Dziewczyny z Hex Hall*⁹, *Trylogia Czarnego Maga*¹⁰, *Scooby Doo*¹¹, *Shrek*¹², *Duszek Kacper*¹³, *Smerfy*¹⁴, *Klub Winx*¹⁵, *W.I.T.C.H. Czarodziejki*¹⁶), z gier (pojedynczy uczniowie wymieniali tytuły: *Tom i Jerry*, *Hugo*, *Królik Bystrzak*, *Pokemony*, *Heroes*). W analizie odwołano się więc także do obrazów czarownicy proponowanych w tych tekstach.

Eksploracja tekstów kulturowych ma na celu wskazanie profili, do których nawiązuje – wiernie lub jest modyfikowany – obraz czarownicy w poszczególnych gatunkach¹⁷. Nie jest moim zamiarem pójście w kierunku no-

⁵ Amerykańsko-brytyjski film *fantasy* (por. *Gwiezdny pył*, 2007), powstały na podstawie powieści Neila Gaimana pt. *Gwiezdny pył*.

⁶ *Bibi Blocksberg* – najpierw – od 1980 roku słuchowisko autorstwa Elfie Donnelly o dziewczynce czarownicy, następnie serial animowany produkcji niemieckiej znany od 2007 roku w Polsce (*Bibi Blocksberg*, 1980/1997).

⁷ Film fabularny (horror *fantasy*) produkcji amerykańskiej (*Szkoła czarownic*, 1996).

⁸ Amerykański serial *fantasy* o potężnych, dobrych czarodziejkach emitowany w Polsce od 2001 roku (*Czarodziejki*, 1998).

⁹ Trylogia powieściowa *fantasy* Rachel Hawkins dla starszych nastolatków – bohaterka jest współczesną 16-latką (HAWKINS, 2010; HAWKINS, 2011).

¹⁰ Cykl powieści *fantasy* autorstwa australijskiej pisarki Trudi Canavan (CANAVAN, 2007; CANAVAN, 2011).

¹¹ Seria amerykańskich animowanych seriali dla dzieci, produkowanych od roku 1969 do dziś; także filmy, m.in. *Scooby Doo i duch czarownicy* z 1999 roku emitowany w polskiej telewizji od 2008 roku (*Scooby Doo/Scooby-Doo: Scooby Doo i duch czarownicy*, 1999).

¹² Amerykański film animowany z 2001 roku, adaptacja ilustrowanej książki *Shrek!* autorstwa W. Steiga (*Shrek*, 2001). To ironiczna baśń „na opak”, stworzona raczej z myślą o dorosłych, znających już bogatą symbolikę baśni, niż o dzieciach.

¹³ Chodzi tu o drugą część przygód duszka Kacpra i małej czarownicy Wendy pt. *Kacper i Wendy* (1998), emitowanego kilkakrotnie w Polsce.

¹⁴ *Smerfy*, 1981–1989 – serial animowany (podstawą były komiksy *The Smurfs* autorstwa Peyo). W Polsce emitowany wielokrotnie, ostatni raz w 2012 roku. W odcinku *Smerfy i czarownica* po raz pierwszy pojawia się czarownica Hogata.

¹⁵ Serial animowany dla dzieci w wieku od 5 do 13 lat (*Klub Winx*, 2004), opowiadający o grupie nastoletnich czarodziejek, które używają magii do obrony świata. Liczy cztery serie po 26 odcinków, docelowo ma być łącznie sześć serii Klubu Winx. Pierwszy odcinek wyemitowano na początku 2004 roku.

¹⁶ *W.I.T.C.H. Czarodziejki*, 2004–2006 – serial animowany oparty na włoskim komiksie (drukowanym także w czasopiśmie wyd. Egmont). Opowiada przygody pięciu dziewcząt o niezwykłych zdolnościach, które bronią świat przed złem. Odbiorcy, pytani o czarownice, podają jako źródło wiedzy tytuł serialu o przygodach czarodziejek, jakby różnica znaczeniowa między czarownicą a czarodziejką stawała się dla nich nieistotna.

¹⁷ Określenie gatunków ujętych w analizie odnosi się do uznanych typologii i definicji w nich zawartych: Jerzego Cieślakowskiego – bajeczka dziecięca, Zofii Adamczykowej – baśń regionalna, czy Grzegorza Leszczyńskiego – baśń = bajka magiczna, baśń literacka, baśń no-

wego odczytania klasycznych tekstów¹⁸, lecz jedynie, przy odwołaniu się do faset wyodrębnionych w kulturowym obrazie *czarownicy*, wskazanie kierunków profilowania pojęcia w gatunkowym/autorskim obrazie świata. W analizie zostanie więc zachowana struktura fasetowa, odnosząca się do wyodrębnionych wcześniej kategorii (nazwa, wiek i wygląd, sposób poruszania się, działania *czarownicy* i jej relacje z otoczeniem, usposobienie *czarownicy* i wartościowanie, lokowanie w przestrzeni i w czasie, atrybuty i towarzysze, rozpoznawanie, ewentualnie – ochrona przed czarami). Nie weryfikowano płci wyobrażenia, jako że „złowrogie istoty od dawna identyfikowano z reguły z kobietami” (Eco, 2009: 203), co potwierdza w swym utworze Rold Dahl: *czarownice zawsze są kobietami* (DAHL, 1997: 9).

Obrazy *czarownicy* w utworach literackich i innych tekstach kultury odwołują się do kilku profilów o zróżnicowanym oddaleniu od jądra stereotypu:

- kobieta z czarodziejską mocą, brzydka, stara i zła (centrum kategorii);
- kobieta z czarodziejską mocą, ale piękna, a jednocześnie zła;
- kobieta dobra lub zła (wyraźny podział, bez wskazania na urodę dobrej, zła jest zwykle brzydka);
- dobra kobieta – bez wypełnienia fasety urody;
- kobieta (często dziewczynka) piękna, młoda i dobra.

Podczas przywoływania wiązek charakterystycznych cech w fasetach, które wypełniają obrazy literackie *czarownicy*, zostanie zachowana odpowiednia kolejność ich modelowania w poszczególnych gatunkach (od baśni do baśni nowoczesnej i *fantasy*).

4.2. Nazwy *czarownicy*

Postaci kobiet, które mają magiczne moce, są we wszystkich gatunkach nazywane najczęściej *czarownicami* lub *wiedźmami*¹⁹. Nazwanie postaci cza-

---

woczesna, *fantasy*. (Por. CIEŚLIKOWSKI, 1968; ADAMCZYKOWA, 2004; LESZCZYŃSKI, 2002). W analizie wymiennie będę używała terminów: „baśń pochodzenia ludowego” – „bajka magiczna” oraz „klasyczna baśń literacka” – „baśń literacka”.

¹⁸ Jak krytyka genderowa, krytyki mniejszościowe i krytyka w duchu *queer*.

¹⁹ Podczas ewaluacji nazewnictwa związanego z postaciami kobiecymi posługującymi się magią wyłania się pewien problem stylistyczny związany z tłumaczeniem tekstów na język polski, bo to od uznania tłumacza zależy zastosowanie konkretnej nazwy (przełożenie z nie-

rownicą nie zawsze wiąże się z pejoratywnym wartościowaniem. Jednak sama dystrybucja nazw oraz ich ocenianie w kategoriach: dobro – zło, ma swoją charakterystykę gatunkową.

I tak, w baśni ludowej postać nazywana jest przede wszystkim *czarownicą*:

[...] *staruszka udawała tylko taką życzliwość, była bowiem złą czarownicą* (JM); *Ale ogród [...] należał do złej czarownicy, która posiadała wielką moc i której wszyscy się bali* (R); *Uwolniłaś mnie spod czaru staruszki, która jest złą czarownicą* (SwL); *W wielkim, gęstym lesie stał stary zamek, a w nim mieszkała samotna, stara czarownica* (JiJ); [...] *stara czarownica rzuciła urok na królewskiego syna* (ZP).

Podobnie jest w klasycznej baśni literackiej oraz w baśniach regionalnych:

Na środku drogi spotkał starą czarownicę (K); [...] *siedziała tam czarownica i karmiła ze swych ust ropuchę* [...] (MS); [...] *Na Tałckim Bagnie mieszkał czart z czarownicą* (OCTB); *Czarownica nawarzyła ziół* [...], *wyszeptała zaklęcie, spojrzała do czardziejskiego zwierciadła* (LoDP); [...] *twój ojciec nie poprosił czarownicy w kumy* (KC); [...] *gospodyni była czarownicą* (SC).

W bajce magicznej *czarownicę* zawsze kojarzono ze złem i wartościowano negatywnie (to wartościowanie wspomagane jest w języku częstym użyciem epitetów związanych z oceną moralną lub z brzydotą i ze starością). W baśniach Andersena i w baśniach regionalnych ocena postaci nie zawsze jest tak jednoznaczna²⁰. We wcześniejszych tłumaczeniach baśni ludowej nie posłużono się też nazwą *wiedźma*, a to właśnie jej użycie wyraźnie konotuje negatywne wartościowanie postaci w baśni regionalnej i klasycznej²¹, np.:

mieckiego, angielskiego, duńskiego) i jej wybór spośród synonimów ze względu na odcień ekspresywny. Nie jest to jednak problem odbiorcy, dla którego istotny jest polski odpowiednik nazwy i jego wartościowanie.

²⁰ Np. czarownica z *Krzesiwa*, której zło nie zostało objawione.

²¹ W najnowszym przekładzie tekstów Andersena B. Sochańskiej (ANDERSEN, 2006) pojawia się już tylko nazwa *wiedźma*, por.: *Na drodze spotkał starą wiedźmę* (K1); czy: *Na środku*

Zdarzyło się coś takiego pewnemu parobkowi, którego gospodyni była czarownicą. Parobek wiedział o tym i pilnie podpatrywał jej przygotowania do odlotu na sabat. [...] Podpatrzył to raz, podpatrzył drugi i w końcu sam postanowił na własnej skórze czarodziejskiej maści wypróbować i za gospodynią na Łysą Górę polecieć. [...] A przy tym zupełnie o ostrożności zapomniał i ani się spostrzegł, jak go wiedźma gospodyni wypatrzyła. Nie mogła mu darować zuchwałości takiej (SC).

Jednoznacznie negatywną konotację wprowadzają we wszystkich gatunkach i tytułach *jędza* i *Baba-Jaga*. Porównajmy:

— baśń ludowa, klasyczna, regionalna:

[...] zaczęła wyć zła jędza (JiM); [...] musisz mi za to zapłacić – rzekła znów jędza [...]. Ale głos ten musisz mi oddać (MS); brzydka była jak wszystkie jędze (KC); Jędza zmarszczyła nierówne brwi, złośliwy uśmiešek przemknął po grubych wargach (KC);

— baśń nowoczesna:

Wystraszona jędza gwałtownym ruchem przypadła do ściany, jakby chciała się w nią wtopić (DiNC);

— baśń ludowa:

Baba-Jaga jest złą kobietą i okropne wyprawia bezeceństwa [...] (BJ); – Ach, Babo-Jago, tak mi się straszno zrobiło. [...] zobaczyłam diabła z ognistą głową. – No to w takim razie widziałas czarownicę w całej jej krasie (BJ);

— baśń nowoczesna:

W drzwiach stała Baba-Jaga [...] – Ach tak! Ktoś mi tu zjadł połowę mebli. I dostanie za to nauczkę! (CT);

---

placu stał dom [...]. Siedziała w nim morska wiedźma (MS1). Podobnie jest w ostatnim tłumaczeniu Baśni braci Grimm E. Pieciul-Karmińskiej (*Baśnie...*, 2009); por.: *Ale stara kobieta tylko udawała życzliwość, albowiem tak naprawdę była to zła wiedźma, która czyhała na dzieci (JiM1).* Użycie tej nazwy wyraźnie negatywnie wartościuje postać.

— powieść *fantasy*:

„Skąd ja ją znam? Skąd znam tę twarz?” [ciotki Meluzyny — B.N.S.] [...]. *Ależ tak! Tak właśnie wyobrażał sobie wtedy okrutną Babę-Jagę, która zwabiła do piernikowej chatki Jasia i Małgosię... To jest właśnie ona! To ta sama Baba-Jaga ze starej bajki* (JOC).

Wyjątkowo często pojawia się w bajce magicznej, a czasem także w regionalnej, nazwa związana z określeniem wieku czarownicy, zapewne w związku z eksponowaniem starości w jej wyobrażeniu. Odniesiona do czarownicy, często jest dodatkowo powiązana z negatywną ekspresją (wyrażoną epitetem bądź derywatem):

[...] *staruszka* udawała tylko taką życzliwość (JiM); *Uwolniłaś mnie spod czaru staruszki, która jest złą czarownicą* (SwL); *zła staruszka* zmieniała ją w ptaka (JiJ); — *Zbliż się, dziecię — rzekła stara* (S); *I starucha* podała Annie sznur czerwonych paciorków (KC).

W badaniu ankietowym młodzi odbiorcy zaklasyfikowali też do kategorii *czarownic* królową (która chciała zgładzić królewnę Śnieżkę, i czynili to niebezpodstawnie, bo w najnowszym tłumaczeniu baśni nieczne działania królowej są określone jako *wiedźmie*²², a w skrypcie związanym z jedzeniem jej zwyczaje przywołują na myśl profil *baby-jagi*²³) i wróżkę rzucającą złą wróżbę na Śpiącą królewnę. Można więc rozszerzyć kategorię nazw *czarownicy* o:

— *macochę*:

zła macocha umalowała sobie twarz i przebrała za starą handlarkę (S);

²² W tekście postać nie jest nazwana *czarownicą*, lecz *macochą*. Jednak jej profilowanie (rekwizyt — zaczarowane zwierciadło; cechy — magiczne zdolności: zatrucie grzebień i jabłka) decyduje, że jest odbierana jako czarownica. Tłumaczenie *Baśni Grimmów* z 2009 roku zawiera też, wyraźnie kwalifikujący tę postać do kategorii *czarownic*, fragment: *I za pomocą wiedźmich sztuczek, na których się znała, zrobiła trujący grzebień* (S1).

²³ *A królowa, która sądziła, że zjadła płuca i wątrobę Śnieżki, była pewna, że znowu jest pierwsza i najpiękniejsza* (S1).

– królową, złą królową:

– *Tyś, królowo, najpiękniejsza jest na świecie* (S); [...] *specjalnie zrobione dla złej królowej żelazne buciki* (S);

– piękną panią:

Była to pani piękna, dumna i zarozumiała (S);

– wróżkę:

Kiedy jedenaście wróżek poczyniło już swoje zaklęcia, wkroczyła nagle do komnaty trzynasta. Chciała się zemścić za to, że nie została zaproszona (SK)²⁴.

W tych przykładach same postaci profilowane są jak *czarownice*, czy nawet jak *baby-jagi*. O ich typowości świadczą mocne cechy kryterialne i charakteryzujące: czarują, są złe, samotne (wróżka), zjadają dzieci. Zostały zaklasyfikowane do kategorii *czarownic* ze względu na swój profil, a nie ze względu na nazwę.

Nazwy postaci w baśni ludowej i literackiej baśni klasycznej nie odwołują się nigdy do konkretnych imion, wyodrębniających przedstawicieli *czarownicy* ze swej kategorii. Reprezentują typ – stereotyp, a nie jednostkę.

W baśni nowoczesnej i w *fantasy* nazwy *czarownica* i *wiedźma* często używane są jako bliskoznaczniki, niewywołujące specyficznych konotacji czy wartościowania (por. tabelę 1.):

---

²⁴ W wersji Ch. Peraulta inna jest zarówno przyczyna niezaproszenia wróżki, jak i sama jej nazwa, kontekstowo wartościowana negatywnie: [...] *ujrzano wchodzącą starą wróżkę, której wcale na biesiadę nie zaproszono, bo od pięćdziesięciu z górą lat nie opuszczała wieży* (SK1). Odosobnienie i wiek (starość), a także cechy usposobienia i działanie na szkodę innych mieszczą się w stereotypie *czarownicy* – odbiorcy rozpoznają mocne wiązki cech czarownicy i klasyfikują postać niezależnie od jej nazwy.

Tabela 1

Nazwy czarownica i wiedźma w baśni nowoczesnej i w utworach *fantasy*

Czarownica w baśni nowoczesnej, w bajeczce, opowiadaniu i w powieści <i>fantasy</i>	Wiedźma w baśni nowoczesnej, w bajeczce, opowiadaniu i w powieści <i>fantasy</i>
<i>Pewnego dnia do lasu za domem wróżki zleciały się złe czarownice [...] (WLiPO).</i>	[...] wszystkie wiedźmy powiedziały [...] (WLiPO).
<i>Jak śmiesz stawać na drodze złej czarownicy, ty marny owadzie! (WLiPO).</i>	Była bardzo zdenerwowana tym, że Naczelną Wiedźmą udzieli jej reprimendy (WLiPO).
<i>Czarownica Maruszka przeciąga się i przewraca na drugi bok (CMndW).</i>	—
<i>Była przecież od czterystu lat czarownicą (PCA).</i>	[...] do śpiewającego źródła zmierzała wiedźma Berta (PCA).
<i>Była sobie czarownica, która latała po świecie (KwK).</i>	—
<i>Amelka [...] ruszyła więc za czarownicą do wnętrza domu (CzS).</i>	—
<i>W jednej [chatce] mieszkała czarownica (DS).</i>	Wiedźma Winifreda mieszkała w czarnym domu (WW).
<i>Czarownica prowadziła je od kwiatka do kwiatka [...] (DMC).</i>	Wiedźma jednak jeszcze nie skończyła oceniać dwóch początkujących koleżanek po fachu (DMC).
<i>Czarownica spała niespokojnie; — Niech się stanie — powiedziała czarownica (DiNC).</i>	Ja, wszechwładna wiedźma ze Straszego Lasu, oddam swoją moc w darze wszystkim potrzebującym! (DiNC).
<i>Była sobie Malutka Czarownica (MC).</i>	—
<i>Było ich tam pięć albo i sześć setek: czarownice górskie, leśne, błotne, czarownice od suszy, od mgły, od burzy, od wiatru, od ziół (MC).</i>	—
<i>Mała czarownica na prawej nodze miała czerwony kozaczek, a właśnie ta lewa była bosa (JOC); Nie zapominajcie, że Meluzyna jest wielką czarownicą, okrutną i bezwzględną (JOC).</i>	—
<i>Stara Czarownica — której dopiero teraz Dziecko zaczęło przyglądać się z uwagą, okazała się o wiele bardziej niejednoznaczna, niż wyglądała na pierwszy rzut oka (CC).</i>	Obie z Czarownicą umyły się w pobliskim źródelku, a potem wiedźma wyjęła z przepastnego worka nożyce (CC).
<i>Czarownicy nie można złapać. Wiedźmy słyną ze sprytu i są mistrzyniami czarnej magii (C).</i>	Czarownicy nie można złapać. Wiedźmy słyną ze sprytu i są mistrzyniami czarnej magii (C).

Synonimicznie traktowane są także *czarownica* i *wiedźma* jako ekwiwalenty słowa *witch* w tekstach przetłumaczonych z języka angielskiego: w utworze Roalda Dahla²⁵ czy w cyklu o Harrym Potterze²⁶. Zdarzają się jednak utwory, w których to nazwa *wiedźma* intensyfikuje negatywne wartościowanie postaci. Tak jest w tekście *Dzień i noc czarownicy*, np.:

— *Jaaaa? Czarownica ze Straszego Lasu? Okropna wiedźma, którą straszy się wszystkie dzieci?* (DiNC).

Bywa i tak, że dwie postaci posługujące się magią skonstrastowane są za pomocą nazwy: zła określana jest *wiedźmą*, a dobra — *czarownicą*. Tak się dzieje w baśni *Przypadki czarownicy Agaty*.

We współczesnych tekstach *fantasy* czarownice bywają też nazywane inaczej. To:

— stare kobiety:

[...] *i zdawało mu się, że w nieregularnym kształcie wysokiej choinki dostrzega zgarbioną sylwetkę Starej Kobiety z zarzuconym na plecy workiem* (CC);

— żebraczki:

Zdawało się, że nikt się bliżej nie interesuje obcą żebraczką; do tej pory miało ją za zwykłą Starą Kobietę, żebraczkę (CC);

— siostry:

— *Płaczę, ale nie nad Siostrą, lecz nad niewinną kobietą — odparła Czarownica* (CC);

²⁵ W obiegu czytelniczym znajdują się obecnie dwa tłumaczenia *fantasy*: z 1997 i z 2003 roku. Jedno zatytułowane jest *Czarownice* (DAHL, 1997), a drugie *Wiedźmy* (DAHL, 2003).

²⁶ Nie analizowałam dokładnie w oryginalnych tekstach, jakich nazw użyli autorzy. Jednak np. na kartach cyklu o Harrym Potterze nazwy inne niż *witch* lub *wizard* w odniesieniu do postaci posługujących się magią, jak: *sorceress*, *hag*, *harridan*, zdarzają się niezwykle rzadko, zazwyczaj nazywają postaci tła, a nie te znaczące. Wymieniane są w grach wideo (na kartach gier, np. do gry *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*) lub są jedynie wspomniane w tle. Odzwierciedla się to w języku przekładu. Niezależnie od faktu, że w językach oryginałów różnicowanie nazw postaci posługujących się magią odnosi się do szerokiego zakresu znaczeniowego i odcieni ekspresywnych, tłumacz — w tekstach współczesnych — traktuje odpowiedniki polskie synonimicznie, co może przyczyniać się do zacierania różnic znaczeniowych leksemów *czarownica* i *wiedźma* w języku polskim.

– opiekunki:

Wyczuła, że zraniła swoją Opiekunkę (CC).

Bo też inne funkcje pełnią czarownice we współczesnym *fantasy*, często odpowiadające odmiennym profilom postaci. Jak pisze Grażyna Lasoń-Kochańska, czarownice w *Córce czarownic* nawiązują do afirmatywnych wyobrażeń postaci: ich prototypem mogłaby być wywodząca się z wierzeń matriarchalnych obdarzona mocą Kobieta-Natura, związana z magią ziemi – wartościowana pozytywnie (LASOŃ-KOCHAŃSKA, 2012). Stąd nazwy: *Opiekunka* czy *Siostra*, jako że czarownice z tekstu Terakowskiej podlegają relacjom „wspólnoty siostrzanej”, pozostają też ze swą podopieczną w relacji „wychowawczyni – uczennica”, „matka – córka” (LASOŃ-KOCHAŃSKA, 2012: 239).

Praktycznie we wszystkich baśniach nowoczesnych i w bajeczkach, także w utworach *fantasy* czarownica jest ukonkretniona, nosi imię, często pochodzące od apelatywu, ale zapisane z wielkiej litery, jako nazwa własna, i charakteryzujące specyfikę (zajęcie) czarownicy, wygląd czy pełnioną funkcję, np.:

czarownica Rrum-Brum-Trrach (czarownica od burzy), *Malutka Czarownica* (MC), *Najważniejsza Czarownica* (MC), *Domowa Czarownica* (LL), *Czarownice Kwiatowe* (LL), *Winifreda* (WW), *Zębata Euzebia* (WLiPO), *Naczelnia Wiedźma* (WLiPO), *czarownica Agata, wiedźma Berta* (PCA), *czarownica Maruszka* (CMndW), *Elfrieda* (DMC), *Josanta* (JOC), *Ciotka Meluzyna*²⁷ (JOC), *Superwiedźma* (C), *Biała Czarownica* (LCiSS).

Imiona noszą także przywołane przez ankietowanych uczniów czarownice lub wiedźmy bohaterki filmów i gier komputerowych. Spośród nich uczniowie w starszym wieku szkolnym najczęściej wymieniali: *Kalipso*²⁸, bohaterkę filmu *Piraci z Karaibów*, nimfę-wiedźmę uwięzioną w ciele śmiertel-

²⁷ Meluzyna – najśłynniejsza z czarodziejek folkloru francuskiego (KOPALIŃSKI, 2003: 753).

²⁸ Imię nawiązuje do mitologii greckiej, w której jego nosicielka była nimfą na wyspie Ogygii, uchodzącą za córkę Atlasa. Bardziej znana z *Odysei* Homera – przez siedem lat więziła Odyseusza na wyspie (KOPALIŃSKI, 2003: 503).

niczki; wrogą smerfom *Hogatę* ze *Smerfów*, *Scyllę*²⁹, złą czarownicę z telewizyjnego programu interaktywnego oraz z serii gier *Hugo*, *Sabrinę*, *Zeldę* i *Hildę*, bohaterki filmu i serialu *Sabrina, nastoletnia czarownica*; *Bellatrix*³⁰ *Lastrengę*, *Helgę* i *Hermionę*³¹, bohaterki cyklu powieściowego i filmów o Harrym Potterze.

Są wśród nich *czarownice* czy *wiedźmy* dobre i złe, czarownice pełnej krwi i półkrewi – wszystkie zindywidualizowane, o jednostkowych rysach, „oswojone” i identyfikowane właśnie dzięki *nomina propria*. Nazwy własne pojawiające się w utworach oraz w innych tekstach kultury dla młodszych dzieci mają charakter nazw znaczących, często ich funkcję pełnią apelatywy z epitetem. Z kolei nazwy z filmów czy gier, także z tekstów tłumaczonych, przeznaczonych dla młodzieży, najczęściej brzmią obco, choć dla doświadczonego odbiorcy mogą mieć także wartość intertekstualną (np. *Abigail*, *Kalipso*, *Scylla*, *Hermiona*, *Bellatrix*). Już samo nazwanie stereotypu, a dodatkowo – imię, wyznaczają odmienny zakres funkcjonowania współczesnych *czarownic*. Ich profilowanie zmierza w kierunku peryferii pojęcia, ale w połączeniu z imieniem o wartości intertekstualnej czyni z nich amalgamey zawierające cechy typowe i jednostkowe.

4.3. Natura czarownicy – wartościowanie postaci

Jedną z charakterystycznych cech przypisywanych typowemu wyobrażeniu *czarownicy* jest zło, z którym się ona kojarzy, a które wyrządza ludziom.

Czarownica z *baśni ludowej* skupia w sobie same cechy negatywne. Niemal bezwyjątkowo określana jest jako:

---

²⁹ *Scylla* (w j. greckim – *Scylla*) – w mitologii greckiej ukochana Posejdona zamieniona za pomocą ziół przez rywalkę Amfitrytę w potwora (KOPALIŃSKI, 2003: 1165).

³⁰ Nazwa gwiazdy w gwiazdozbiórze Oriona. Oznacza kobietę wojownika, znana jako gwiazda amazonek (KOPALIŃSKI, 2003: 96).

³¹ Imię bohaterki *Opowieści zimowej* Szekspira, królowej Sycylii; także postać z greckiej mitologii (córka Menelaosa i Heleny), bohaterka *Andromachy* J.B. Racine’a. Zamiarem autorki było uczynić jej imię równie niezwykłym jak ona sama (KOPALIŃSKI, 2003: 416; http://harrypotter.wikia.com/wiki/Hermione_Granger. Data dostępu: 18 września 2012).

zła czarownica (JiM, R, SwL), zła wiedźma (JiM1), zła kobieta (BJ, JiJ, Ś), zła staruszka (JiJ), zła królowa (Ś), bezbożna czarownica (JiM), okrutna czarownica (R), która okropne wyprawia bezeceństwa (BJ),

i nienawidzi dzieci, np.:

[...] gdy się jakieś dziecię dostawało w jej moc, zabijała je i zjadała (JiM)³²; [...] zamieniła dziewczynkę w kawałek drewna, który wrzuciła do ognia (BJ).

Unieszczęśliwia też młode panny:

Gdy jednak zbliżała się [...] niewinna dziewczica, zła staruszka zmieniała ją w ptaka, zamykała do klatki i zanosila do swego zamku (JiJ); [...] przeniosła Roszpunkę do pustelni, gdzie musiała wieść życie pełne bólu i udręki (R).

Podobne cechy będą reprezentować czarownice z opowieści Dahla.

Dodatkowo – także w bajce magicznej i w baśni regionalnej – czarownica kieruje się podstępem i obłudą:

Ale staruszka udawała tylko taką życzliwość, była bowiem złą czarownicą, która czyhała na dzieci i specjalnie zbudowała ten domek z chleba, ciasta i cukru, aby je zwabić (JiM); [...] przywiązała czarownica do ramy okiennej obcięte warkocze [...] – spuściła złote włosy. Królewicz [...] zamiast pięknej Roszpunki ujrzał złą czarownicę, która zawołała szydyczko: [...] ptaszek nie śpiewa już, nie ma go w gniazdku (R); Czary nad nim przeto odprawiła i tak uśpionego do Gdańska przeniosła. Tam zaś złożyła w piwnicy, z której tejże nocy złodzieje baryłki wina wynieśli. Rankiem zamiast wina znaleziono w piwnicy zaspianego parobka, o udział w kradzieży go posądzono i na szubienicę skazano (SC); I czarownica odeszła, mruczając pod nosem: – Długo ty szczęścia nie zaznasz, moja panno (KC).

³² Czarownica/wiedźma z *Jasia i Małgosi* profilowana jest jak *baba-jaga* (JiM, JiM1).

Zdarzenia przedstawione w tekstach świadczą o jej mściwości i okrucieństwie:

[...] ptaszek nie śpiewa już, nie ma go w gniazdku [...]. Nigdy więcej nie ujrysz Roszpunki (R); Głupie żądanie, lecz spełnię je chętnie, bo nic dobrego z tego dla ciebie nie wyniknie [...] (MS); *[...] swój głos musisz oddać mnie. [...]* Wysuń języczek, to go odetnę jako zapłatę (MS1); *Nie mogła mu darować zuchwałości takiej (SC); [...] ale żeś mnie na chrzestną nie poprosił, więc nic nie dostanie! Nieszczęśliwa będzie i tyle – baba fuknęła gniewnie (KC).*

Jakkolwiek czarownica w baśni regionalnej najczęściej uosabia zło, niektórym reprezentantom kategorii przypisywane są w zdarzeniach prezentowanych w języku także bardziej ludzkie odruchy. Wyodrębniają się dwa profile w wyobrażeniu *czarownic*, różniące się wiązką cech ewaluatywnych (syndromem; por. BARTMIŃSKI, red., 2006), charakterystyczne dla ujęć ludowych: za złe czyny odpowiada zwykle zła czarownica, ale „naprawia” je, odczarowuje złe zaklęcia – dobra. Ta druga:

czasem bywała zła, to prawda, ale gdy się udobruchała, nie znalazłbyś lepszej od niej czarownicy (OCTB).

Choć podejrzliwa³³, stara się o swych „podopiecznych”, bywa pomocna, dotrzymuje słowa, np.:

– Obiecałaś mi, że raz na rok spełnisz moje życzenie. Spełń je teraz. Zawsze przecież dotrzymujesz słowa (OCTB); Przygotowała wywar z ziółek, poszeptała, pomachała rękami – z czarta zrobił się przystojny chłopak (OCTB).

Umie też pomóc ludziom i widzi więcej niż oni – jak pierwotna czarownica-wróżka, bywa ich doradczynią:

Czarownica nawarzyła ziół, pochyliła się nad wrzątkiem, wyszeptała zaklęcia, spojrzała do czarodziejskiego zwierciadła

³³ Przykład: *[...] choć jesteś czeladnikiem u kowala, mnie musisz zawsze posłuchać. [...]* Dłatego trzeba mi o wszystkim donosić (OCTB).

(LoDP); *Pójdiesz w nocy nad jezioro, kiedy księżyc wzejdzie srebrny, i trzy razy pokłonis się wodzie, drzewom, księżycowi. Potem zamkniesz oczy i zawołasz jego imię* (LoDP).

Wiązka cech związanych z usposobieniem czarownicy, z jej wartościowaniem, jest w ujęciu literackim (baśniowym) bogatsza od jej cech prototypowych.

Zdecydowanie inaczej zarysowują się cechy czarownicy w baśni nowocześniejszej i w *fantasy*. Wprawdzie zdarzają się w tych gatunkach postaci bezwzględnie złe, jak czarownice/wiedźmy z powieści Dahla czy Biała Czarownica z *Opowieści z Narnii*, jednak wiele jest też takich, które czarują nie tylko po to, aby uprzykrzyć życie innym, lecz także w dobrych intencjach.

Te zdecydowanie niegodziwe zarysowano zgodnie z wizerunkiem typowym dla baśni ludowej, są wskazane jako zło, które należy pokonać. Biała Czarownica

to okropna postać, jest groźną czarownicą [...], złą i okrutną (LCiSS); [...] *w tej czarownicy nie płynie ani jedna kropla prawdziwej ludzkiej krwi* (LCiSS); [...] *pochodzi w połowie z dżinów, a w połowie z olbrzymów* (LCiSS)³⁴.

Natomiast bezwzględnie złe czarownice Dahla

śmiertelnie nienawidzą dzieci, tak bardzo, że trudno to sobie wyobrazić [...], bez przerwy snują okrutne plany rozprawienia się ze wszystkimi dziećmi w okolicy. Marzą, by je unicestwić, pozbyć się ich, doszczętnie wytępić [...], złapać wstrętnego bachora i rozdeptać jak karalucha. Wiedźmy te słyną ze sprytu i są mistrzyniami czarnej magii [...], a w rzeczywistości są demonami w ludzkiej postaci (C)³⁵.

³⁴ Jak pisze G. Lasoń-Kochańska, wizerunek Białej Czarownicy zaczerpnął Lewis z „najbardziej rozpowszechnionej tradycji żydowskiej”, sięgającej do mitu Lilith, pierwszej żony Adama, która stała się bezpłodną niszczycielką – wrogiem położnic i noworodków, kusicielką mężczyzn (LASOŃ-KOCHAŃSKA, 2012: 176), w mitologii greckiej kojarzona z Lamią.

³⁵ W obu tekstach czarownice, prezentowane jako uosobienie zła, mają charakter demoniczny.

Inne negatywnie oceniane czarownice profilowane są w tekstach dla dzieci wyraźnie wartościowanymi epitetami: *zła*, *okrutna*, choć także łagodniejszymi: *niemiła*, np.:

zleciały się złe czarownice (WLiPO); Nie zapominajcie, że Meluzyna jest wielką czarownicą, okrutną i bezwzględną (JOC); Nie była to miła osoba (PCA).

Wiele z nich ma ułomności typowe dla wiedźm ludowych, jak mściwość:

[...] wyjaśniła Baba Jaga. – To będzie zupa jasiowo-małosio-wa [...]. No, to hop do garnka, cukiereczki! (CT); – Trzeba ukarać tę smarkulę! – zawołały czarownice od mgły (MC); Musisz być ukarana za swoje uchwalstwo! (MC); [...] jeżeli nie wywiążę się z dobrze powierzonej misji, [Meluzyna – B.N.S.] obedrę mnie ze skóry (JOC); [czarownica – B.N.S.] [...] latała po świecie, szukając szczęścia, ale cudzego, a kiedy je znalazła – niszczyła, ponieważ okropnie złościło ją, kiedy ktoś był szczęśliwy albo chociaż zadowolony (KwK).

Czarownice bywają też modelowane jako obłudne i podstępne:

– Opanowała się jednak i słodziutkim głosem spytała, czy mają ochotę na cukierki (JOC);

a także jako złośliwe i aroganckie, np.:

Syknęła przez zęby z wściekłością (JOC); – W nosie mam muchomory! – warknęła rozzłoszczona Euzebia (WLiPO); – Z drogi! – wrzasnęła groźnie Zębata Euzebia (WLiPO).

Zwykle jednak są one jedynie kontrastowym odbiciem głównych bohaterów – drugiego profilu czarownic, reprezentujących pozytywne wartości, jak: dobroć, skromność, odwaga. Takie zalety ma Agata:

– Twoja babka, która była moją przyjaciółką, zawsze mówiła, że masz dobre serce. Ale dogłębnie leśnej zwierzyny i leczenie wieśniaków to doprawdy już przesada! (PCA); [...] chciała je [buteleczki z eliksirem radości – B.N.S.] rozdać tym, którzy nie

znali uśmiechu, oraz tym, których serca okryły się czarnym smutkiem (PCA); *Agata [...] postanowiła mu pomóc* (PCA);

Josanta:

Udało jej się ocalić swoich przyjaciół (JOC);

Malutka Czarownica:

[...] słuchała dziewczynki ze współczuciem i zastanawiała się, jak mogłaby jej pomóc (MC); *Był to niewielki domek, ale Malutkiej Czarownicy zupełnie wystarczał i wcale nie marzyła o piękniejszym* (MC); *[...] wypowiedziała trzecie zaklęcie. Było ono najlepsze ze wszystkich, bo odbierało wszystkim dużym czarownicom moc czarowania* (MC).

Rzadziej wśród ich przymiotów występuje mądrość, np.:

A ty jesteś Hermiona Granger, która zawsze wszystko wie! (HPiKT).

Zdarza się też, że są podziwiane za czarowanie w dobrym celu:

Jesteś wspaniała! (HPiCO).

Do grupy profilowanych jako „dobre” czarownice można również dołączyć te postaci, które jako jedyne przedstawicielki *czarownic* w tekście (bez „negatywu”) uprawiają wyłącznie magię nieszkodliwą, „białą”, jak Elfrieda:

Nasza stara maksyma mówi: rób, co chcesz i nie szkodź nikomu (DMC),

czy pani Księżyc:

Nie będziesz już miała kłopotów. Mam dla ciebie coś specjalnego (CzS),

albo Maruszka:

Dzisiaj moje czary sprawią, że miód pszczoł stanie się słodszy, a dzikie róże będą pachnieć jak najlepsze perfumy (CMndW),

czy Winifreda:

Machnęła różdżką i ABRAKADABRA! Wilbur znów stał się czarnym kotem. Zszedł z drzewa, mrucząc z zadowolenia (WW).

Nie są to bohaterki „kryształowe”. W przedstawionych zdarzeniach i w ukazanych cechach wychodzą na jaw ich drobne, ludzkie niedoskonałości, jak: roztargnienie, niepunktualność, bojaźliwość, skłonność do złośczenia się i denerwowania, do psocenia czy do lenistwa. Oto przykłady:

Potrzebuję do tego mojej starej księgi czarów. Gdzie ona się podziała? (Maruszka z CMndW); [Agata – B.N.S.] [...] *była strasznie roztargniona* (PCA); *Jesteś po prostu roztargniona!* (MC); *Dziesięć razy to czytałam, a wciąż zapominam* (Elfrieda z DMC); [Agata – B.N.S.] [...] *często się spóźniała* (PCA); [Agata – B.N.S.] *Była tak zdenerwowana, że nie wiedziała, co ma robić* (PCA); [Malutka Czarownica – B.N.S.] – *Bo jestem wściekła!* (MC); *Agata niczego tak bardzo się nie bała, jak pajaków* (PCA); [Jolanta – B.N.S.] *Przestraszyła się okropnie, zerwała i chciała uciec* (JOC); – *Ach, to jest takie nudne!* – *powiedziała psotnica* (Malutka Czarownica z MC); *Wiatr latał bezładnie to tu, to tam, kichając przy tym nieustannie. A był to katar potężny i czarodziejski. [...] Wszyscy byli przerażeni! [...] Tylko Agata [...] siedziała sobie w fotelu i zaśmiewała się do łez* (PCA); [Elfrieda – B.N.S.] *A ja jestem leniwą czarownicą* (DMC); [pani Księżyc – B.N.S.] – *Kiedyś zabiorę się do porządków* (CzS).

Jednocześnie do „atrybutów” dobrych czarownic należy radość, pogoda ducha, optymizm, humor:

[...] *mówiła radosnym głosem* (CzS); [...] *podśpiewywała radośnie* (PCA); *Czarowała dalej i wyczarowała wiele wesołych rzeczy* (MC); *Ten zawile zamotany problem [...] rozwiązać mogą tylko bardzo zmyślnie pokręcone czary* (DMC); *Przy leśnych ścieżkach wyrośnie czterolistna koniczyna, kto ją znajdzie, spotka wiele szczęścia* (CMndW); [...] *świat w takich*

kolorach wygląda bardzo interesująco – uśmiecha się czarownica (CMndW).

Wartościowanie w baśni nowoczesnej oraz w *fantasy* nie jest jednoznaczne (jak w baśni ludowej i klasycznej), niezależnie od faktu, że opisywane postaci należą do kategorii czarownic wartościowanych negatywnie. Wiele czarownic wskutek przypisanych im wiązek cech pozytywnych znalazło się wśród postaci akceptowanych. Autorzy wyraźnie „grają” ze stereotypem kulturowym (także tym z bajki magicznej) i z jednoznacznie negatywnymi cechami czarownicy. Do istotnych przewartościowań należy modelowanie ich relacji z dziećmi:

Jesteś tą małą dziewczynką z sąsiedztwa, prawda? – spytała czarownica [...]. Wejdz – poznamy się bliżej (CzS).

Metamorfozę przechodzi nawet Baba-Jaga z *Czekoladowego telewizora Baby-Jagi*, przy czym wyraźne są nawiązania intertekstualne, czytelne nawet dla małego odbiorcy. Postać początkowo wyprofilowana na wzór typowego obrazu z baśni ludowej ostatecznie – po wypuszczeniu z garnka – „mięknie” i zaczyna darzyć dzieci sympatią:

*[...] zawsze ma kieszenie pełne słodczy i rozda je na prawo i lewo*³⁶.

Jak bardzo cechy typowej czarownicy zostały zmodyfikowane, przeprofilowane we współczesnej baśni, pokazuje los czarownicy-wiedźmy z *Dnia i nocy czarownicy*. Ma ona dosyć „bycia w roli” złej postaci, chce zmienić stereotypową funkcję przypisaną jej na stałe w tradycyjnej baśni:

– Dlaczego mam ciągle czynić zło, skoro tego nie chcę?! – wrzeszczała czarownica (DiNC).

Ale w efekcie takiego „wyjścia z roli” komplikuje losy innych bohaterów, gubi sens ich działania:

³⁶ Metamorfoza przebiega we współczesnych realiach, zakończenie zaś może też nawiązywać do kolejnego tekstu: z wersji muzycznej bajki *Jasia i Małgosi* Jana Brzechwy, w której Baba-Jaga okazuje się nieszkodliwą magazynierką w fabryce czekolady (*Jaś i Małgosia...*, 1966). Obie – już niegroźne: czarownica Brzechwy oraz Baba-Jaga N. Usenko i D. Wawilow na pożegnanie wyposażają Jasia i Małgosię w *worki/torby słodczy*.

Moje czary miały czynić dobro, tymczasem nie tylko nikomu nie przyniosły szczęścia, lecz wręcz sprawiły masę kłopotów! (DiNC).

Nikt nie jest do końca zły (*Teraz widzę, że tak naprawdę to nikogo nie skrzywdziłam!* – DiNC), a samo zło może być niezbędne, by pobudzić ludzi do walki z nim:

Jaaaa? Czarownica ze Straszego Lasu? Okropna wiedźma, którą straszy się wszystkie dzieci? Ja jestem potrzebna?! (DiNC).

Z perspektywy dydaktycznej stereotypowa rola i należące do niej wiązki cech są potrzebne w kształceniu umiejętności rozpoznawania dobra, które przydarza się w życiu, i do jego czynienia:

A każde zło, które uczynimy, w końcu przemieni się w dobro, bo w moim świecie, w przeciwieństwie do twojego, wszystko zawsze dobrze się kończy (DiNC)³⁷.

4.4. Dwusystemowe określanie wyglądu i wieku czarownicy

W tekstach baśni ludowej, regionalnej i klasycznej wiązka cech wyglądu czarownicy zawarta jest zwykle w kilku rysach, choć często bywa pomijana.

Analizując fasetę wyglądu, warto pamiętać, że książka przeznaczona dla młodszego odbiorcy ma charakter intersemiotyczny, co wpływa na możliwości wzbogacenia kodu werbalnego kodem pozawerbalnym: informacje przekazywane są nie tylko za pomocą słowa, lecz także za pomocą obrazu, a coraz częściej – również dźwięku (por. ADAMCZYKOWA, 2004: 29). Tam, gdzie cechy wyglądu nie są dookreślone w tekście, mogą być konceptualizowane na podstawie ilustracji³⁸. Z badań nad systemem poznawczym wynika, że jeśli

---

³⁷ Na takie wątki dotyczące zmiany stereotypów baśniowych, także w zakresie wartości, natrafiamy w baśni nowoczesnej często, m.in. w utworze H. Krall *Co się stało z naszą bajką*, J. Niemczuka *Bajki pana Bałagana* czy B. Krupskiej *Bajki* (por. NIESPOREK-SZAMBURSKA, 2008).

³⁸ Tak się dzieje w przypadku *Roszpunki* i *Sabatu czarownic*. Ilustracje do tekstów przedstawiają czarownicę jako starą, brzydką kobietę, ubraną w ciemne łachmany, noszącą kapełusz, dodatkowo – grubą (R, SC).

człowiek koduje w dwóch systemach – niewerbalnym i werbalnym, cechy systemu niewerbalnego (*imogeny*) wspomagają ten drugi, wpływając na zwiększenie efektywności zapamiętywania treści wyobrażeń (PAIVIO, 1986).

Te cechy wyglądu postaci (oraz jej wiek), które w analizowanych utworach są wyrażone językowo, nawiązują do jądra stereotypu: czarownica jawi się w nich jako stara, pomarszczona i brzydka kobieta, czasem nawet o wyglądzie demonicznym (odnoszonym do baby-jagi). Oto przykłady:

– wiek:

[...] *ukazała się zgarbiona staruszka wsparta na kijku* (JiM); [...] *u tej starej czarownicy* (R); [...] *w nim mieszkała samotna, stara czarownica* (JiJ); *Ujrzała tam staruszkę* (SwL); [...] *stara czarownica rzuciła urok na królewskiego syna* (ZP); *Na drodze spotkał starą wiedźmę* (K); [...] *stara jestem czarownica* (KC).

– wygląd i cechy związane z czynnościami żywymi:

[...] *po chwili wyszła z niego stara, zgarbiona kobieta, żółta i chuda, o wielkich czerwonych oczach i długim nosie, zwi-sającym jej aż do podbródka* (JiJ); [...] *czarownice mają czerwone oczy i źle widzą, ale mają za to doskonały węch, jak zwierzęta* (JiM); [...] *chwyciła Jasia kościstymi rękami* (JiM); [...] *zajrzałam przez okno i zamiast ciebie zobaczyłam diabła z ognistą głową. [...] W takim razie widziałas czarownicę w całej jej krasie* (BJ); *Poczęła kląć, płuć nań żółcią i jadem* (JiJ); *Ohydne, tłuste zaskrońce nazywała swoimi kurczaczkami i pozwalała im kotłować się na swoich wielkich, gąbczastych piersiach* (MS1); [...] *spotkał starą wiedźmę, uch, jaka była obrzydliwa, dolna wargę zwisała jej aż na piersi* (K1); [...] *mieszkała kiedyś długowłosa czarownica. Brzydka była jak wszystkie jędzy, co się czarami parają: nos, wygięty w dół niby hak, sterczał z poznaczonej krostami twarzy, a pomiędzy opuchniętych warg wylaniały się dwa ostatnie, pożółkłe zęby* (KC); *Jędza zmarszczyła nierówne brwi* (KC).

Jedyny obraz odwołujący się do innego profilu wyobrażenia (pięknej kobiety) to dość ubogi zarysowany³⁹ wizerunek królowej-macochy mającej ma-

³⁹ Brak opisów jest charakterystyczną cechą bajki ludowej.

giczną moc (z baśni pt. *Śnieżka*). Królowa nie jest stara, choć niewiele wiadomo o jej wieku, jest natomiast piękną kobietą i za wszelką cenę chce nią być zawsze:

Była to pani piękna, ale dumna i zarozumiała, a chciała być najpiękniejszą na całym świecie (S),

co początkowo znajduje potwierdzenie w odpowiedziach cudownego lusterka:

– *Tyś, królowo, najpiękniejsza jest na świecie* (S).

Wypełnienie fasety wyglądu i wieku królowej-czarownicy, pomimo pozornego umieszczenia w źródłowej domenie piękna i „niestarości”, docelowo od początku zmierza do innej domeny. Udawana starość królowej-czarownicy oraz ukrycie piękna osiągnięte dzięki trzykrotnym „przebierankom”, kiedy macocha, korzystając ze swoich *wiedźmich sztuczek*⁴⁰, zmienia się w *starą kobietę (handlarkę, wieśniaczkę)*, miały uśpić czujność Śnieżki. Na poziomie języka realizują się one w zdaniach:

[...] przebrała się za starą handlarkę; Przybrała znów postać innej starej kobiety; [...] przybrała postać starej wieśniaczki (S),

co znaczy, że wyglądała jak typowa handlarka, staruszka, wieśniaczka. Autentyczna brzydota, kojarzona ze złem, pozostaje jednak ukryta: wiąże się z chęcią oszukania Śnieżki. Konotują ją także przywołane w tekście napady złości, a złość – przysłowiowo – nie idzie w parze z pięknnością⁴¹:

Przeraziła się królowa, zżółkła i zzieleniała ze złości; Zatrzęsła się ze złości królowa; [...] cała krew spłynęła jej do serca ze złości (S).

Po prostu, królowa stawiała się brzydka. W jednej z licznych wersji baśni piękno w wyglądzie macochy jest chwilowe – zmienia się ona w naj-

⁴⁰ W najnowszym przekładzie E. Pieciul-Karminskiej w taki sposób ujęto związek macochy z magią (*Baśnie...*, 2009: 332).

⁴¹ *Złość piękności szkodzi* – przysłowie (SKORUPKA, 1985, T. 2: 848).

brzydszą kobietę na świecie, kiedy w młodej królowej rozpoznaje Śnieżkę i widzi jej szczęście:

I nagle stała się tak brzydka, tak potwornie brzydka, że nikt nie mógł na nią patrzeć, a ona sama nie chciała już przeglądać się w zwierciadle⁴².

W zbiorze ludowych baśni posłużenie się pozornie pięknym wyglądem to jednak wyjątek, o czym może też świadczyć niewykorzystanie w odniesieniu do tej bohaterki typowej nazwy: *czarownica* (lub *wiedźma* czy *jędza*). W większości baśni profilowanie fasety wyglądu i wieku czarownicy utrwała zatem kulturowy stereotyp, w którym pod względem psychologicznym mamy do czynienia z efektem aureoli⁴³, a w aspekcie lingwistycznym – z efektem prototypowym (BARTMIŃSKI, 2006). W obrazie macochy-czarownicy można jednak dostrzec załączek ukierunkowujący literacką i medialną modyfikację fasety wyglądu *czarownicy*.

Wygląd i wiek czarownicy z baśni nowoczesnej i z *fantasy*, a także z rozmaitych ujęć kultury popularnej zmieniają się bowiem znacząco w porównaniu z tą wiązką cech w jej profilu z baśni klasycznych. W wypadku baśni nowoczesnej wiele tekstów, zwłaszcza dla młodszych odbiorców, precyzuje wiek i wygląd czarownicy w przekazie pozawerbalnym (na ilustracji). W związku z faktem, że do odbiorcy słowo i obraz przemawiają równolegle, uwzględniono je w analizie (PAIVIO, 1986).

We wskazanych gatunkach wygląd czarownicy najczęściej także nie jest atrakcyjny, niemniej jednak pojawiają się postaci młode (często w przekazie niewerbalnym – na ilustracji), których aparycja nawiązuje do domeny piękna. Na przykład Josanta, bohaterka *fantasy* *Jak ośwoić czarownicę*, ma piękne zielone oczy. Wiele jest też czarownic, których brzydota i starość nie wiążą się z ujemnym znakiem emocjonalnym. Są i takie, które cechuje połączenie piękna zewnętrznego z brzydotą moralną. Zróżnicowanie opisów tych postaci wymaga pewnego uszczegółowienia. Przedstawiam je w tabeli 2.

⁴² Wersja z Internetu: www.republika.pl/sniezka.htm. (Data dostępu: 14 grudnia 2012).

⁴³ Czyli odmianie podstawowego błędu atrybucji polegającego na łączeniu jednej zauważonej, ważnej – pozytywnej lub negatywnej – właściwości z przypisaniem obiektowi innych, niezaobserwowanych właściwości, które są zgodne ze znakiem emocjonalnym pierwszego przypisanego atrybutu (REBER, REBER, 2002).

Tabela 2

Wygląd i wiek czarownicy w baśni nowoczesnej i w *fantasy*

Tradycyjny	Zmodyfikowany
<i>Czekoladowy telewizor Baby-Jagi (CT)</i>	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Baba-Jaga</p> <p>Wygląd: <i>Miała siwe, rozkudłane włosy i nos jak haczyk na rekiny; Kościstymi paluchami złapała dzieciaki.</i></p> <p>Wiek: <i>Miała siwe [...] włosy.</i></p>	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Baba-Jaga</p> <p>Wygląd: <i>Jej rozkudłane kłaki od gorąca skręciły się w drobne loczki i wyglądały bardzo ładnie. Nabrała też rumieńców.</i></p> <p>—</p>
<i>Wróżka Lukrecja i Porządny Owadek (WLiPO)</i>	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Wiedźma Euzebia</p> <p>Wygląd: [...] <i>pędząca z rozwianym włosom.</i></p> <p>Na podstawie ilustracji</p> <p>Wygląd: <i>niewielka, gruba, z pojedynczymi zębami i dużym nosem, w spiczastym kapeluszu.</i></p> <p>Wiek: stara.</p>	<p>—</p> <p>—</p> <p>—</p>
<i>Czary mary nie do wiary (CMndW)</i>	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Czarownica Maruszka</p> <p>Wygląd: [...] <i>kapelusz spada jej przy tym na czoło.</i></p> <p>Na podstawie ilustracji</p> <p>Wygląd: <i>siwe włosy, duży nos, pociągły, wystający podbródek, ubrana w połataną suknię i pelerynę, nosi spiczasty kapelusz i okulary.</i></p> <p>Wiek: stara.</p>	<p>—</p> <p>—</p> <p>—</p>
<i>Przygody czarownicy Agaty (PCA)</i>	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Czarownica Agata</p> <p>—</p> <p>Wiek: <i>Była przecież od ponad czterystu lat czarownicą.</i></p> <p>Na podstawie ilustracji</p> <p>Czarownica Berta</p> <p>Wygląd: <i>Berta jest chuda i brzydka (o wydłużonej mocno twarzy);</i></p> <p>Wiek: stara.</p>	<p>Na podstawie ilustracji</p> <p>Czarownica Agata</p> <p>Wygląd: <i>Agata to mała, rumiana dziewczynka, o puszystych (rozczochranych), rudych włosach.</i></p> <p>Wiek: młoda.</p> <p>—</p> <p>—</p>

cd. tabeli 2

Malutka Czarownica (MC)	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Malutka Czarownica</p> <p>Wygląd: <i>Malutka Czarownica [...] z potarganymi włosami i z chustą powiewającą na karku śmigła nad dachami [...].</i></p> <p><i>Nie widział jeszcze czarownicy i myślał, że to jakaś zwykła, stara kobiecina z sąsiedniej wsi.</i></p> <p>Wiek: <i>Była sobie Malutka Czarownica, która miała tylko sto dwadzieścia siedem lat, a to, jak na czarownicę, jest naprawdę mało.</i></p> <p>Inne czarownice</p> <p>Wygląd i cechy fizyczne: <i>Najważniejsza [...] ze zmarszczonymi brwiami wysłuchała opowiadania; Chwyciła Malutkę Czarownicę swoimi chudymi palcami i zaczęła ją szarpać za włosy [...].</i></p>	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Malutka Czarownica</p> <p>Wygląd: <i>Malutka Czarownica spoglądała za nimi z uśmiechem.</i></p> <p>Na podstawie ilustracji</p> <p>Wiek: <i>mała dziewczynka.</i></p> <p>—</p>
Dzień i noc czarownicy (DiNC)	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Czarownica</p> <p>Wygląd: <i>Jak wszystkie czarownice, tak i ona była bardzo stara, bardzo brzydka [...], rozchyliła wąskie wargi w złośliwym uśmiešku; Była małą, rozczochraną, chudą staruszką.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> — <i>małe oczy: W jej małych oczkach pojawiły się łzy;</i> — <i>brzydkie, siwe włosy: [...] krzyczała, łapiąc się za głowę i wyrrywając z niej skołtunione włosy; [...] dziewczynka zaczęła ją głaskać po siwych, skudłonych włosach;</i> — <i>potargany strój, płaszcz: [...] poprawiła swój potargany strój, prostując przygarbione plecy; [...] czarownica zaczęła gmerać po kieszeniach swojego obszernego czarodziejskiego płaszcza.</i> <p>Wiek: <i>przygarbione plecy; Była małą, rozczochraną, chudą staruszką.</i></p>	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Czarownica</p> <p>Wygląd: <i>[...] spod jędrzowatych rysów, które miały straszyć Jasia i Małgosię, wyjrzała mądra twarz starej kobiety.</i></p> <p>—</p>
Jak oswoić czarownicę (JOC)	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Ciotka Meluzyna</p> <p>Wygląd i cechy fizyczne: <i>[...] wyskoczyła na miotle zwykła, brzydka czarownica; bez czarów przybiera typowy wygląd: Jej śliczna</i></p>	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Ciotka Meluzyna</p> <p>Wygląd: <i>za pomocą czarów zmienia wygląd — Meluzyna w różowej sukni siedziała przed ogromnym lustrem i przymierzała</i></p>

cd. tabeli 2

Tradycyjny	Zmodyfikowany
<p>twarz poszarzała nagle i pokryła się siecią zmarszczek. Nos wydłużył się i zakrzywił jak dziób drapieżnego ptaka; [...] z sekundy na sekundę przemieniała się w odrażającą staruchę.</p> <p>– złe oczy, gniewna twarz: [...] twarz nieznanym skurczyła się z gniewu, a w oczach pojawił się zły cień;</p> <p>– szponiaste palce – Wyciągnęła przed siebie szponiaste palce [...].</p> <p>Wiek: stara – [...] z sekundy na sekundę przemieniała się w odrażającą staruchę.</p>	<p>piękny kapelusz ozdobiony ogromnym bukieciem róż. Zmieniła się zupełnie. Wyglądała teraz jak wytworna dama.</p>
<p>Josanta</p> <p>Na podstawie tekstu</p> <p>–</p>	<p>Josanta</p> <p>Na podstawie tekstu</p> <p>Wygląd i cechy fizyczne: – Jaka ona ładna!; [...] zobaczyli wśród rozłożystych gałęzi [...] małą dziewczuszkę. [...] Skakała z konaru na konar pewnie i zwinnie jak małe zwierzątko; Była niewielkiego wzrostu.</p> <p>– głos: Głos miała niski i chropowaty;</p> <p>– oczy, włosy: Spod rozkudłanych czarnych włosów spojrzały na Prota oczy. Dwa ostre, zielone szkiełka;</p> <p>– strój: [...] Czerwona sukienka, a raczej strzępy sukienki, nie wiadomo jakim cudem trzymały się na chudych ramionkach. Na szyi miała mocno zawiązaną zieloną wstążkę, na której wisiał zielony kamień rzeźbiony w przedziwne znaki. Ręce podrapane, paznokcie połamane, a nogi... Nogi, o dziwo, choć gołe i poobijane, tkwiły w ślicznych, nowiutkich kozaczkach z czerwonej, błyszczącej skóry;</p> <p>– za sprawą Ciotki Meluzyny zmieniła wygląd – Miała jasne włosy splecione w gruby warkocz; Miała inne włosy, inną twarz, tylko głos i zielone oczy wydawały im się znajome.</p> <p>Wiek: młoda – zobaczyli [...] małą dziewczuszkę; Wygląda na twoją rówieśnicę. [...] – Dziesięć? Masz dziesięć lat jak ja?</p>
<p>Wiek: – Mam dziesięć razy po dziesięć i jeszcze razy dziesięć...; Urodziłam się prawie tydzień lat temu [...].</p>	

cd. tabeli 2

Czarownica z sąsiedztwa (CzS)	
—	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Pani Księżyc</p> <p>Wygląd: <i>jest zabawna – miała krzaczaste rude włosy, dziwaczny makijaż i nosiła cudaczny strój.</i></p>
—	<p>Na podstawie ilustracji</p> <p>Wygląd: ma krótkie, rude włosy, duży nos, ma makijaż, a na sobie współczesne, kolorowe ubranie.</p> <p>Wiek: dość młoda.</p>
Dobrzy sąsiedzi (DS)	
<p>Na podstawie ilustracji</p> <p>Czarownica</p> <p>Wygląd i wiek: ma siwe włosy, duży nos i pociągłą brodę, nosi spiczasty kapelusz; stara.</p>	—
Dwie małe czarownice (DMC)	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Elfrieda</p> <p>Wygląd: <i>Była grubawa i miała długie, siwe włosy. Ubrana była w długą sukienkę z paskiem, za którym tkwił sztylet z czarną rękojeścią i różdżka z wyrzeźbionym kocim łbem.</i></p> <p>— buty: [...] oparł głowę o spiczasty but Elfriedy.</p> <p>Wiek: [...] czarami ściągają tu sobie starą Elfriedę.</p>	—
Wiedźma Winifreda (WW)	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Winifreda</p> <p>Wygląd i wiek: chuda, ma czarne, długie i postrzępione włosy, rzadkie zęby, długi, czerwony nos, kościste ręce. Nosi okulary i spiczasty kapelusz na głowie; stara.</p>	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Winifreda</p> <p>Wygląd: nosi niebieską sukienkę z falbankami, korale, bżowy płaszcz, kokardkę we włosach i żółto-czerwone pończochy.</p>
Czarownice (C)	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Wygląd:</p> <p>— twarz Superwiedźmy: <i>pomarszczona, pełna fałd, bulw, dołów i wybrzuszeń, jak gdyby długo marynowała się w occie, miało się</i></p>	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Wygląd:</p> <p>— Prawdziwe wiedźmy <i>ubierają się normalnie i wyglądają jak najnormalniejsze kobiety;</i></p>

cd. tabeli 2

Tradycyjny	Zmodyfikowany
<p>wrażenie, że <i>ta twarz gnije</i>, jak gdyby cała zżerana przez robaki;</p> <p>– prawdziwe wiedźmy [...] <i>nie mają paznokci</i>, tylko zakrzywione <i>kocie pazury</i>, i noszą rękawiczki, by je ukryć;</p> <p>– [...] zwracaj uwagę na <i>dziurki od nosa</i>. Czarownice mają je trochę większe niż zwykli ludzie. <i>Brzeg każdej dziurki jest różowy i falisty jak krawędź muszli morskiej</i>. [...] Dzięki temu mają zaskakująco <i>dobry węch</i>;</p> <p>– [...] przyglądaj im się uważnie, bo czarownice mają <i>inne oczy</i> niż normalne kobiety. <i>Żrenica przypomina zwykle małą czarną kropczkę</i>, a u czarownic stale zmienia kolor i w jej środku <i>widać płomyki ognia i lśniące sople lodu</i>.</p>	<p>– Wszystkie wyglądają <i>jak sympatyczne panie</i> [...] przecież czarownicą może być nawet miła pani sąsiadka z waszego domu;</p> <p>– [...] prawdziwe czarownice są <i>łyse</i> [...] zawsze noszą <i>peruki</i>. I to doskonałe peruki, których prawie nie da się odróżnić od normalnych, chyba że się je szarpie;</p> <p>– [...] <i>nie mają palców u stóp</i>. [...] <i>Stopy czarownic są kwadratowe i tępo zakończone</i>;</p> <p>– [...] <i>ślina czarownic ma kolor czarnych jagód</i>.</p>
Córka czarownic (CC)	
<p>Na podstawie tekstu Czarownice</p> <p>–</p> <p>Wiek: [...] na przemian wydawała się Dziecku to staruszką, to znowu zwinną kobietą w sile wieku.</p>	<p>Na podstawie tekstu Czarownice</p> <p>Wygląd: Jej <i>dłonie – duże i ciepłe – były gładkie, a nie pomarszczone</i>. Jej <i>zgarbione plecy – gdy nikt nie patrzył – prostowały się swobodnie, a ruchy były zgrabne jak u dojrzałej, ciągle młodej kobiety</i>. <i>Oczy miała bystre, o nieruchomych, długich powiekach; szare i chłodne jak górski strumień</i>. Czarownica <i>roześmiała się z dobroduszną kpinką</i> [...], a jej <i>wąskie wargi jeszcze drżały od śmiechu</i>. <i>To wysoka, dojrzała kobieta o śniadej twarzy i szarych, niemal stalowych oczach</i>. <i>Ubrana jest w taki sam żebraczy płaszcz jak Czarownica Trzecia</i>.</p> <p>Wiek: [...] <i>ruchy były zgrabne jak u dojrzałej, ciągle młodej kobiety</i>.</p>
Harry Potter i Kamień Filozoficzny (HPiKF), Harry Potter i Czara Ognia (HPiCO)	
<p>Na podstawie tekstu Hermiona</p> <p>–</p>	<p>Na podstawie tekstu Hermiona</p> <p>Wygląd: <i>miała nieco przemądrzały głos, mnóstwo gęstych, brązowych włosów i wielkie przednie zęby</i>.</p> <p>Wiek: młoda dziewczyna.</p>

cd. tabeli 2

<p>Bellatrix Lestrange</p> <p>Wygląd: <i>Miała długie, czarne włosy, na zdjęciu potargane i matowe [...].</i></p>	<p>Bellatrix Lestrange</p> <p>Wygląd: [...] <i>kobieta o lśniących, grubych czarnych włosach i nieprzeniknionych, błyszczących oczach w tym samym kolorze, które przysłaniały ciężkie powieki i wachlarz długich rzęs [...], siedziała przykuta do krzesła jak na tronie.</i></p>
<p><i>Lew, czarownica i stara szafa (LCiSS)</i></p>	
<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Biała Czarownica</p> <p>Wygląd: [...] <i>na twarzy czarownicy pojawił się powoli okrutny uśmiech; odwróciła się ze strasznym wyrazem twarzy.</i></p> <p>Wiek: brak.</p>	<p>Na podstawie tekstu</p> <p>Biała Czarownica</p> <p>Wygląd: <i>wysoka pani, bardziej wysoka niż najwyższa kobieta, jaką Edmund kiedykolwiek widział. Pani również była przykryta białym futrem, w prawej ręce trzymała długą, prostą laseczkę, a na głowie miała złotą koronę. Jej twarz była biała – nie zwyczajnie blada, lecz zupełnie biała, jak śnieg lub papier, lub wata cukrowa, tylko wargi płonęły jaskrawą czerwienią. Była to twarz piękna, lecz dumna, zimna i surowa.</i></p> <p>—</p>

Kategoria wieku w obrazie czarownicy jest we wskazanych gatunkach modyfikowana, choć najczęściej postać przedstawiano jako osobę sędziwą.

Niektóre z bohaterek nowoczesnej baśni czy powieści *fantasy* dla młodszych odbiorców (PCA, MC, JOC) ukazywane są jednak za pomocą kodu pozawerbalnego jako dziewczynki (por. MC, PCA), nawet kiedy z tekstu wynika, że są to już osoby bardzo stare, np.:

Malutka Czarownica [...], która miała tylko sto dwadzieścia siedem lat (MC); Była przecież od ponad czterystu lat czarownicą (PCA).

Czasem kontrast między wyglądem a wiekiem jest zamierzony, wyrażony także w języku: ludzcy bohaterowie zobaczyli *małą dziewczuszkę*, a owa „mała dziewczuska” – czarownica Josanta, stwierdziła: *Urodziłam się prawie tysiąc lat temu* (JOC). Innym razem różnica między obrazem plastycznym a językowym staje się podstawą wyróżnienia dwóch różnych punktów widzenia – zewnątrztekstowego i wewnątrztekstowego: *Malutka Czarownica* dla odbiorcy jest dziewczynką z ilustracji, ale postać ze świata przedstawionego postrzega ją inaczej:

Pan Pieprzyk nie zdziwił się, kiedy Malutka Czarownica i kruk przekroczyli próg sklepu. Nie widział jeszcze nigdy czarownicy i myślał, że to jakaś zwykła stara kobiecina z sąsiedniej wsi (MC)⁴⁴.

Jedyny wyjątek w tej kategorii czarownic stanowi Hermiona, czarownica z cyklu o Harrym Potterze. Wśród czarownic i czarodziejek⁴⁵ jest jedyną postacią – uczennicą i młodą dziewczyną, której opis wyglądu dostosowano do oczekiwań odbiorcy dotyczących takiego wieku:

Wrócił chłopiec [...] w towarzystwie dziewczynki [...]. Miała nieco przemądrzały głos, mnóstwo gęstych, brązowych włosów i wielkie przednie zęby (HPiKF).

Faseta cech fizycznych pozytywnie wartościowanych czarownic z baśni nowoczesnych i z *fantasy* dla młodszych odbiorców profilowana jest więc – poza wyglądem Hermiony, która autentycznie jest młoda – w taki sposób, by ich postaci sprawiały wrażenie rówieśnic młodych czytelników (na ilustracji, czasem także w języku).

Dość młodo, choć już nie jak dziecko, wygląda pani Księżyc, *Czarownica z sąsiedztwa* (CzS). Kobietami dojrzałymi są czarownice w utworze Terakowskiej, choć widziane oczami dziecka wyglądają na stare ([...] *na przemian wydawała się Dziecku to staruszką, to znowu zwinną kobietą w sile wieku*; CC). Spełniają one funkcje opiekunek dziecięcych bohaterów.

Pozory wiekowe stwarzają „normalne kobiety” (niestare) – złe czarownice z powieści Dahla. Odbiorca jest świadomy, że mają wiele lat, a atrakcyjny wygląd zyskują dzięki sprytnemu kamuflażowi.

W gatunkach takich jak baśń nowoczesna czy *fantasy* starość nie jest już więc na stałe przypisana do wizerunku *czarownicy*. Podczas profilowania jej wieku zerwano z powszechnym stereotypem, „powierając” młodszym czarownicom dodatkowe funkcje do spełnienia.

Nowoczesna baśń zrywa też z powszechną w bajce magicznej nieestetyczną aparycją czarownic. Coraz częściej stają się one ładne, miłe z wyglądu. Młode (lub pozornie młode), pozytywne bohaterki są uśmiechnięte, mają piękne, wyraziste oczy ([...] *dwa ostre, zielone szkiełka* [...]) –

⁴⁴ Inna sprawa, że w wydaniach niemieckich czarownica wygląda na ilustracjach znacznie starszej. (Por. PREUSSLER, 2005).

⁴⁵ W polskim przekładzie słowo *witch* jest tłumaczone jako *czarownica* (lub *wiedźma*).

miała naprawdę piękne oczy – JOC). Nawet u tych nieco starszych eksponowane są takie komponenty wyglądu postaci, jak:

zabawny – dziwaczny makijaż; cudaczny (kolorowy i współczesny) strój; duże i ciepłe, gładkie dłonie; ruchy zgrabne; oczy bystre.

Uruchamiają one pozytywne konotacje, odwołujące się do wielozmysłowej konceptualizacji obiektów przez młodego odbiorcę (*zielone szkiełka* – wzrok, *ostre* – dotyk, *gładkie* – dotyk, *ciepłe* – dotyk, *bystre* – ruch). Za miłym wyglądem idą dodatnio wartościowane atrybuty osobowości postaci – na czarownice *dobrze* przeniesiony zostaje efekt aureoli ze znakiem „plus”, która w baśniach ludowych jest związana z bohaterami pozytywnymi (REBER, REBER, 2002).

W gatunkach fantastycznych piękne bywają i złe czarownice. Odbiorca otrzymuje tekstowe ostrzeżenie – jest ono zwykle wyrażone w opisie wyrazu oczu czy mimiki twarzy – także nawiązujących do konceptualizacji wielozmysłowej, często związanych z metaforą synestezijną (por. Niesporek-Szamburska, 2009):

[...] w oczach pojawił się zły cień (JOC); *[...] źrenica przypomina zwykle małą czarną kropczkę, a u czarownic [...] zmienia kolor i w jej środku widać płomyki ognia i lśniące sople lodu* (C); *[...] na twarzy [...] okrutny uśmiech; odwróciła się ze strasznym wyrazem twarzy* (LCiSS).

I przeciwnie: dobre (lub po przemianie w dobre), ale wizualnie brzydkie czarownice zyskują poprawę swej aparycji dzięki określeniu wyrazu twarzy bądź objawów pozytywnych emocji:

[...] nabrała rumieńców (CT); *Zawsze się uśmiecha* (CT, CMndW); *spod jędrzowatych rysów [...] wyjrzała mądra twarz starej kobiety* (DiNC).

Stereotypowość cech fizycznych czarownicy z bajki ludowej: *brzydka* = *zła*, została przeprofilowana w dwusystemowym (werbalnym i plastycznym) ujęciu wyglądu współczesnej „literackiej” czarownicy na: *brzydka, ale dobra; piękna, ale niedobra*; i najczęściej: *ładna* (lub przeciwna) i *dobra*.

Znaczący wpływ na kształtowanie obrazu świata ma współcześnie **przekaz medialny**. W multimedialnych wersjach znanych motywów baśniowych czy w nowych postaciach wykreowanych przez media wprowadzono wiele modyfikacji także w fasecie wyglądu *czarownicy*. Popularne opowieści funkcjonują zwykle równolegle w dwóch wersjach: książkowej i filmowej, a każda z nich kontekstowo modeluje nieco inny wizerunek *czarownicy* (CRUSE, 1986). Obraz filmowy konkretyzuje tekstowe opisy wyglądu postaci w kodzie plastycznym, wzbogaca je lub zupełnie zmienia przez zanurzenie w odmiennym kontekście – i z pewnością oddziałuje na młodego odbiorcę⁴⁶. W medialnych wizerunkach wyobrażenia, przywołanych przez same dzieci, można wyróżnić takie, które wracają do klasycznego ujęcia brzydoty postaci, i takie, które ujmują postać jako młodą i piękną.

W profilu pierwszym można umieścić postać czarownicy z filmu oparte go na baśni *Jaś i Małgosia*, który trafił na ekrany w 2002 roku. Fabuła filmu została unowocześniona (baśniowe postacie posługują się telefonami komórkowymi, oglądają telewizję)⁴⁷, a występująca w nim czarownica jest brzydka, stara i... zielona, ma spiczasty, długi nos (cecha nawiązująca do wyprofilowanego w baśni ludowej wężu czarownic) i rozczochrane włosy. Ubrana jest w długie, łachmaniaste szaty. Podobnie jak w tekście oryginalnym – to postać negatywna: zła, przebiegła i okrutna. Nieurodliwe i stare, a zatem typowe, są także czarownice – wytwory fantazji współczesnych twórców. Taka jest czarownica Hogata z serialu *Smerfy*, intertekstualnie korespondująca z wiedźmami Dahla: łysa, w rudej, bujnej peruce, gruba, stara, brzydka kobieta, z dużym nosem zakończonym brodawką. Od swego pojawienia się w serialu jest antagonistką smerfów, szkodzi im, czarując za pomocą specjalnego medalionu⁴⁸. Jej postać wykreowano jednak z dużym poczuciem humoru.

Znacznie częściej faseta wyglądu medialnie uwiecznionych czarownic nawiązuje do domeny piękna. Ekranizacja klasycznych baśni ukazuje dzieciom postaci piękne, lecz złe.

---

⁴⁶ Należy tu przypomnieć, że ogromny wpływ na wizualizację postaci baśniowych wywarły animowane filmy, produkowane przez wytwórnię Walta Disneya na podstawie znanych motywów, nieraz retuszowanych i podkolorowywanych. I jeśli dodać, że imogeny oddziałują mocniej na zapamiętywanie (np. postaci), obrazy Disneya mogą mieć duży wpływ na wyobrażenie czarownicy (PAIVIO, 1986).

⁴⁷ Por. film: *Jaś i Małgosia*, 2002. (<http://www.filmweb.pl/film/Jaś+i+Małgosia-2002-128410>. Data dostępu: 18 maja 2012).

⁴⁸ Por. *Smerfy*, 1981–1989. (http://smerfy.ovh.org/?page_id=224#prettyPhoto. Data dostępu: 18 maja 2012).

I tak, wartościowanie filmowej macochy w *Śnieżce* nie odbiega od wartościowania tekstowego – została ona przedstawiona jako zła, okrutna postać⁴⁹. Ukazano ją jako kobietę piękną, ale ponurą, z wyeksponowanym w filmowym obrazie groźnym wyrazem twarzy i oczu, wzmocnionym kolorystyką i proporcjami: blada, prawie biała twarz okolona nie włosami, lecz ściśle okrywającą głowę i szyję czarną opończą na tle dużego białego, kołnierza. Od bladego oblicza, z ciemno umalowanymi, „mrocznymi” oczami i opadającymi powiekami, odbijają jaskrawo czerwone usta. Macocha przedstawiona jest jako postać stosunkowo wysoka i szczupła, nosi długą, czarną pelerynę, a pod nią fioletową suknię. Zestawienie i symbolika kolorów są w tym wypadku znaczące: czerń kojarzy się z władzą, dostojnością oraz z powagą, ale także z zastraszaniem i ze złem⁵⁰. Pozwalają one uzyskać atmosferę tajemniczości i grozy, konotują też związek postaci z czarną magią: fiolet czasem zastępował w malarstwie czerń, a od XIX wieku uważany był za kolor ponury (por. RZEPIŃSKA, 1989), czerwony kolor (na ustach macochy) od dawna wiązany jest z magią (choć także z władzą, por. KOPALIŃSKI, 2003)⁵¹. Filmowy wizerunek postaci w czasie jej przemiany w starą kobietę wyraźnie wiąże ją z wiedźmą czy jędzą. Taka czarownica mogła kiedyś swym wyglądem budzić grozę, dziś jest powielanym w setkach gadżetów obrazkiem.

Jeszcze bardziej mogła przerażać filmowa wróżka ze *Śpiącej królowny*⁵². W tekście baśni nie było żadnej wzmianki o przynależności wróżki do kategorii *wiedźm* czy *czarownic*, zabrakło też jakiegokolwiek opisu wyglądu (w tekście Perraulta wróżka ukazana została jako *stara*). Film czyni z niej czarownicę niestara i niebrzydką, choć budzącą grozę: z siną twarzą o ostrych rysach i z podkreślonymi na ciemno, wytrzeszczonymi oczami, ubraną w ponury, obszerny strój – także w kolorze czarnym i fioletowym. Jej głowę i szyję szczelnie okrywa czarna tkanina z ukształtowanymi na czubku głowy dwoma diabelskimi rogami, a na jej ramieniu siedzi czarny kruk, często towarzyszący wiedźmom⁵³. Jej charakter pozostaje niezmieniony: to osoba zła i okrutna.

⁴⁹ Por. film animowany *Królowna Śnieżka i siedmiu krasnoludków*, 1937, rozpowszechniany do dziś w setkach książeczek, obrazków i gadżetów.

⁵⁰ Czerń w historii kultury europejskiej symbolizowała wartości negatywne (por. RZEPIŃSKA, 1989).

⁵¹ Por.: <http://film.wp.pl/id,116389,title,Penelope-Cruz-Piekna-Jeff-Bridges-Bestia,wiadomo-sc.html>. Data dostępu: 18 maja 2012.

⁵² Por. *Śpiąca królowna*, 1959 – pełnometrażowy film (*Sleeping Beauty*), nawiązujący do baśni *Śpiąca królowna* Charles'a Perraulta.

⁵³ Por. <http://www.filmweb.pl/news/Tim+Burton+opowie+o+Czarownicy+ze+%22C5%9Api%C4%85cej+kr%C3%B3lewny%22-57517>. Data dostępu: 18 maja 2012.

Przekazy medialne dotyczą także uznanych *fantasy* i baśni nowoczesnej. Obraz filmowy Białej Czarownicy z *Opowieści z Narnii* nie odbiega od wykreowanego przez literaturę, jednak go konkretyzuje – postać filmowa również jest wysoką, młodą i na swój sposób piękną kobietą o chłodnej urodzie, a jednocześnie – jak w wersji książkowej – okrutną (LCiSS)⁵⁴. Jej uroda nie budzi sympatii odbiorcy: z bładą, prawie białą twarzą drażniący kontrastuje wyraźna czerwień ust (kolor magii), a władczy charakter postaci podkreśla królewska korona z lodowych sopli na głowie. Wrażenie chłodu postaci potęgują też srebrzystobiałe, eleganckie stroje i jasne włosy⁵⁵.

Współczesne medialne kreacje czarownic ukazują też młode, czasem bardzo ładne kobiety (nawet dziewczynki). Potrafią one czarować, zachowując się przy tym jak normalne przedstawicielki rasy ludzkiej. Zarówno Bibi z kreskówki (*Bibi Blocksberg*), jak i Sabrina, nastoletnia czarownica z serialu pod tym samym tytułem, bez czarodziejskiej mocy byłyby zwykłymi dziewczynkami. Ładnymi nastolatkami są także bohaterki *Klubu Winx* i komiksów z czasopisma „Czarodziejki W.I.T.C.H.”⁵⁶, używające czarów w dobrych celach, bądź młode dziewczyny, niekoniecznie grzeczne – z filmu *Szkoła czarownic* czy z trylogii *Dziewczyny z Hex Hall*. Piękną, młodą kobietą jest także Calypso – boginka, a zarazem czarownica-szamanka z filmu *Piraci z Karaibów*. Również Scylla, złowroga czarownica z gry *Hugo*, która chce, jak macocha ze *Śnieżki*, pozostać wiecznie młodą i piękną.

Dwusystemowe wypełnienie faset wyglądu i wieku współczesnej czarownicy w jej obrazach literackich i medialnych zasadniczo odbiega od tych zawartych w stereotypie odtworzonym na podstawie form językowych i konstruktywów pojęciowych (CHLEBDA, 1998). Wizerunków jest wiele – nieraz bardzo zróżnicowanych. Badania wśród młodych odbiorców wskażą, które z nich znacząco wpływają na konceptualizację postaci.

---

⁵⁴ W jej roli wystąpiła brytyjska aktorka Tilda Swinton (*The Chronicles of Narnia: The Lion, the Witch and the Wardrobe*, 2005).

⁵⁵ Por. *The Chronicles of Narnia: The Lion, the Witch and the Wardrobe*, 2005. Por. też: <http://film.interia.pl/news/opowieści-z-narnii-renifery-bez-wizy,698480>. Data dostępu: 18 maja 2012.

⁵⁶ Choć te ostatnie, przywołane przez młodych respondentów pytanych o czarownicę, reprezentują bardziej kategorię czarodziejek.

4.5. Rama działań czarownicy, sposób przemieszczania się

Czynności, jakie wykonuje opisywany podmiot, stany, jakim podlega, jego działania sprawcze określają go dokładniej, wskazując jednocześnie relacje z otoczeniem. W literaturze trudno znaleźć dokładny opis zajęć czarownicy. W poszczególnych tekstach można jednak odszukać precyzujące określenia. Kryterialnym działaniem czarownicy, które wyznacza już sama nazwa, jest czarowanie.

Bohaterki baśni ludowej czarują tylko w złych intencjach, w pozostałych gatunkach (w baśni regionalnej, literackiej) nie stanowi to już reguły. W tradycyjnej baśni ludowej słowa mają największą moc magiczną, czarowanie bowiem profilowane jest w tekście jako wypowiadanie *zaklęć* i *zaklinanie*⁵⁷, *rzucanie czarów* i *uroków*, *odprawianie czarów*, które zmieniają czyjąś postać, usypiają, zatrzymują, odsyłają daleko, a nawet powodują śmierć, np.:

I mocą czarodziejskich zaklęć wysłała ją do odległego kraju (R); [...] zła czarownica zaklęła go w żabę, a nikt prócz królowny nie mógł go wybawić” (ZK); – Długo już na ciebie czekałam, przydasz mi się, będziesz mi świecić. To powiedziawszy, zamieniła dziewczynkę w kawałek drewna, który wrzuciła do ognia (BJ); – Niechaj królowna w piętnastym roku życia ukuje się wrzecionem i umrze. [...] dwunasta wróżka [...] nie mogła odwołać złowrogięgo zaklęcia, tylko je złagodzić, rzekła: – Niech to nie będzie śmierć, lecz stuletni głęboki sen, w jaki królowna zapadnie (SK); Gdy jednak zbliżała się na tę odległość niewinna dziewczica, zła staruszka zmieniała ją w ptaka, zamykała do klatki i zanosila do swego zamku (JiJ); – Uwolniłaś mnie spod czaru staruszki, która [...] zaklęła mnie w drzewo (SwL); [...] stara czarownica rzuciła urok na królewskiego syna,

⁵⁷ *Zaklinać (zakląć)* – jedno z kilku znaczeń czasownika, poza dominującym – „wypowiedzieć przekleństwo lub słowo wulgarne” (takie też jest znaczenie etymologiczne: „złorzeczyć, przeklinać, źle życzyć” (BORYŚ, 2005: 233), odnosi się do baśni i legendy: „Jeśli w baśni lub legendzie czarownik zaklął jakąś osobę, rzadziej rzecz, to wypowiedział zaklęcie, które przemieniło ją w kogoś lub w coś, albo rzucił na nią urok” (ISJP, 2000, T. 2: 1221–1222). *Zaklęcie* zaś „to słowo lub słowa, które według wierzeń mają magiczną moc” (ISJP, 2000, T. 2: 1222).

tak że musiał siedzieć w wielkim żelaznym piecu w głębi lasu (ZP); Czary nad nim przeto odprawiła, w sen głęboki wprawiła i tak uśpionego, do Gdańska przeniosła (SC); [...] zły czar rzuciła, w kokoszkę ją zamieniła (OCTB).

Czary literackiej wiedzy polegają też na własnej transformacji:

Przybrała znów postać innej starej kobiety (S); Za dnia zmieniała się w kota lub sowę, wieczorem przybierała znowu ludzką postać (JiJ).

lub na wyczarowywaniu przedmiotów, które pomagają jej w niecnym działaniu⁵⁸:

[...] zrobiła trujące jabłuszko. [...] Jabłko to było tak zrobione, że tylko jedna połowa, ta z czerwonym rumieńcem była zatruta (S).

W baśni regionalnej lub literackiej czarownica potrzebuje do odprawienia czarów magicznego napoju:

Przygotowała wywar z ziółek, poszeptala, pomachała rękami – z czarta zrobił się przystojny chłopak (OCTB); Przyrządę ci napój, popłyni z nim na łód, nim wstanie słońce, usiądź na brzegu i wypij. Wtedy twój ogon rozdzieli się i skurczy w to, co ludzie nazywają pięknymi nogami (MS1);

lub magicznych przedmiotów:

Pamiętaj jednak, że nie wolno zdjąć ci tych koralików, w nich jest bowiem zaklęta twoja uroda. Bez nich będziesz szpetna, jak byłaś (KC); Dam ci mój niebieski fartuch w kratę, rozłóż na ziemi [...] pies, który siedzi na skrzyni z pieniędzmi ma oczy jak Okrągła Wieża. [...] Ale tym się w ogóle nie przejmuj. Posadź go tylko na moim fartuchu, a nic ci nie robi, i weź sobie ze skrzyni złotą, ile tylko chcesz (K1).

⁵⁸ Czarownica w ludowej bajce magicznej jest bezwzględnie zła.

Samo warzenie mikstur może też służyć innym celom, np. przewidywaniu przyszłości (co należało do funkcji pierwszych czarownic-wrózek):

Czarownica nawarzyła ziół, pochyliła się nad wrzątkiem, wyszeptwała zaklęcie, spojrzała do czarodziejskiego zwierciadła. – Wróci, ale musisz dać za to, czego jeszcze nie masz [...] (LoDP).

Wyróżnikiem prawie wszystkich baśni regionalnych jest lot na miotle jako sposób przemieszczania się czarownic, czasem precyzyjnie opisany:

Przylecę. A teraz czas mi na Łysą Górę (OCTB); [...] pilnie podpatrywał jej przygotowania do odlotu na sabat: widział, jak czarodziejską maścią ciało smaruje, jak miotły dosiada i komi-nem na diabelską zabawę odlatuje (SC).

Pewnym dookreśleniem czynności, już jednostkowo w tym gatunku ukazanym, jest także zabawa czarownic w czasie sabatu, wyraźnie nawiązująca do profilu czarownicy z okresu polowań:

Blade widma na pieszczelach do tańca przygrywały, ze złotych kielichów wino się lało, czarownice z diabłami hotubce wywi-jały. A śpiewano przy tym, pokrzykiwano, diabelskim śmiechem co chwilę wybuchano (SC).

Do działań czarownic w baśni ludowej, wskazujących na podobieństwo rodzinne z prototypem baby-jagi, jest zastawianie pułapek na dzieci (później gotowanych i zjadanych, także – unicestwianych) lub więzienie młodych dziewcząt:

[...] czyhała na dzieci i specjalnie zbudowała ten domek z chleba, ciasta i cukru, aby je zwabić. A gdy się jakieś dziecko dosta-wało w jej moc, zabijała je i zjadała (JiM); Kiedy miała dwana-ście lat, czarownica zamknęła ją w wysokiej wieży, znajdującej się w głębi lasu (R); Długo już na ciebie czekałam, przydasz mi się, będziesz mi świecić (BJ); Gdy jednak zbliżała się [...] nie-winna dziewczica, zła staruszka zmieniała ją w ptaka, zamykała do klatki i zanosila do swego zamku (JiJ).

Podstawowe działania *czarownicy*: czarowanie (w różnych formach), latanie na miotle, także zabawy podczas sabatu, przypisane tej postaci w bajce magicznej, baśni regionalnej i klasycznej baśni literackiej, pozwalają ją „umieścić” w jądrze stereotypu *czarownicy*.

Nieco inaczej wygląda „działalność” czarownicy w baśni *nowoczesnej* i w *fantasy*. Częściowo – tradycyjnie – czarownice zajmują się czarowaniem w złych intencjach: *mamrocą zaklęcia*, *rzucają złe uroki*, trudnią się transformacją – *przemieniają* ludzi w zwierzęta, unieruchamiają ich, uprawiają „dawne” czary (rzucają urok na zwierzęta), zmieniają właściwości rzeczy, np.:

Wypróbuję na tobie moje najnowsze zaklęcie, bo inaczej tak się spóźnię, że wyrzucę mnie z klubu czarownic – oświadczyła Zębata Euzebia i pośpiesznie wymamrotała słowa zaklęcia (WLiPO); [Berta – B.N.S.] potrafiła rzucać złe uroki (PCA); [...] zaczarowała Źródło tak, by nie powiedziało Agacie ani słowa (PCA); Przemienię ją w ropuchę, i to taką, że żaden książę nie odważy się jej pocałować (DiNC); Zrobię tak, aby czary naszej Josanty, czynione dla dobra ludzi, przynosiły tylko szkody, kłopoty i niezadowolenie (JOC); Potrafiła sprowadzić rześisty deszcz na orszak weselny albo rzucić taki urok, że krowy przestawały dawać mleko, a kury znosić jajka (KiK); Zamienię cię w taki drobiazg, który może tylko jedno: bać się wszystkiego (KiK); [...] wykrzykiwała dziwaczne zaklęcia. Broda czarownika pozieleniała, jego uszy zrobiły się długie i puszyste niczym u osła (DS); czarownica zmieniała swoich wrogów w kamienie (LCiSS); Wiedźmy słyną ze sprytu i są mistrzyniami czarnej magii. Potrafią sprawić, by kamienie skakały jak żaby, a woda płonęła niesamowitym ogniem (C).

Zdecydowanie częściej jednak, zwłaszcza w tekstach przeznaczonych dla młodszych odbiorców, pojawiają się „dobre” lub pożyteczne „czary” – nowoczesne czarownice bowiem uprawiają najczęściej białą magię. Mruczą przy tym słowa zaklęć, machają rękami lub różdżką:

Dzisiaj moje czary sprawią, że miód pszczoł stanie się słodszy, a dzikie róże będą pachnieć jak najlepsze perfumy (CMndW);

Wzięła kawałek tęczowej wstęgi, zwinęła ją w kłębuszek, zakreśliła, coś tam pod nosem zamruczała... i cisnęła w sam środek spadającego właśnie na dolinę Snu. [...] Ci, [mieszkańcy doliny – B.N.S.] [...] dzięki Agacie mają... kolorowe sny; Wywołanie wiatru było dla Malutkiej Czarownicy dziecinną zabawą. [...] Zbieraczki chrustu [...] zobaczyły, że w lesie jest pełno obłamanych suchych gałęzi. – Co za szczęście! – wołały. – Tyle chrustu naraz! (MC); – Przywracam ci więc twoją dawną postać (DiNC); Czarną magię pozostawiam czarnoksiężnikom i ich zatęchłym mózgowicom. To ohydny hokus-pokus. [...] – Zapamiętajcie sobie, że czarownice uprawiają tylko białą magię (DMC); Hermiona wyciągnęła różdżkę i machnęła nią, mrucząc coś pod nosem. Z różdżki wyleciały niebieskie płomienie [...]. Po chwili obaj chłopcy poczułi, że uścisk diabelskich łodyg słabnie (HPiKF).

Dwoistość czynów czarownicy – uprawianie zarówno czarnej, jak i białej magii, przekłada się na konstrukcję świata przedstawionego w tekstach: działają w nich (szczególnie w tych dla młodszych odbiorców) dwie odmienne profilowane kategorie czarownic, np.: Josanta – Ciotka Meluzyna, Agata – Berta, Malutka Czarownica – ciotka Rrum-Brum-Trrach. Josanta, Agata, Malutka Czarownica, także Hermiona, poza zdolnościami magicznymi (cecha kryterialna), mają niewiele wspólnego z obrazem mentalnym czarownicy. To bohaterki pozytywne: pomocne, dobre, młode (choć, jak wskazano wcześniej, najczęściej pozornie), ładne, lubiące ludzi. Ich antagonistki można nazwać typowymi złymi czarownicami. Są stare, brzydkie, czarują w złych intencjach, czują niechęć do ludzi, cechuje je mściwość i fałsz⁵⁹.

Dodatkowym rygorom podlega czarowanie w tekstach profilujących czarownice, potomkinie Prastarych Mocy Natury, dla których:

Magia ma służyć wyłącznie dla dobra ludzi, zwierząt, roślin i wszystkiego, co żyje,

i nie może

działać przeciw Matce Naturze (CC).

⁵⁹ Taki zabieg profilowania postaci w świecie przedstawionym znajdziemy w tekstach: *Jak oswoić czarownicę, Przygody czarownicy Agaty, Malutka Czarownica*, częściowo także w serii o Harrym Potterze.

Czarownicy, która jej używa do transformacji własnej i swej wychowanicy, narzucono ograniczenia:

– *Czy mogłabyś znowu zaczarować mnie w choinkę?* – spytało Dziecko [...].

– *Mogłabym odparła spokojnie Czarownica [...]. – Nie wolno mi [...]. – Mam prawo tylko do trzech sztuk magicznych, żeby cię ocalić* (CC).

Do swoich białych czarów więdmy z nowoczesnych baśni i z *fantasy* używają czasem czarodziejskich przedmiotów:

Nie będziesz już miała kłopotów. Mam dla ciebie coś specjalnego. Proszę. To czarodziejska wełniana czapeczka (CzS);

także:

[...] wyrwała sobie dwa włosy, każdy z nich starannie zawinęła w kawałeczek materiału ze swojej sukienki i wręczyła dziewczętom małe paczuszki. – Musicie to mocno potrzebować, potem siedem razy na to dmuchnąć i trochę potaćzyć [...] i pamiętajcie, że te czary działają jedynie pomiędzy pełnią a nowiem księżycy, gdy jego tarcza się zmniejsza (DMC),

i prawie zawsze przyrządzają magiczne, wieloskładnikowe eliksiry, gotując je w niezwykłych kotłach. Oto liczne przykłady z tekstów:

Potrzebuję odrobinę porannej leśnej mgły, parę kropel rosy, łyżkę księżycowej poświaty ze srebrzystej buteleczki, szczyptę siwej pajęczynki i dwa włoski z zajęczych ogonków (CMndW); *Wzięła więc do ręki kilka słonecznych promieni [...], po kilka kropli naparu z melisy, rumianku oraz dzikiej róży, po czym tak przygotowaną miksturę długo gotowała w swym magicznym kociołku.* (PCA); *Czarownica przygotowuje wielki kocioł do czynienia swych słynnych czarów. Długo miesza w nim tajemnicze składniki* (CMndW); *Kręci masę z ropuszego skrzeku, komarzego sadła i mielonych zębów nietoperza i gotuje to wszystko w garnku na otwartym ogniu* (MC); *[...] czarownica wrzuciła wszystko, co mogła tylko znaleźć, do bulgoczącej w kotle cieczy* (DS);

Elfrieda po raz ostatni zamieszła wywar w kociołku (DMC); Królowa wyjęła z fałd swego płaszcza małą flaszeczkę [...]. Po-tem wyciągnęła rękę poza sanie i wylała z flaszeczeki kroplę ja-kiegoś płynu [...] gdy tylko spadła na śnieg, coś zasyczało – i oto [...] stał [...] kubek z czymś, co parowało w zimnym po-wietrzu (LCiSS); Miotłał się po lochu [...], obserwując, jak odwa-żają suszoną pokrzywę i kruszą kły węża [...]. Neville niechcący zakołysał kociołkiem Seamusa i warzony przez nich płyn wylał się na posadzkę (HPiKF).

Jak widać, w obrazie aktywności współczesnej czarownicy niezwykle istotna staje się rozbudowana kolekcja składników napojów magicznych. W baśniach regionalnych i literackich, poza ogólnie wymienionymi ziołami, tylko raz wyszczególniona została ingrediencja eliksiru:

Potem zadrapała się w pierś i nakapała do kotła swojej czarnej krwi (MS); [...]. Co chwilę wiedźma dokładała do kotła coś no-wego, a gdy już dobrze bulgotało, to brzmiało to jak płacz kro-kodyla. Wreszcie napój był gotowy, wyglądał jak najczystsza woda (MS1).

Z zaklinaniem wiąże się też w sposób dość przewrotny przeklinanie i używanie wyzwisk – to jednostkowa, choć dosyć interesująca aktywność jednej z czarownic, nawiązująca do wspólnej etymologii czarodziejskiego zaklęcia i przekleństwa:

Ty tłustobrzucha stara beczko jadu; Ty pryszczata galaretowata mordo; Niech to zielony bazyliszek; Na lulka; Na cykutę i ślima-cze rogi,

wykrzykuje Elfrieda z *Dwóch małych czarownic*.

Istotną wśród czynności typową aktywnością jest lot na miotle (czasem na pogrzebaczku) – najczęstszy sposób przenoszenia się z miejsca na miej-sce:

Pewnego dnia do lasu za domem wróżki zleciały się złe cza-rownice, by na Cienistej Polanie odbyć swoją ponurą naradę (WLiPO); Maruszka leci na swojej miotle (CMndW); Każdego

*roku w dzień Świętego Jana, tuż przed zachodem słońca wyla-
tywała Agata na miotle z domu i spieszyła się na wielkie ze-
branie wiedźm (PCA); [...] dosiadła pogrzebacza i poleciała
(PCA); Malutka Czarownica popędziła na nowej miotle jak
wiatr (MC); Ale wy za to nie potraficie latać! – zaśmiała się
czarownica (JOC); [...] wyskoczyła na miotle zwykłą, brzydka
czarownica (JOC); Była sobie czarownica, która latała po świe-
cie (KwK); Elfrieda wysunęła nogi do przodu i obniżyła lot, aż
miotła zawisła pół metra nad ziemią (DMC).*

Bywa, że nowoczesna czarownica zamienia miotłę na odkurzacz:

*Kobieta, która mieszkała w sąsiedztwie, latała po niebie na
swym odkurzaczu (CzS)⁶⁰.*

Zdarza się też, że sposób poruszania się jest zwykły, „ludzki”, jak piesze wę-
drówki czy jazda na saniach⁶¹ (por. LCiSS, C, CC).

Loty na miotle wiązane są często z celem podróży: sabatem czarownic –
tym słowiańskim (*w dzień Świętego Jana* – PCA, WLiPO), a także tym odby-
wanym w tradycji germańskiej (*w noc Walpurgi* – MC, DMC).

Należy też wyodrębnić te postaci czarownic, które w wyniku podobień-
stwa rodzinnego czerpią z prototypu baby-jagi. Ich zasadniczym działaniem
jest wabienie dzieci, by je później zjeść lub unicestwić:

Nigdy w życiu nie zjem już żadnego chłopca ani dziewczynki!,

wyznaje karana Baba-Jaga (CT), zwyczajowo jednak:

*Każda wiedźma bez przerwy snuje okrutne plany rozprawienia
się ze wszystkimi dziećmi w okolicy. Marzy, by je unicestwić,
pozbyć się ich, doszczętnie wytępić (C).*

⁶⁰ Tak też jest przedstawiona *Bambarycja*, nowoczesna czarownica (ROCARD, 2004).

⁶¹ Choć same sanie Białej Czarownicy są niezwykle: [...] *sanie zaprzężone w dwa reny. Reny były wielkości szetlandzkich kucyków, a sierść miały tak białą, że w porównaniu z nimi nawet śnieg wydawał się szary. Ich rozgałęzione rogi były pozłacane i kiedy zaśniło na nich słońce, zapłonęły żywym ogniem. Uprząż była zrobiona ze szkarłatnej skóry i przyozdobiona dzwoneczkami. Na koźle siedział przysadzisty karzeł [...]* (LCiSS).

We współczesnym *fantasy* czarownice wykonują też coraz częściej zwykłe czynności i zajęcia:

Agata postanowiła zabrać się za porządki (PCA); [...] parzy wszystkim malinową herbatę i piecze placki ze śliwkami (PCA); Czarownica prowadziła je od kwiatka do kwiatka, od jednego krzewu do drugiego, każąc uczennicom dokładnie oglądać wszystkie rośliny, wąchać je i ich dotykać (DMC); Prawdziwe wiedźmy [...] zwyczajnie pracują (C); profesor McGonagall była opiekunką Gryffindoru (HPiKF).

Rama działań nowoczesnych czarownic jest rozbudowana, wiele w niej „pięter” składających się z zagnieżdżonych podschematów, dalej jednak dominują w niej działania podstawowe (kryterialne): czarowanie i latanie.

4.6. Przestrzeń czarownicy: czas, miejsce, dom

W baśniach – w każdym gatunku, czas działania czarownicy (czas akcji) odnosi się zawsze do przeszłości, choć – wyznaczony przez formuły⁶² – nie jest precyzyjnie określony.

Miejsca, w których można spotkać czarownicę, są za to dość zróżnicowane.

W baśni ludowej i literackiej czarownica zamieszkuje odludne zakątki, a swoje ofiary umieszcza w niedostępnych miejscach. Często jest to najciemniejszy kąt lasu, tajemniczy ogród czy wieża, do których nikt nie ma dostępu, a czasem rozstaje dróg. Jako miejsce przebywania powtarza się w tekstach mała chatka, także taka zbudowana ze słodyczy (w niektórych wersjach – domek na kurzej stopce⁶³), które mają zwabić dzieci, lub przeciwnie – dla odstraszenia – zrobiona z kości ludzkich⁶⁴, a czasem stary zamek:

⁶² Jak: *Dawno, dawno temu...*; *Był niegdyś stary zamek...*; *Przed laty żyli sobie król i królowa...* (*Baśnie...*, 1982).

⁶³ Nawiązujący do folkloru rosyjskiego w różnych wariantach baśni *Jaś i Małgosia: w samym środku lasu, gdzie na polanie stała chatka na kurzej nóżce; czarownica w tym odludnym miejscu miała swoją siedzibę, ów słodki domek na kurzej nóżce* (Jim. <http://basnieeuropy.eu.interia.pl/niemcyb.htm>. Data dostępu: 11 kwietnia 2012).

⁶⁴ Jak w folklorze rosyjskim, w którym domostwo baby-jagi zdobione było fragmentami ludzkich czaszek czy kości. (Por. *Czarodziejskie baśnie...*, 1990).

[...] *ogród* [pełen najpiękniejszych kwiatów i warzyw – B.N.S.] *otoczony był wysokim murem, a nikt nie ważył się wejść doń, gdyż należał on do złej czarownicy* (R); [...] *zamknęła ją w wysokiej wieży, znajdującej się w głębi lasu* (R); [...] [królewicz – B.N.S.] *musiał siedzieć w wielkim żelaznym piecu w głębi lasu* (ZP); *Na drodze spotkał starą czarownicę* (K1); [dzieci – B.N.S.][...] *przyszły przed chatkę, na której dachu usiadł ptaszek. [...] chatka zbudowana była całutka z chleba i pokryta ciastem, szyby zaś były z cukru* (JiM); [...] jej [czarownicy – B.N.S.] *dom jest taki niesamowity, że pełno w nim niezwykłych rzeczy* (BJ); *W wielkim, gęstym lesie stał stary zamek, a w nim mieszkała samotna, stara czarownica* (JiJ); *ujrzano wchodzącą starą wróżkę, [...] [która – B.N.S.] od pięćdziesięciu z górą lat nie opuszczała wieży* (SK1); – *Cóż ja biedna pocznę sama w lesie [...]. Dziewczynka poszła do chatki [...]. Ujrzała tam staruszkę* (SwL); [...] *tutaj znowu prowadziła ścieżka przez czarne, wstrętne i gorące błoto, poza którym leżał dom wiedźmy pośród dziwnego lasu. [...] Wydostała się wreszcie na wielką, błotnistą polanę pośród lasu, po której pełzały tysiące żmij [...]. Na środku stał domek wiedźmy, zbudowany z kości topielców* (MS)⁶⁵.

Ulokowanie czarownicy w domku-chatce z ciasta, na kurzej stopce, nawiązuje wyraźnie do prototypu baby-jagi – demona czy leśnej bogini.

W baśniach regionalnych pojawiają się często nazwy konkretnych miejscowości, takie jak: Łęgi Mikołajskie, Łysa Góra czy Tałckie Bagno, bywa, że przytaczane są też nazwy odludnych miejsc, np.:

W lesie nieopodal bełdańskiego jeziora mieszkała kiedyś długowłosa czarownica (KC); *Na Tałckim Bagnie mieszkał czart z czarownicą* (OCTB); [parobek – B.N.S.] *sam postanowił na własnej skórze czarodziejskiej maści wypróbować i za gospodynią [czarownicą – B.N.S.] na Łysą Górę polecieć* (SC); *Sama [czarownica – B.N.S.] też przeniosła się z Tałckiego Bagna do*

⁶⁵ Opis domu czarownicy w przekładzie Sochańskiej: [...] *gorące, bulgoczące moczary, które wiedźma nazywała swoim torfowiskiem. Jej dom stał z tyłu, w samym środku osobliwego lasu. [...] Wreszcie dotarła do dużego, pokrytego słuzem placu, gdzie kłębiły się ogromne, tłuste zaskrońce [...]. Na środku placu stał dom zbudowany z białych kości zatopionych przez morze ludzi* (MS1).

Mikołajek (OCTB); *Poszła Maryjka na Łęgi Mikołajskie, gdzie mieszkała czarownica* (LoDP).

Akcja **nowoczesnych baśni** oraz *fantasy* rozgrywa się zarówno *dawno temu* (*Przygody czarownicy Agaty*), jak i we współczesnym świecie (*Dzień i noc czarownicy*, *Jak oswoić czarownicę*) — w takim też zróżnicowanym czasie ulokowana jest *czarownica*. Bywa i tak, że kategoria czasu jest rozciągnięta pomiędzy nieokreśloną przeszłością a teraźniejszością (w *Dniu i nocy czarownicy*). Tak też w powieści *fantasy* *Lew, czarownica i stara szafa* świat realny i świat baśniowy przenikają się: bohaterowie raz znajdują się we współczesnym świecie, a raz w przestrzeni fantastycznej.

Podobnie rzecz wygląda z kategorią miejsca. Zdarzenia z udziałem czarownic „dzieją się” zarówno w zwykłym bloku, jak i w lesie, na łonie przyrody. W pewnych utworach wyraźnie nawiązuje się do tradycji i tekstów klasycznych, wywodząc z nich intertekstualną nić budującą stereotypowe ujęcia miejsca (jak: *las*, *chatka*, *zamek*), w innych kreuje się zupełnie nową przestrzeń sceny działania czarownic. Oto przykłady ukazujące zróżnicowanie lokalizacji wyobrażenia:

— Las, mroczny ogród:

[...] *do lasu za domem wróżki zleciały się złe czarownice* (WLiPO); *Od razu znalazła się w swoim ulubionym Straszonym Lesie i odetchnęła z ulgą* (DiNC); *Wjechali w las. [...] zobaczyli wśród rozłożystych gałęzi ogromnego, starego dębu małą dziewczkę. Siedziała na grubym konarze jak na koniu* (JOC); *Pewnego dnia, kiedy między drzewami snuły się już smugi jesienno-światła, czarownica wylądowała w lesie* (KwK); *Lilli prowadziła Rosannę w najmroczniejsze zakamarki ogrodu. [...] Na płocie, w słabej poświacie księżyca siedziała okrakiem jakaś kobieta* (DMC).

— Chatka, domek, dom w lesie:

W chatce na końcu wsi/na skraju lasu mieszkała pewna czarownica (PCA); *Mieszkała w zaczarowanym domku, który stał samotnie w głębi lasu* (MC); *W swej chatce [czarownica Maruszka trzyma — B.N.S.] przeróżne magiczne przedmioty* (CMndW); *Na*

końcu Alei Borsuczej stały dwie przylegające do siebie chatki. W jednej mieszkała czarownica (DS.); Wiedźma Winifreda mieszkała w ogromnym czarnym domu, zbudowanym w lesie (WW).

— Pałac, zamek:

[...] mój pałac leży właśnie między tymi dwoma wzgórzami (LCiSS); Dom był w rzeczywistości małym zamkiem. Sprawiał wrażenie, jakby cały składał się z wież o wysokich, ostro zakończonych dachach, przypominających spiczaste kapelusze, jakie noszą wróżki i czarnoksiężnicy. Dachy wież lśniły w blasku księżyca, a ich długie cienie kładły się złowrogo na śniegu (LCiSS); — Ach mój pałac to naprawdę cudowne miejsce [...] są tam pokoje pełne ptasiego mleczka (LCiSS); [...] wąska ścieżka wyprowadziła ich nagle na skraj wielkiego, czarnego jeziora. Po drugiej stronie, osadzony na wysokiej górze, z rozjarzonymi oknami na tle gwieździstego nieba, wznosił się ogromny zamek z wieloma basztami i wieżyczkami (HPiKF).

— Ustronie, opuszczone domy, tajemnicza gospoda:

[...] przemykały spiesźnie mało uczęszczanymi ścieżkami, byle dalej od Wsi, dalej od śladu ludzkich siedzib (CC); „Jestem uwięziona w gospodzie Pod Zębatym Wilkołakiem. Przybywajcie na ratunek. Wasza Josanta” (JOC); Pusty dom pogrążony był w ciszy. Pozabijane deskami okna przypominały zamknięte oczy. [...] Wewnątrz na podłodze siedział nie kto inny jak Elfrieda (DMC); Stara Kobieta i Dziecko znajdowały kolejny opuszczony dom. Była nim jakaś porzucona przez mieszkańców, gnijąca ze starości chałupa albo stojąca za wsią stodoła czy stajnia (CC).

— Blok, zwyczajny dom:

W pewnym bloku, przy Wierzbowej 13 [...] mieszkali sobie bratczek i siostrzyczka [...], weszli do mieszkania [...]. Tu jest wszystko ze słodyczy! (CT); Siedziała teraz na dywanie, w nieznanym sobie pokoju, w typowym mieszkaniu i w bardzo ty-

powym bloku, w całkiem obcym świecie (DiNC); Dom także był bardzo zabawny, z całym mnóstwem dziwnych plakatów i obrazów na ścianach oraz całą masą leżących wszędzie rupieci (CzS); Prawdziwe więdźmy [...] Mieszkają w zwyczajnych domach i zwyczajnie pracują (C).

Wśród określeń dotyczących lokalizacji charakterystycznych dla stereotypu czarownicy, nawiązujących do ujęcia historycznego, są także dwie nazwy miejsc i czasu, w których odbywały się sabaty: Noc Walpurgi odbywana na górze Blocksberg (lub Broken) – w ostatnim dniu kwietnia (*Malutka Czarownica, Dwie małe czarownice*) oraz sabbat na Łysej Polanie w dzień Świętego Jana (*Przygody czarownicy Agaty*). Typowy komponent ramy, w jakiej działa prawdziwa czarownica, zyskuje w tych tekstach dodatkowe utrwalenie.

Coraz częściej profilowanie postaci czarownicy dokonywane jest z punktu widzenia młodych odbiorców tekstu⁶⁶, co łączy się z umiejscowieniem jej wyobrażenia w świecie współczesnym: umieszczaniem czarownic w domach, pośród rodzin lub w szkole, w których otaczają je ludzie, a one same nie znajdują już powodu, by chować się przed światem. Często też uciekają się do czarów raczej po to, aby spojrzeć na nie ich wymarzony chłopak lub by rywalizować z koleżanką z klasy. Miejsca przypominające współczesne szkoły i domy, choć nie zawsze zwyczajne, kreuje w obrazie czarownicy **kultura popularna**. Młode i atrakcyjne czarownice – bohaterki seriali i filmów, takie jak: Sabrina, nastoletnia czarownica (z serialu pod tym samym tytułem) czy Hermiona, jedna z bohaterek cyklu o Harrym Potterze, bohaterki *Klubu Winx* i sfilmowanego komiksu *W.I.T.C.H. Czarodziejki*, filmu *Szkoła czarownic* czy trylogii *Dziewczyny z Hex Hall*, „umieszczono” we współczesnym świecie – w rodzinach i szkołach (czasem uczących magii), a nawet w poprawczakach, przypominających te, w których przebywają odbiorcy (czy raczej odbiorczynie) książek i filmów. Czarownice te uczestniczą w życiu szkolnej grupy rówieśniczej, w prywatkach, szkolnych zabawach, jedzą w pizzerii, chodzą na wystawy kotów, jeżdżą na wakacje, obchodzą Boże Narodzenie (!), a jednocześnie przebywają w świecie „Innego Wymiaru” i walczą ze złem.

⁶⁶ Najczęściej chodzi o odbiorczynie. Odbiorcy wirtualni wpisani w teksty: filmy, komiksy, powieści, o których mowa, to dziewczyny.

Rozbudowanie ramy czasu i przestrzeni w obrazie *czarownicy* wyraźnie modyfikuje jej tradycyjne wyobrażenie. I choć niektóre z cech, zwłaszcza w tekstach literackich, regularnie się powtarzają, składniki budujące współcześnie treść semantyczną wyobrażenia (także te dotyczące czasu i miejsca) przybierają układ radiacyjny, nieraz znacznie odbiegając od jądra semantycznego.

4.7. Atrybuty i rekwizyty

W tradycyjnym obrazie *czarownicy* atrybuty i rekwizyty⁶⁷, a także zwierzęcy towarzysze odgrywali niepoślednią rolę. Miotła, kocioł, różdżka, księga zaklęć, czasem magiczne zwierciadło i kula, a spośród zwierząt koty, kruki, ropuchy i wrony dopełniały scenę, w której przyszło jej występować.

W baśni ludowej tych charakterystycznych przedmiotów jest stosunkowo niewiele. Czarownicom z bajki magicznej (o profilu *baby-jagi*) niezbędne są jedynie pułapki, w które mogą zwabić młode istoty, lub miejsca (słodka chatka, klatki, wieża, piec) służące zniewoleniu ofiar. Niektórym czarownicom (np. królowej-macoszce) potrzebne są także magiczne przedmioty, ułatwiające rozpoznanie „niebezpieczeństwa” (zwierciadło) oraz unicestwienie przeciwnika (gorset, grzebień, jabłko, pierścień).

Czarownice z baśni regionalnej i literackiej posługują się magicznymi przedmiotami (korale, fartuch), aby pozyskać bohatera lub zobaczyć przyszłość (zwierciadło), a ponadto ich nieodłącznym atrybutem, czerpiącym z prototypu *wiedźmy*, są magiczne napoje (często z ziół). Tylko postaci z baśni regionalnej wyposażone są w rekwizyty służące do latania (miotła, maść). Rozmieszczenie tych w sumie nielicznych przedmiotów w gatunkach i tytułach ukazuje tabela 3.

---

⁶⁷ Jako „przedmiot potrzebny komuś do czegoś, charakterystyczny dla zajęcia lub roli tej osoby” (ISJP, 2000, T. 2: 431).

Tabela 3

Atrybuty i rekwizyty czarownicy w baśni klasycznej

Baśń ludowa	Baśń literacka i regionalna
domek-pułapka, klatki z ptaszkami, wieża	
[...] staruszka [...] była bowiem złą czarownicą, która czyhała na dzieci i specjalnie zbudowała ten domek z chleba, ciasta i cukru, aby je zwabić (JiM); [...] zła staruszka zmieniała ją [dziewicę – B.N.S.] w ptaka, zamykała do klatki i zanosila do swego zamku. Miała ona już około siedmiu tysięcy takich klatek (JiJ); zamknęła ją w wysokiej wieży (R); [...] musiał siedzieć w wielkim żelaznym piecu (ZP).	—
czarodziejskie zwierciadło	
[...] miała ona cudowne lustro, w którym się zawsze przeglądała, a przeglądając się, pytała: „Lustreczko, lustreczko, powiedz przecie, / Kto najpiękniejszy jest na świecie?” [...] lustro tylko prawdę może powiedzieć (S).	Czarownica nawarzyła ziół, pochyliła się nad wrzątkiem, wyszeptała zaklęcie, spojrziała do czarodziejskiego zwierciadła (LoDP).
czarodziejskie przedmioty	
[...] gorsecik jedwabny, zatruty grzebień, trującą jabłuszko (S); [...] ujrzyś tam mnóstwo pierścieni, rozrzuconych na stole (SwL).	[...] niebieski fartuch w kratę (K1); Weź te korale. Chciałam dać ci je, gdy byłeś dzieckiem, ale twój ojciec nie poprosił czarownicy w kumy (KC).
miotła, czarodziejska maść	
—	[...] widział, jak czarodziejską maścią ciało smaruje, jak miotły dosiada (SC); [...] [czarownica – B.N.S.] postawiła miotłę w kącie (OCTB).
wywary z ziół, eliksiry, kocioł	
—	Czarownica nawarzyła ziół, pochyliła się nad wrzątkiem, wyszeptała zaklęcie (LoDP); Przygotowała wywar z ziółek, poszeptała, pomachała rękami – z czarta zrobił się przystojny chłopak (OCTB); Co chwilę wiedźma dokładała do kotła coś nowego, a gdy już dobrze bulgotało, to brzmiało to jak płacz krokodyla. Wreszcie napój był gotowy, wyglądał jak najczystsza woda (MS1).

Zdecydowanie liczniejsze są charakterystyczne dla czarownicy atrybuty w baśni nowoczesnej i w *fantasy* (por. tabelę 4.). Spośród typowo jej przypisywanych, najczęściej przywoływanych „tradycyjnych” rekwizytów należy wymienić latającą miotłę, różdżkę, czarodziejskie księgi, kocioł, zioła (jako składniki eliksirów). Ważnym elementem wizerunku czarownicy są także zwierzęta: kot, ropucha, puchacz czy wąż. Do rzadszych należą takie „elementy wyposażenia” czarownicy, jak: sztylet, charakterystyczny kapelusz, różnego rodzaju kamienie i talizmany, szklana kula, magiczne przedmioty (grzebyk, wrzeciono). W baśniach nowoczesnych, zwłaszcza tych przeznaczonych dla młodszych odbiorców, zawierających pewną dawkę humoru, trafiają się też „nowoczesne” atrybuty, jak: odkurzacz zamiast miotły, „odczarowane” rekwizyty typu *mop* i *szczotka*, wełniana, zrobiona na drutach czapeczka, stanowiąca magiczny przedmiot, a wśród towarzyszy nowoczesnej czarownicy zamiast kota czy czarnego kruka – blaszany smok Zawiasik⁶⁸.

Tabela 4

Atrybuty i rekwizyty w baśni nowoczesnej i w utworach *fantasy*

Latająca miotła/ odkurzacz
W swej chatce trzyma przeróżne magiczne przedmioty: <i>latającą miotłę</i> (CMndW); <i>Całymi dniami snuła się po łąkach w poszukiwaniu [...] latającej miotły, która ciągle gdzieś jej się zapadziwała</i> (PCA); <i>Wsiadłam na miotłę i przyleciałam</i> (MC); [...] <i>wyskoczyła na miotłę zwykłą, brzydka czarownica</i> . (JOC); [...] <i>na niebie ukazywał się złowrogi cień jej czarnej miotły</i> (KwK); <i>Czarownica podleciała blisko domu i zwinnie oparła koniec miotły o parapet</i> (DMC); <i>Nie rozumiem, dlaczego na pierwszym roku nie można mieć własnych mioteł. Będę musiał naciągnąć ojca na któryś z najnowszych modeli, a potem jakoś go przemyć do Hogwartu</i> (HPiKF); <i>Od tej pory Babę-Jagę często można spotkać na schodach czy korytarzu z mopem i szczotką</i> (CT); <i>Kobieta, która mieszkała w sąsiedztwie, latała po niebie na swym odkurzaczu!</i> (CzS).
Zwierzęta-towarzysze: kot, ropucha, puchacz, kruk, wąż
<i>Z czarownicą mieszka również kotek Szaroburomotek</i> (CMndW); <i>Miała [...] czarnego Kota, Ropuchę i Puchacza</i> (PCA); <i>Malutka Czarownica miała też kruka, który potrafił mówić. Nazywał się Abraksas [...]</i> (MC); [...] <i>zwinęty w kłębek, leżał w fotelu czarny kot czarownicy</i> (CzS); <i>stwierdziła z ulgą, wyciągając z kieszeni tłustą ropuchę, która miała na sobie czerwony kubraczek ze złotym haftem i najwyraźniej była w złym nastroju</i> (DMC); [...] <i>dziewczynki zobaczyły pełznącego po niej węża</i> (DMC); <i>Winifreda mieszkała w swoim czarnym domu z kotem Wilburem (WW)</i> ; <i>Studenci mogą także mieć jedną sowę ALBO jednego kota, ALBO jedną ropuchę</i> (HPiKF).

⁶⁸ Tak przedstawiona jest *Bambarycja*, nowoczesna czarownica, z utworu A. Rocard (por. ROCARD, 2004).

cd. tabeli 4

Magiczne księgi
<p>W swej chatce trzyma przeróżne magiczne przedmioty: [...] oczywiście mnóstwo ksiąg z zaklęciami. (CMndW); większość czasu spędzała na poszukiwaniach [...] Magicznej Księgi Zaklęć Pełnej (PCA); Malutka Czarownica była dopiero na dwieście trzynastej stronie Księgi Czarów (MC); Musicie zdobyć się dla mnie na odwagę... i jeszcze to, co napisane jest w starej księdze „Jak oswoić czarownicę” (JOC); – O, jest – powiedziała, wydobywając na światło dzienne mocno przybrudzony skrawek papieru. [...] trzynastie najważniejszych zaklęć na każdą okazję. Razem ze składnikami i przepisami kulinarnymi (DMC); Wszyscy studenci powinni mieć po jednym egzemplarzu następujących dzieł: „Standardowa księga zaklęć (1 stopień)” (HPiKF); Teraz czytało już swobodnie wielką, zniszczoną „Księgę Czarownicy”. Była to najdziwniejsza księga świata [...] (CC).</p>
Różdżka
<p>Całymi dniami snuła się po łąkach w poszukiwaniu, a to zgubionej różdżki, to magicznego zaklęcia czy latającej miotły, która ciągle gdzieś jej się zapodzewiała (PCA); Wyjęła z kieszeni płaszcz magiczną laseczkę (DiNC); [...] nie znikał mimo wielokrotnego wymachiwania czarodziejską różdżką (DiNC); Machnęła więc czarodziejską różdżką i ABRAKADABRA! (WW); Ubrana była w długą sukienkę z paskiem, za którym tkwił sztylet z czarną rękojeścią i różdżka z wyrzeźbionym kocim łbem (DMC); [...] wyjęła zza paska drewnianą różdżkę (DMC); Jeździ po kraju [...] ze swoją czarodziejską różdżką i w koronie na głowie (LCiSS); Harry wziął różdżkę i nagle poczuł uderzenie gorąca w palcach (HPiKF).</p>
Kocioł do gotowania tajemniczych płynów
<p>W swej chatce trzyma przeróżne magiczne przedmioty: latającą miotłę, kocioł do warzenia tajemniczych płynów, kryształową kulę i oczywiście mnóstwo ksiąg z zaklęciami (CMndW); [...] długo gotowała w swym magicznym kociołku (PCA); [...] czarownica wrzuciła wszystko, co mogła tylko znaleźć, do bulgoczącej w kotle cieczy (DS); Na kilku dużych kamieniach stał powyginany kociołek, w którym coś bulgotało (DMC); Na kuchence bulgotał wielki garnek z wodą (CT); – Taa... kociołek będzie ci potrzebny – rzekł Hagrid (HPiKF).</p>
Zioła i inne składniki eliksirów
<p>Lubiła w nim przechowywać, ot tak, na wszelki wypadek, [...] wysuszoną wątrobę żmii (świetna jako miłosny wywar dla oziębłych królewiczów), nasenne ziele [...] (DiNC); A moje zioła! Prawie wszystkie wymarzęły! (PCA); Gdzie, do jasnej naparstnicy, podziały się moje korzenie waleriany? (DMC); Ani krzty kurdybanka, ani żdźbła marzanki... (DMC).</p>
Magiczna kula
<p>W swej chatce trzyma przeróżne magiczne przedmioty: [...] kryształową kulę i oczywiście mnóstwo ksiąg z zaklęciami (CMndW); Całe towarzystwo zerkalo więc nerwowo w swoje magiczne kule [...] (WLiPO).</p>
Kamienie o mocy czarodziejskiej
<p>[...] nigdzie nie mogła znaleźć swego bursztynowego talizmanu potrzebnego do wynalezienia eliksiru radości (PCA); Wtedy też babka zawiązała mi na szyi zieloną wstążkę, na której zawieszony był Zielony Kamyk. Dzięki niemu mam czarodziejską moc (JOC); Kamień Meluzyny służy złym czarom (JOC).</p>

cd. tabeli 4

Czarodziejskie przedmioty
<i>To czarodziejska wełniana czapeczka – sama ją zrobiłam na drutach (CzS); Lubiła w nim przechowywać [...] zatrute wrzeciona [...] czy złoty grzebień (po którego rzuceniu zawsze wyrastał gęsty las) (DiNC).</i>
Kapelusz czarownicy
<i>[...] odszukała nieużywaną już od lat czapkę czarownicy i włożyła ją na głowę (PCA).</i>
Sztylet
<i>Ubrana była w długą sukienkę z paskiem, za którym tkwił sztylet z czarną rękojeścią (DMC).</i>
Piec do chleba
<i>Domek bez takiego pieca nie nadawałby się na mieszkanie dla żadnej czarownicy (MC).</i>

W baśni nowoczesnej i w *fantasy* zaznacza się wyraźna przewaga zewnętrznego sztafazu – rekwizytów, w porównaniu z baśnią klasyczną o ludowej prowienencji. Współczesna literatura popularna sięgająca do magii jest obudowywana całymi seriami produktów uzupełniających: książeczek zawierających zaklęcia i składniki eliksirów, wraz z objaśnieniem ich pochodzenia i dawnego zastosowania; filmów i gadżetów wizualizujących sceny tekstowe, w których umieszczono *czarownicę*; konkretyzujących jej wygląd i otaczające ją przedmioty. Magia i przedmioty służące czarownicy, a więc także z nią kojarzone, stały się modne. Sama postać *czarownicy* zyskuje dzięki temu na wyrazistości, choć jest znacznie odmieniona w porównaniu ze swymi prototypowymi wzorcami.

*

* *

Podsumowanie rozważania o literackim obrazie *czarownicy* pozwala na postawienie wniosku, że jej profilowanie w baśni tradycyjnej (bajce magicznej, baśni regionalnej) utrwała charakterystyczne wiązki cech (cechy kategoryzujące, które mają związek z wyglądem, a także z wartościowaniem) wyłonięne w jej kulturowej (językowej, historycznej) wariacji prototypowej. Ten fakt nie dziwi, wszak bajka magiczna jako gatunek ludowy ten obraz współtworzy.

Wizerunek czarownicy wyłaniający się z baśni nowoczesnej oraz z *fantasy* jest znacząco zmodyfikowany. Zmienia się znak wartościowania postaci – z oceny negatywnej na ocenę pozytywną: czarownice „literackie” dość często reprezentują siły dobra, choć dla kontrastu występują też bohaterki

oceniane negatywnie. Zdecydowanie zmieniły się także wiązki cech wyglądu *czarownicy* – niezależnie od oceny, jaką się przypisuje poszczególnym postaciom, one same wypiękniały, często zewnętrznie przypominają swe odbiorczynie, czyli dziewczynki i dziewczyny. Ta przemiana dotyczy szczególnie postaci z tekstów kultury popularnej (medialnej). Zmienił się również zakres oddziaływań czarownicy na otoczenie. Przyczyn tych modyfikacji jest zapewne wiele. Jedną z nich – istotną, stanowi funkcja dydaktyczna literatury dla dzieci i młodzieży, funkcja której wypełnianie wpływa na wyeksponowanie roli pozytywnych komponentów w prezentowanym świecie. Realizując tę funkcję, wielu autorów w sposób celowy usiłuje modyfikować społeczne stereotypy już wykształcone u dzieci. A posłużenie się wyobrażeniem *czarownicy* staje się atrakcyjną formą, która z powodzeniem pomaga ukryć elementy wychowawcze. Jak duża jest skuteczność tego oddziaływania, pokaże dalsza część pracy.

5. *Czarownica* w wypowiedziach dzieci

5.1. Badania eksperymentalne wśród dzieci

Istotną część opracowania stanowią badania przeprowadzone wśród dzieci. To na ich podstawie odtwarzano wyobrażenie mitologiczne, jakim jest *czarownica*, w konceptualizacjach dziecięcych, a także określano relacje między obrazem dziecięcym i stereotypem kulturowym wyobrażenia, zrekonstruowanym na podstawie języka i tekstów. Badania przeprowadzono w grupie uczniów szkoły podstawowej, poczynając od dzieci najmłodszych – pierwszoklasistów, a na szóstoklasistach kończąc – na terenie Polski południowej.

Połączenie analizy jakościowej z analizą ilościową, pozwalające na poznanie różnych aspektów rzeczywistości społecznej, wydaje się w tym przypadku zasadne (ŁOBOCKI, 1999; PILCH, BAUMAN, 2001). Podjęcie jedynie analizy jakościowej w badaniach nad stereotypem (typowym, powtarzalnym) mogłoby sprawić, że „zgubiłaby” się wyrazistość tak znaczących jego komponentów, jak powtarzalność i trwałość, natomiast zastosowanie metod ilościowych – nawet w uproszczonej wersji¹ – daje możliwości wyprowadzania wniosków o charakterze jakościowym, a także sposobność wartościowania jakościowego danych w odniesieniu do spodziewanej zawartości materiałów

---

¹ Będzie ono dotyczyło ograniczenia się do klarownych obliczeń liczbowych i procentowych (podawania liczby i procentu poświadczeń danej kategorii). Rezygnuję z wielu kategorii operacyjnych, np. współczynników korelacji, regresji czy skal pomiarowych (ŁOBOCKI, 1999), a dodaję do procedury wypowiedź pozawerbalną (rysunki, które tytułowali sami wykonawcy). Dodatkowego uproszczenia wymagała też forma narzędzia badawczego (kwestionariusza ankiety) ze względu na prowadzenie badań wśród dzieci.

uzyskanych w badaniu (NOWAKOWSKI, 2004). Takie ujęcie pozwala zarówno rozpatrywać stereotypowe obrazy nie tyle pod kątem ich liczby, ile „reprezentatywności”, jak i korzystać z „ilościowych kryteriów stosowanych w ustaleniu treści semantycznej stereotypu na tle kryteriów pozailościowych” (BARTMIŃSKI, 1988b; BARTMIŃSKI, 2007: 83).

W badaniu posłużono się metodami pedagogicznymi: kwestionariuszem ankiety i wywiadem², często wykorzystywanymi w badaniu językowego obrazu świata, a zwłaszcza stereotypów (por. PISAREK, 1975; PISARKOWA, 1976). Badania takie umożliwiają bowiem dotarcie do społecznej normy ukrytej w znaczeniu słowa, do zawartości treściowej stereotypów, pomagają zbadać stopień „utrwalenia jej składników” i wartościowania (BARTMIŃSKI, 2006: 156). Za pomocą ankiety można też stosunkowo łatwo odtworzyć definicje kognitywne, pokazać różne punkty widzenia czy odtworzyć potoczny sposób kategoryzowania (HABRAJSKA, 2000).

Ze względu na fakt, że respondentami w badaniach były dzieci, zrezygnowano z typowych wskaźników statystycznych stosowanych do badania stereotypów wśród dorosłych. Zadania ankietowe (pytania wywiadu) w kwestionariuszu odnosiły się do zbudowanych wcześniej na podstawie faktów językowych i kulturowych faset wyobrażenia *czarownicy*, ale były formułowane odpowiednio do wieku dziecka. Badania ilościowe okazały się w tym wypadku kluczowe, posłużyły bowiem do zrekonstruowania wyobrażenia mitologicznego w jego typowej, powszechnej, z trudem poddającej się zmianom postaci. Dane liczbowe pozwoliły też na wyciągnięcie zobiektywizowanych wniosków o charakterze jakościowym, dotyczących konceptualizacji wyobrażenia *czarownicy*. Nie pominięto jednak w wypowiedziach dziecięcych poświadczeń rzadkich, ze względu możliwość zachowania w nich ukrytego stereotypu kulturowego (por. BARTMIŃSKI, 1998a; CHLEBDA, 1998; TOŁSTAJA, 1998). Małym respondentom umożliwiono uzupełnienie swoich wypowiedzi rysunkami „prawdziwej” czarownicy, a część tych prac wykorzystano w analizie (PAIVIO, 1986).

W badaniach wśród najmłodszych dzieci posłużono się dodatkowo eksperymentem pedagogicznym (por. ZACZYŃSKI, 1995: 92; PILCH, BAUMAN, 2001)³. Jego wprowadzenie w tej grupie wiekowej miało na celu sprawdze-

---

² Część tych badań przeprowadziły uczestniczki seminariów magisterskich i licencjackich w latach 2009–2012, pracujące pod moją opieką.

³ Według pedagogów eksperyment pedagogiczny polega na badaniu określonego wycinka rzeczywistości po pobudzeniu go do zmian. Zmiany te dotyczą procesów wychowawczych lub wiedzy, dokonują się pod wpływem nowych czynników, które są wprowadzane do rzeczywistości w trakcie badań. Istotna jest również obserwacja tych zmian (ZACZYŃSKI, 1995).

nie, czy stereotypy poznawane w przekazie werbalnym (czasem także za pomocą obrazów), przy stosunkowo jeszcze niewielkich doświadczeniach dzieci z tekstami kultury, są przyswajane tak wcześnie, jak stereotypy poznawane w społecznym uczeniu się (por. WEIGL, 1999). Eksperyment pozwolił również na określenie elastyczności/trwałości stereotypu kulturowego. Wykorzystano w nim pewne elementy dyferencjału semantycznego Osgooda (por. BARTMIŃSKI, 2007).

W badaniach wzięło udział łącznie 274 dzieci, zróżnicowanych pod względem wieku i płci, w tym 126 dzieci w młodszym wieku szkolnym (od 7. do 10. roku życia) oraz 148 dzieci w starszym wieku szkolnym (od 11 do 13 lat)⁴. Szczegółowe dane zawiera tabela 5. Z populacji dzieci szkolnych wybrano więc niewielką grupę, stanowiącą jednak na każdym z badanych poziomów tzw. dużą próbę (RADŹKO, 2001)⁵. Ale uwzględnienie w przekrojach wiekowych determinantu płci daje próby przejściowe, które są mniej precyzyjne w określaniu wiarygodności konkluzji. Choć zatem podczas ana-

Tabela 5

Uczestnicy badań

Płeć	Klasa I	Klasa III	Klasa IV	Klasa VI	Ogółem
Dziewczynki	32	30	43	33	138
Chłopcy	32	32	39	33	136
Łącznie w klasach	64	62	82	66	274
R a z e m	126 dzieci młodszych		148 dzieci starszych		274

⁴ Badania przeprowadzono w Goleiszowie, w Jaworznie oraz w Katowicach (wieś, miasto średnie, miasto duże). Wśród młodszych dzieci szkolnych wzięły w nich udział trzy klasy I i III, po jednej ze Szkoły Podstawowej nr 1 w Jaworznie, Szkoły Podstawowej w Goleiszowie oraz Szkoły Podstawowej „Elementarz” w Katowicach. Badanie wśród starszych dzieci szkolnych przeprowadzono w Szkole Podstawowej nr 5 w Jaworznie, w Szkole Podstawowej w Goleiszowie oraz w Szkole Podstawowej „Elementarz” w Katowicach. Objęło ono 6 zespołów uczniów: trzy klasy IV i trzy – VI. W Jaworznie i w Goleiszowie badania przeprowadziły panie Barbara Gołas, Natalia Matlak i Ewa Rybica, uczestniczki moich seminariów licencjackich (2011/2012) i magisterskich (2009/2010).

⁵ Andrzej Radźko pisze: „[...] próba licząca poniżej 30 jednostek – to mała próba. Próba o liczbie jednostek nie mniejszej niż 100 – to próba duża. Próba, której liczba jednostek zawiera się w granicach 30 do 100, to próba »przejściowa«: mogąca być traktowana jako »mała« lub »duża«. [...] Wielkość potrzebnej próby zależy przede wszystkim od potrzeb badacza co do precyzji oraz co do wiarygodności konkluzji. Zależy ona również od liczby podzbiorów i przekrojów, które badacz zamierza wyróżniać i analizować. Znowu orientacyjnie można tu podać zasadę, iż próba winna być tak liczna, aby w przekrojach znajdowało się przeciętnie co najmniej po dziesięć jednostek” (RADŹKO, 2001: 114).

lizej rezultatów brano pod uwagę wiek i płeć, do znaczenia obu determinantów w interpretacji wyników podchodzono z ostrożnością.

Podstawowym celem poszukiwań było odtworzenie dziecięcego stereotypu *czarownicy*. Większość wypowiedzi uzyskano, zadając pytania otwarte, pozwalające dzieciom na wyrażanie indywidualnych sądów i opinii, na przyjęcie własnego punktu widzenia.

Dzieci młodsze (z klasy I i III) badano za pomocą wywiadu, który polegał na dwukrotnym przeprowadzeniu indywidualnych rozmów⁶. W pierwszym wywiadzie zadano dzieciom kilka pytań otwartych, nawiązujących do faset tworzących obraz *czarownicy* w języku i w kulturze⁷. Zebrane od wszystkich dzieci odpowiedzi na każde z zadań złożyły się na dziecięce językowe wyobrażenie *czarownicy*. Drugi wywiad przeprowadzono po eksperymentcie, który dotyczył modyfikacji kulturowego stereotypu *czarownicy*. Dzieci zapoznano z częstym w *fantasy* i baśni nowoczesnej profilem tzw. *dobrej czarownicy*, po czym (w odroczonej weryfikacji) sprawdzono trwałość stereotypowego obrazu *czarownicy* oraz ewentualną modyfikację pierwszej konceptualizacji. Zestaw pytań był w związku z tym nieco krótszy⁸. Jeśli dzieci nie wspomniały o wykreowanym podczas eksperymentu wizerunku *czarownicy*, przypominano o nim, stosując „opis wydobywania” (zadawano pytanie dodatkowe⁹) (por. NAJDER, 1997). Tabela 6. ilustruje udział młodszych dzieci w wywiadzie i w eksperymentcie.

Tabela 6

Badanie wśród dzieci młodszych

Klasa	Językowy obraz czarownicy – wywiad I			Eksperyment			Językowy obraz czarownicy – wywiad II		
	dziewczynki	chłopcy	ogółem	dziewczynki	chłopcy	ogółem	dziewczynki	chłopcy	ogółem
I	32	32	64	32	32	64	28	28	56
III	30	32	62	30	32	62	28	27	55
R a z e m	62	64	126	62	64	126	56	55	108

⁶ Rejestracja rozmów za pomocą dyktafonu.

⁷ Pytania do pierwszego wywiadu: *Kim jest czarownica?; Jak wygląda czarownica?; Jakie ma cechy charakteru?; Jakie przedmioty lub zwierzęta otaczają czarownicę?; Gdzie czarownica mieszka?; Czy lubisz postać czarownicy? Powiedz, dlaczego ją lubisz/dlaczego jej nie lubisz?; Skąd znasz postać czarownicy?.*

⁸ Drugi wywiad: *Kim jest czarownica?; Jak wygląda czarownica?; Jakie ma cechy charakteru?.*

⁹ *Czy istnieją dobre czarownice?*

Starszych uczniów (od 11 do 13 lat) badano za pomocą kwestionariuszy ankiet¹⁰ w wersji nieco bogatszej niż wywiad przeznaczony dla dzieci młodszych, jednak także ściśle odnoszącej się do faset kulturowego obrazu czarownicy.

Interpretacja wyników badań opiera się na analizie danych liczbowych i procentowych (przedstawionych w postaci tabelarycznej i wykresowej), a zarazem uwzględnia rezultaty wcześniejszych rozważań dotyczących stereotypu czarownicy oraz jego zawartości. Niekiedy liczba odpowiedzi przekracza liczbę respondentów, gdyż dzieci podawały po kilka określeń odnoszących się do postaci (np. przy pytaniu o cechy czarownicy), jednak taka potrzeba dookreślania cech czarownicy wydawała się istotna dla rezultatów badania. Liczbę użyć danego określenia odnoszono do ogólnej liczby respondentów.

5.2. Językowy obraz czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci

5.2.1. Definiowanie czarownicy

O dobrze ugruntowanym pojęciu czarownicy w języku dzieci świadczy fakt, że tylko niewiele z nich (około 6%) nie umiało podać definicji (pytanie pierwsze: *Kim jest czarownica?*)¹¹. Uczniowie zwracali uwagę przede wszystkim na żeńskość postaci, jedynie kilku z nich (około 5% 9–10-latków) zauważyło, że czarownica/czarownik nie musi być kobietą (por. tabelę 7. i wykres 1. oraz rys. 1.).

---

¹⁰ Ankietą, składającą się z 8 pytań i poleceń, zawierała następujące pytania: *Kim jest czarownica?*; *Jak wygląda prawdziwa czarownica?*; *Jaka jest czarownica?* Podkreśl wybrane odpowiedzi: *życzliwa – złośliwa; zła, okrutna – dobra; miła, łagodna – wredna; inteligentna – niemądra; sprytna – niemądra (łatwowierna); nieuczciwa, podstępna – uczciwa; brzydka, paskudna – ładna; grzeczna – niegrzeczna; Czy lubisz postać czarownicy? Uzasadnij swoją odpowiedź; Gdzie można spotkać czarownicę?; Kiedy można spotkać/można było spotkać czarownicę?; Czym zajmowała/zajmuje się czarownica?; Skąd znasz postać czarownicy?.*

¹¹ Przy czym w większości byli to uczniowie starsi (z III klasy).

Rys. 1. Czarownica lata na miotle

Najczęściej definicje (48,0% respondentów) określają czarownicę jako złą kobietę/panią, która wykonuje określone czynności, takie jak: latanie na miotle (*pani, która lata na miotle*) czy krzywdzenie dzieci (*kobieta/pani, która robi z dzieci ciasto, łapie dzieci, je dzieci*). Pierwsza z czynności wymienionych przez uczniów w definicji odnosi się do stereotypu kulturowego postaci¹², kolejne nawiązują do prototypu baby-jagi, znanego dzieciom z baśni *Jaś i Małgosia*, nazywanej tam czarownicą, ale też *jędzą* i *wiedźmą*. W tej grupie definicji w definiensie – wyraźnie, używając dodatkowo epitetu (*zła*) – dzieci negatywnie oceniały wyobrażenie. Już bowiem na poziomie kategoryzacji postać wywołuje w małych respondentach konotacje związane ze złem.

¹² Do historii i przekazów ludowych.

Ocena negatywna znalazła wyraz dodatkowo w 17,0% odpowiedzi (*pani albo pan, którzy są straszni i czarują*, a także *zła czarodziejka, baba-jaga, wiedźma*), konotacje pozytywne zawiera jedynie 2,0% odpowiedzi (*to wróżka, która czaruje*). Szczególnie interesujące wydają się definicje, choć nie najliczniejsze, w których dzieci sięgają po nazwy synonimiczne (hiponimiczne w odniesieniu do *kobiety*), nacechowane negatywnie, jak: *baba-jaga* i *wiedźma*, oraz pozytywnie: *czarodziejka* (z dookreśleniem *zła*) oraz *wróżka*. Określenia te wyraźnie potwierdzają wielość sensów składających się współcześnie na stereotyp czarownicy.

Dopiero drugim komponentem dziecięcej definicji czarownicy (19,0% odpowiedzi: *kobieta, która czaruje*) jest kategorialna jej cecha – podstawowa czynność, jaką wykonuje, zwerbalizowana przez uczniów za pomocą czasownika *czarować*. Ta definicja jest w swej wartości neutralna. Nawiązanie do budowy wyrazu mogło stanowić pewne ułatwienie dla definiujących, ponieważ nazwa czynności znalazła się także w dwóch innych określeniach, których autorzy precyzowali w ten sposób znaczenie podanego w definicji synonimu (*wróżka, która czaruje; pan albo pani, którzy są straszni i czarują*). Na tę cechę znacznie częściej zwracają uwagę 9–10-latkowie.

Dzieci definiują więc postać stereotypowo: *czarownica to zła kobieta, która lata na miotle, krzywdzi dzieci i czaruje*. Kolejność komponentów definicji ujawnia w złożoności semantycznej wyobrażenia czarownicy dziecięcy sposób konceptualizacji: odniesienie do zmysłowego poznawania rzeczywistości (wizualizacja), wartościowanie i centracja na sobie (punkt widzenia dziecka, por. PIAGET, 2005)¹³. Te komponenty są z sobą w definicji związane. Dopiero po ocenie (zwłaszcza w odniesieniu do własnej grupy – dzieci) i wizualizacji (por. też PAVIO, 1986, o dwóch sposobach kodowania informacji) dzieci wskazują istotną cechę kategorialną – czarowanie.

Wśród ujęć nietypowych w definiensach, które podały młodsze i starsze dziewczynki (ponad 6% odpowiedzi) znajdujemy stwierdzenia o fikcyjności czarownicy (postać z bajki) – dzieci zaczynają świadomie kojarzyć postać z literaturą. Sporadycznie – zaskakuje także rodząca się świadomość historyczna dzieci, która dotyczy czarownicy: świadczy o niej wypowiedź chłopca, który wykazał się znajomością historycznych losów czarownicy.

Szczegółowy rozkład odpowiedzi wskazuje tabela 7. i wykres 1.

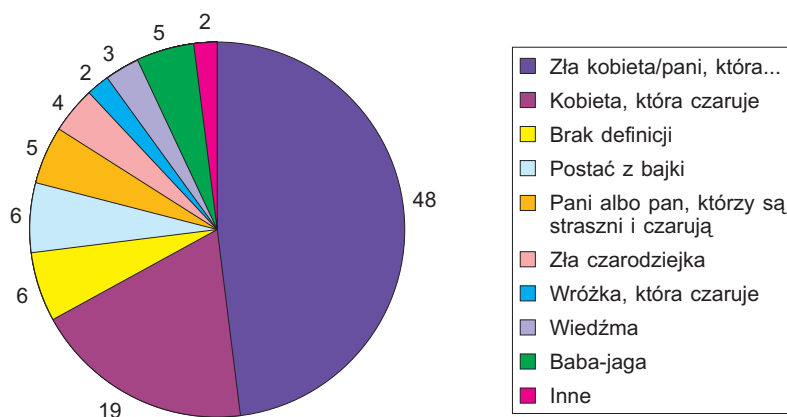
¹³ Być może, związany z potocznym sposobem przekazywania tego stereotypu przez dorosłych – jako „straszaka” dzieci.

Tabela 7

Definicje czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci

Pytanie: Kim jest czarownica?							
Definicja czarownicy	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
<i>Zła kobieta/pani, która: lata na miotle i robi z dzieci ciasto, łapie dzieci, je dzieci...</i>	18	20	38	8	12	20	58
<i>Kobieta, która czaruje</i>	0	8	8	8	8	16	24
<i>Brak definicji</i>	2	0	2	2	4	6	8
<i>Postać z bajki</i>	6	0	6	2	0	2	8
<i>Pani albo pan, którzy są straszni i czarują</i>	0	0	0	2	4	6	6
<i>Baba-jaga</i>	4	0	4	2	0	2	6
<i>Zła czarodziejka</i>	0	0	0	3	2	5	5
<i>Wiedźma</i>	0	4	4	0	0	0	4
<i>Wróżka, która czaruje</i>	0	0	0	2	0	2	2
<i>Pani, która czasem straszy, a czasem jest miła</i>	2	0	2	0	0	0	2
<i>Osoba, która dawniej była palona na stosie</i>	0	0	0	0	2	2	2
<i>Starsza pani, która zamienia ludzi w żaby</i>	0	0	0	1	0	1	1

Kim jest czarownica?

Wykres 1. Definicje czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci (w %)

5.2.2. Zewnętrzność czarownicy

Znacznie więcej określić odnosiło się do wyglądu zewnętrznego postaci (zob. rys. 2.). Charakterystyczna jest też powtarzalność i typowość odpowiedzi (por. tabelę 8. i wykres 2.).

Co ciekawe, dzieci prawie nie zauważają typowego w obrazie kulturowym nawiązania do domeny starości (tylko 8 potwierdzeń – około 3%). Także stereotypowo ujęta w języku brzydota (*wyglądać jak czarownica*) nie za często bywa potwierdzana w sposób bezpośredni – dotyczy jedynie ponad 8% wypowiedzi (25 dzieci określa, że czarownica *jest brzydka*). Dzieci wielokrotnie dostrzegają jednak brzydotę szczegółu bez jego estetycznej ewaluacji: 40 razy (w około 13% odpowiedzi) zwracają uwagę na typowy *długi, spiczasty nos*, a także na brodawki (*pryszcze, kurzajki* – 32 wystąpienia, co stanowi prawie 11% cech wyglądu). Mamy jeszcze *rozzochrane włosy*

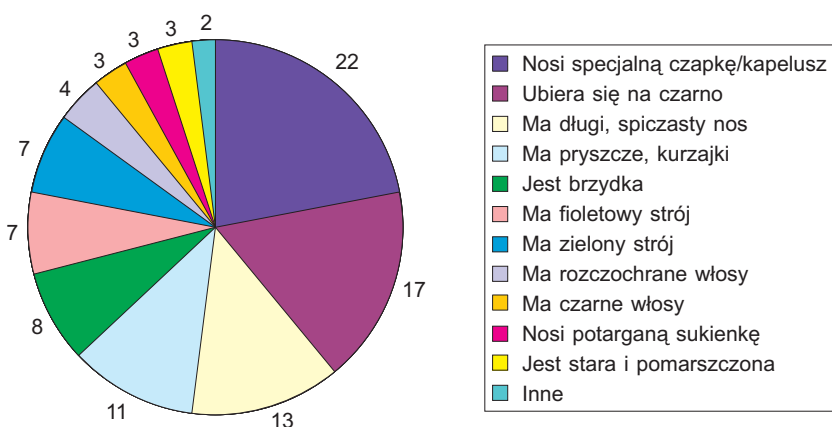
Rys. 2. Czarownica jest brzydka

Tabela 8

Faseta wyglądu czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci

Pytanie: Jak wygląda czarownica?							
Wygląd czarownicy	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
<i>Nosi specjalną czapkę/kapelusz</i>	20	12	32	16	16	32	64
<i>Ubiera się na czarno</i>	12	12	24	12	14	26	50
<i>Ma długi, spiczasty nos</i>	12	16	28	4	8	12	40
<i>Ma pryszcze, kurczajki</i>	8	8	16	8	8	16	32
<i>Jest brzydka</i>	0	9	9	6	10	16	25
<i>Ma fioletowy strój</i>	8	13	21	0	0	0	21
<i>Ma zielone ubranie, włosy, jest zielona</i>	11	4	15	2	4	6	21
<i>Ma rozczochrane włosy</i>	13	0	13	0	0	0	13
<i>Ma czarne włosy</i>	4	4	8	2	0	2	10
<i>Nosi potarganą sukienkę</i>	0	4	4	1	4	5	9
<i>Jest stara i pomarszczona</i>	0	0	0	0	8	8	8
<i>Jest wysoka i chuda</i>	0	0	0	2	0	2	2
<i>Ubiera się na niebiesko</i>	0	0	0	0	2	2	2
<i>Jest gruba</i>	0	0	0	1	0	1	1
<i>Nosi szlafrok</i>	0	0	0	1	0	1	1
<i>Ma jajowatą buzię</i>	0	1	1	0	0	0	1

Jak wygląda czarownica?

Wykres 2. Faseta wyglądu czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci (w %)

(13 odpowiedzi – około 4%), zmarszczki (*jest pomarszczona* – 8 razy, około 3% określeń), wzrost i nadmierną szczupłość (*jest wysoka i chuda* – pojedyncze użycia).

Najczęściej mali respondenci zauważają w wyglądzie czarownicy elementy jej stroju: kapelusz, kolor i stan ubioru – cechy te stanowią w wiązce wyglądu ponad 59% (179 wskazań na 300 zwerbalizowanych cech¹⁴). Na charakterystyczny, *spiczasty kapelusz* na głowie postaci uczniowie wskazują aż 64 razy (22,0% odpowiedzi)¹⁵. Niewiele mniej, bo 50 razy (prawie 17%) mówią o typowym czarnym ubiorze (*ubiera się na czarno*), ale już nietypowo strój i postać określane są także jako *fioletowe* (21 razy – 7,0%) i *zielone* (21 razy – 7,0% wskazań), a nawet *niebieskie* (2 wskazania – niecały 1%). Kolorowe stroje mogły w wyobrażeniach dzieci powstać pod wpływem wizerunków medialnych czarownicy: fioletowy – pod wpływem wykreowanego w filmach animowanych Disneya¹⁶, zielony zaś – pod wpływem adaptacji filmowej *Jasia i Małgosi* lub filmu *Czarnoksiężnik z Krainy Oz* według książki F. Bauma¹⁷.

Pozostałe cechy w wiązce cech fizycznych, które wskazały dzieci, mają już charakter jednostkowy, mogą wynikać z indywidualnych doświadczeń lekturowych i wizualnych.

Stereotypowy wygląd czarownicy jest więc, według wskazań dzieci, kojarzony z czarnym strojem, *spiczastym kapeluszem* (!), z brzydotą konkretnych cech fizycznych, m.in.: *długim i spiczastym nosem* oraz brodawkami na skórze. Na te cechy zwracają uwagę wszyscy respondenci w podobnej częstotliwości. Starość i zmarszczki pozostały ledwie zauważone.

¹⁴ Dzieci mogły wymienić więcej niż jedną cechę wyglądu. Co ciekawe, więcej cech wymieniały młodsze dzieci – średnia liczba cech zauważonych we własnym wyobrażeniu czarownicy wyniosła 2,7 określenia, starsze wymieniły jedynie średnio po 2 (2,07) cechy. Wśród 9-latków bardziej precyzyjni w opisie wyglądu byli chłopcy (średnia cech – 2,4) niż dziewczynki (średnia podanych cech – 1,83). To chłopcy kojarzyli też czarownicę ze starością i zmarszczkami.

¹⁵ To także element nierodzimym, który rozpowszechniła w kulturze popularnej lektura literatury *fantasy* (np. u Tolkiena – Gandalf bowiem nosi właśnie taki kapelusz) i jej ekranizacje. Na obrazach pojawił się stosunkowo późno.

¹⁶ W *Królewnie Śnieżce* oraz w *Śpiącej królownie* postaci reprezentujące zło i magię (marcha, wróżka) zostały ukazane w czarno-fioletowych strojach.

¹⁷ Wersja filmowa *Jasia i Małgosi* z 2002 roku w reżyserii G.J. Tunncliffe'a, w której czarownica jest zielona. Zielona jest także zła Czarownica z Zachodu w filmowej adaptacji *Czarnoksiężnika z Krainy Oz* z 1939 roku (reż. K. Vidor, R. Thorpe i V. Fleming) – popularna, jako że film znalazł się w 1995 roku na watykańskiej liście 45 filmów. Film, a także jego kontynuacje (jak np. amerykańska produkcja *Błaszany bohater* z 2007 roku) były popularyzowane dodatkowo, produkując gadżety dla dzieci (lalki-czarownice w zielonym kolorze).

5.2.3. Wartościowanie wyobrażenia mitologicznego

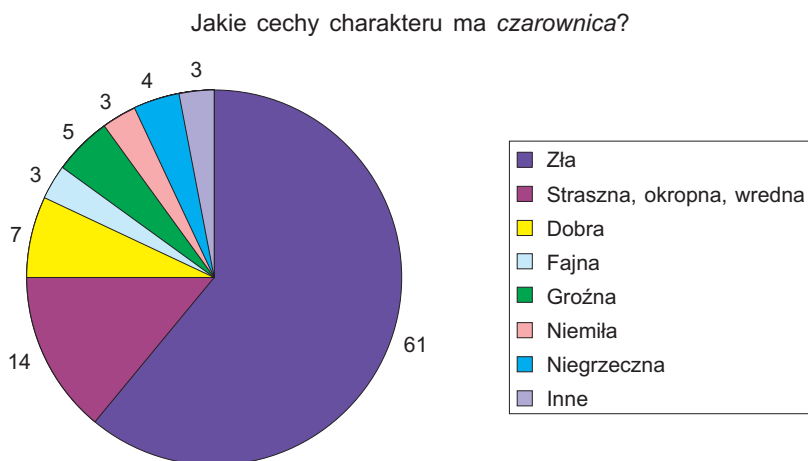
Najbardziej jednomyślnie i typowo zaprezentowały się w badaniach konotacje związane z etyczną oceną *czarownicy* i jej cech charakteru. Dzieci uznały ją za **definitywnie złą**. Spośród 150 epitetów¹⁸, których użyły, aż 134 (88,3%) dotyczyło oceny negatywnej (por. tabelę 9. i wykres 3.). Najczęstsze w tej wiązce cech (92 potwierdzenia – nieco ponad 61%) było określenie *zła*. Dzieci dodawały też przymiotniki silniej nacechowane emocjonalnie, jak: *straszna, okropna, wredna, wręcz – groźna*; ale także o słabszym ładunku emocjonalnym (*niegrzeczna, niemiła*). Znak wartościowania dotyczący postaci nie był jednak jednoznaczny dla wszystkich dzieci. 9-letnie dziewczynki 16 razy (10,7% określeń) użyły epitetów oceniających ją pozytywnie, mówiąc o niej jako o postaci *dobrej, fajnej czy miłej* (jednostkowo). Wskazania te mogą świadczyć o wpływie profilu wyłaniającego się z doświadczeń medialnych lub lekturowych na konceptualizację wyobrażenia. Jednostkowo dzieci określały także *czarownicę* jako *śmieszna*.

Tabela 9

Wartościowanie *czarownicy* (cechy charakteru) w wypowiedziach młodszych dzieci

Pytanie: Jakie cechy charakteru ma czarownica?							
Cechy charakteru czarownicy	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
<i>Zła</i>	30	23	53	20	19	39	92
<i>Straszna, okropna, wredna</i>	1	5	6	2	13	15	21
<i>Dobra</i>	0	0	0	10	0	10	10
<i>Groźna</i>	0	2	2	0	6	6	8
<i>Niegrzeczna</i>	0	2	2	0	4	4	6
<i>Fajna</i>	0	0	0	4	0	4	4
<i>Niemiła</i>	4	0	4	0	0	0	4
<i>Miła</i>	2	0	2	0	0	0	2
<i>Krzykliwa (bardzo krzyczy)</i>	0	0	0	1	0	1	1
<i>Despotyczna (rozkazuje)</i>	1	0	1	0	0	0	1
<i>Śmieszna</i>	0	0	0	1	0	1	1

¹⁸ Dzieci używały po kilka określeń oceniających czarownicę i jej zachowania.

Wykres 3. Wartościowanie czarownicy (cechy charakteru) w wypowiedziach młodszych dzieci (w %)

5.2.4. Określanie miejsca w ramie kategoryzacyjnej czarownicy

Z negatywną oceną wyobrażenia czarownicy wiąże się łączona z nią lokalizacja, ponieważ prawie dla połowy wszystkich respondentów umiejscawiających czarownicę w *domku* (49 wystąpień – ponad 38%) miejsce to konotowało waloryzację negatywną: *straszny domek*, w którym może się dzieć coś złego. W odpowiedziach dzieci z tej grupy miejsce łączone z czarownicą było wyraźnie kojarzone z chatą baby-jagi: starsze dziewczynki mówiły nawet o *domku na kurzej łapie* (7 potwierdzeń – 5,5%), siedmiolatki wspominały o *domku z piernika* (14 werbalizacji – 11,1%), młodszy chłopcy zaś nazwali miejsce *domkiem z cukru* (4 dzieci – 3,2%). Z odpowiedziami typowymi, wskazującymi na zamieszkiwanie czarownicy w *dziwnym domku*, można łączyć wskazania dotyczące *domu zaklętego*, *nawiedzonego* (11 potwierdzeń – około 9%). Blisko jądra stereotypu mieszczą się też odpowiedzi wiążące czarownicę z *lasem* (17 odpowiedzi – 13,4%) i z *opuszczonym miejscem* (nawiązujące do prototypu *wieźmy*, 12 odpowiedzi – prawie 10%)¹⁹.

¹⁹ Nawiązujące do ujęć ludowych i literackich: czarownica mieszkała z dala od ludzi, w ustronnym miejscu, w lesie. W lesie przebywała też baba-jaga.

Rys. 3. Na najwyższej górze stoi chatka czarownicy

Rys. 4. Czarownica i jej domek na kurzej „łapie”

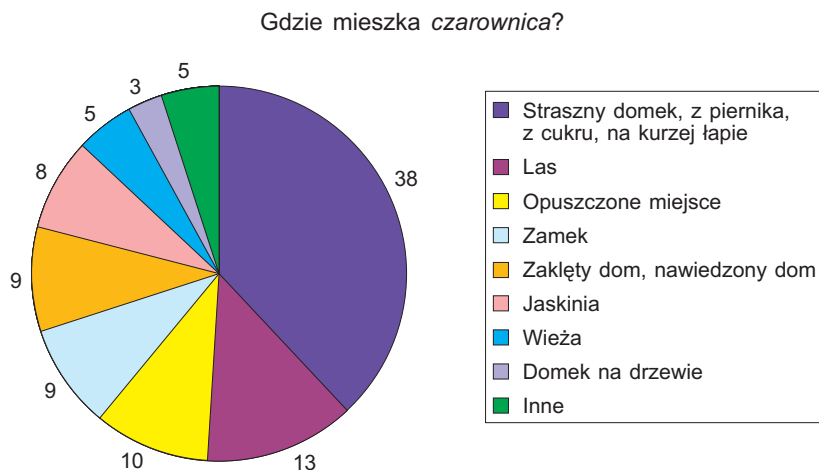
Do ujęć częstych, choć nietypowych, można zaliczyć *zamek* (to miejsce czarownicy znane z literatury, 11 odpowiedzi – około 9%) oraz *jaskinię* (10 odpowiedzi chłopców – około 8%). Wśród jednostkowych konkretyzacji wymieniano również: *domek na drzewie*, *skała*, *najwyższa góra w kraju* czy *bagna* – jak w przypadku czarownicy z baśni regionalnej (por. tabelę 10., wykres 4. oraz rys. 3. i 4.).

Za typowy dla ujęć dziecięcych można uznać *domek: straszny, z piernika, z cukru* i *na kurzej łapie*, oraz *las*, nawiązujące do prototypu baby-jagi. Lokalizacja jest więc kolejną fasetą, w której wyobrażenie czarownicy wchłania wiązki cech prototypu *baby-jagi*.

Tabela 10

Lokalizacja czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci

Pytanie: Gdzie mieszka czarownica?							
Miejsce zamieszkania czarownicy	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
<i>Straszny domek, domek z piernika, z cukru, na kurzej łapie</i>	20	8	28	15	6	21	49
<i>Las</i>	4	6	10	3	4	7	17
<i>Opuszczone miejsce</i>	0	4	4	4	4	8	12
<i>Zakłęty dom, nawiedzony dom</i>	2	4	6	1	4	5	11
<i>Zamek</i>	0	4	4	4	3	7	11
<i>Jaskinia</i>	0	4	4	0	6	6	10
<i>Wieża</i>	0	2	2	1	3	4	6
<i>Domek na drzewie</i>	4	0	4	0	0	0	4
<i>Ciemny budynek</i>	2	0	2	0	0	0	2
<i>Skała</i>	0	0	0	0	2	2	2
<i>Bagna</i>	0	0	0	1	0	1	1
<i>Najwyższa góra w kraju</i>	0	0	0	1	0	1	1

Wykres 4. Lokalizacja czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci (w %)

5.2.5. Atrybuty i chowańce

W sposób typowy (powtarzalny) dzieci w młodszym wieku szkolnym – te młodsze i te starsze – **postrzegają atrybuty czarownicy i jej chowańce** (por. rys. 5. i 6.): dominuje wśród nich *miotła* (76 odpowiedzi – 43,2%) i *czarny kot* (56 wskazań – około 33%). Obie grupy dzieci młodszych jako charakterystyczny wskazują jeszcze *kociot* (13 odpowiedzi – prawie 8%) i *ropuchę* (10 wskazań – około 6%). Już jednak *różdżkę* jako atrybut czarownicy dostrzegły głównie 9-latki (13 wskazań – około 8%). Pojedynczo, a więc nietypowo, wymienione zostały: *magiczna kula* i *nietoperz* (oraz dość przypadkowe – *rozwiązane buty*). Precyzyjne odpowiedzi prezentuje tabela 11. i wykres 5.²⁰

²⁰ Dzieci, zwłaszcza starsze, podawały więcej niż jedną odpowiedź.

Rys. 5. Niebieska wiedźma ze swym czarnym kotem

Rys. 6. Czarownica gotuje eliksiry

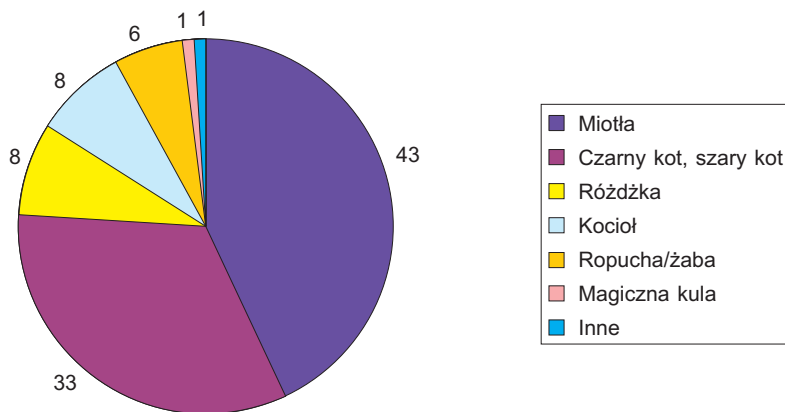

Tabela 11

Atrybuty i chowańce czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci

Pytanie: Jakie przedmioty lub zwierzęta towarzyszą czarownicy?							
Atrybuty czarownicy	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
Miotła	16	20	36	16	24	40	76
Czarny kot, szary kot	8	10	18	22	16	38	56
Różdżka	3	0	3	6	4	10	13
Kociół	4	2	6	2	5	7	13
Ropucha/żaba	4	0	4	2	4	6	10
Magiczna kula	0	0	0	2	0	2	2
Nietoperze	0	0	0	1	0	1	1
Rozwiązane buty	0	0	0	0	1	1	1

Jakie przedmioty lub zwierzęta towarzyszą czarownicy?

Wykres 5. Atrybuty i chowańce czarownicy w wypowiedziach młodszych dzieci (w %)

5.2.6. Postawa dzieci wobec wyobrażenia mitologicznego

Niezależnie od zarysowania typowego obrazu *czarownicy* oraz oceny jej postaci zamiarem badawczym było pokazanie postaw dzieci wobec wyobrażenia, nastawienia wynikającego z ich wcześniejszych doznań.

Wypowiedzi młodych respondentów mogą świadczyć o ich zróżnicowanych doświadczeniach kulturowych²¹, bo choć większość z nich wykazuje brak sympatii do postaci (62 respondentów – ponad 48%), to jednak spora grupa (36 uczniów – około 29%) – głównie dziewczynek – wyraziła przyjazny do niej stosunek, dodatkowo prawie 10% dzieci (12 uczennic z obu grup wiekowych) nie wykazywało niechęci, odpowiadając *trochę lubię*. Być może, doświadczenia literackie pozwoliły tej grupie zetknąć się z tzw. *dobrą czarownicą*, a może w ten sposób objawiła się kobieca solidarność z postacią... Natomiast zdecydowanie przeciw *czarownicy* opowiedzieli się chłopcy. Brak decyzji co do określenia postaw dotyczył około 13% odpowiedzi (rozłożonych dość równomiernie wśród respondentów 7–8- i 9–10-letnich). Precyzyjny rozkład odpowiedzi prezentuje tabela 12. i wykres 6.

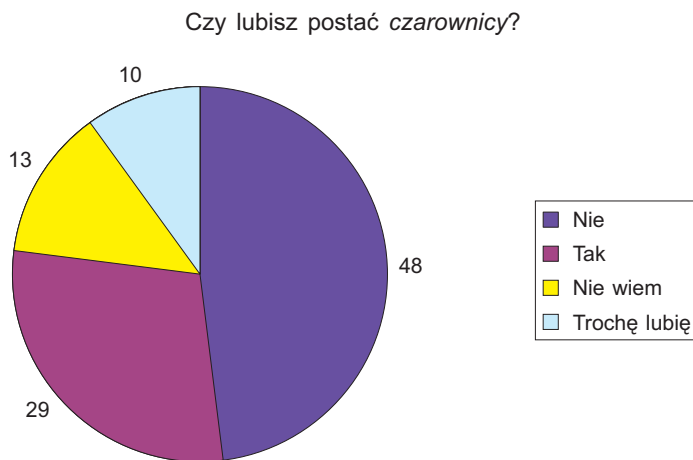
Niezależnie od wcześniejszej negatywnej oceny wyobrażenia *czarownicy* (por. tabelę 9. i wykres 3.), ponad 48% badanych uczniów zmanifestowało sympatię do postaci (por. wykres 6.). Argumentacja uzasadniająca sympatię jest dosyć zróżnicowana²² (por. tabelę 13. i wykres 7.). Najczęściej nawiązuje

Tabela 12
Postawy młodszych dzieci wobec czarownicy

Pytanie: Czy lubisz postać czarownicy?							
Odpowiedzi dzieci	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
<i>Nie</i>	8	24	32	10	20	30	62
<i>Tak</i>	12	4	16	14	6	20	36
<i>Nie wiem</i>	4	4	8	2	6	8	16
<i>Trochę lubię</i>	8	0	8	4	0	4	12

²¹ Dzieci odpowiadały na dwuczęściowe pytanie: *Czy lubisz postać czarownicy? Powiedz, dlaczego ją lubisz/dlaczego jej nie lubisz?*

²² Dzieci, które wyraźnie określiły swoją relację do postaci *czarownicy*, uzasadniały wypowiedzi, podając czasem kilka argumentów, dzieci niezdecydowane nie podawały ich wcale.

Wykres 6. Postawy młodszych dzieci wobec czarownicy (w %)

ona do wartościowania wyglądu i charakteru: *podoba mi się, jest fajna, ma fajną osobowość* (w sumie 28 wypowiedzi dzieci – prawie 24%). Do ewaluacji postaci odwołują się także ci, którzy nie lubią czarownicy (zwłaszcza młodszy chłopcy): *bo jest zła* (36 potwierdzeń – 30,2%). Przyczyną dezaprobaty bywa także wygląd wyobrażenia (24 wypowiedzi – 20,1%). Dzieci (zwłaszcza 9-latki) stwierdzają, że jest ona *brzydka, że aż strach na nią patrzeć*. Aparycja bywa jednak także przyczyną ogólnego zachwytu (15 odpowiedzi – około 13,0%). Postać przyciąga też pozytywnie szczegółami wyglądu: *ma takie ładne, puchate włosy*. Najmłodsze dzieci dostrzegają te cechy, które wiążą postać z prototypem baby-jagi: oceniają negatywnie to, że *łapie dzieci* (6 konkretyzacji – 5,0%), a pozytywnie – poprawę: *zjada dzieci, ale później się zmienia* (10 razy – ponad 8%). Postać budzi też podziw swymi nadzwyczajnymi umiejętnościami (11 wypowiedzi – 9,2% wypowiedzi).

Oto przykłady dziecięcych konkretyzacji: *Lubię czarownicę, bo potrafi czarować; Czarownica umie latać i czarować, a ja nie; Można ją lubić, bo jest śmieszna*. Z kolei argumenty dzieci nielubiących czarownicy były następujące: *Nie lubię jej, bo łapie dzieci; Nie podoba mi się; Jest niegrzeczna i niemiła; Nie lubię koloru czarnego, a czarownica jest cała czarna*.

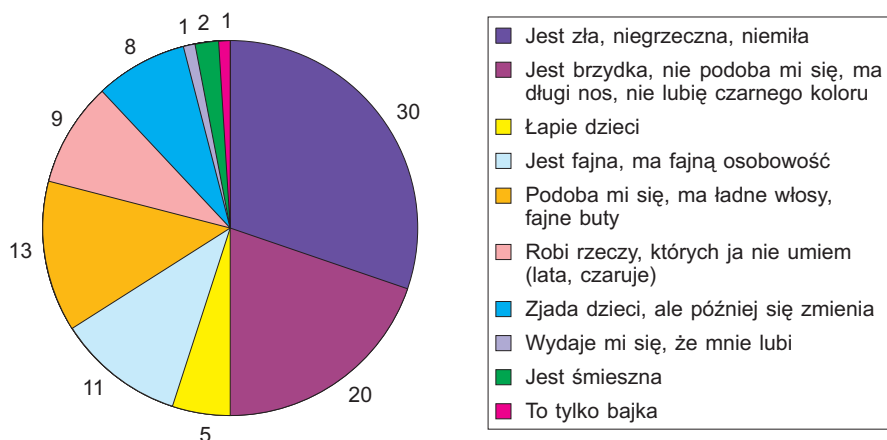
Dość jednoznaczna negatywna ocena wyrażona podczas charakteryzowania czarownicy została więc w dodatkowych wypowiedziach rozmyta. Z odpowiedzi dzieci można wnioskować, że czarownica nie budzi już całkowitego lęku, odbierana jest także jako postać fikcyjna (*to tylko bajka*). Nawet

Tabela 13

Postawy młodszych dzieci wobec wyobrażenia czarownicy – argumenty

Pytanie: Powiedz, dlaczego ją lubisz/dlaczego jej nie lubisz?							
Lubię tę postać/nie lubię tej postaci, ponieważ:	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
<i>Jest zła, niegrzeczna, nie miła</i>	4	20	24	2	10	12	36
<i>Jest brzydka, nie podoba mi się, ma długi nos, nie lubię czarnego koloru</i>	2	4	6	8	10	18	24
<i>Łapie dzieci</i>	6	0	6	0	0	0	6
<i>Podoba mi się, ma ładne włosy, fajne buty</i>	2	4	6	6	3	9	15
<i>Jest fajna, ma fajną osobowość</i>	0	0	0	8	5	13	13
<i>Robi rzeczy, których ja nie umiem (lata, czaruje)</i>	2	2	4	3	4	7	11
<i>Zjada dzieci ale później się zmienia</i>	8	0	8	0	2	2	10
<i>Jest śmieszna</i>	1	0	1	1	0	1	2
<i>Wydaje mi się, że mnie lubi</i>	1	0	1	0	0	0	1
<i>To tylko bajka</i>	1	0	1	0	0	0	1

Powiedz, dlaczego ją lubisz/dlaczego jej nie lubisz?

Wykres 7. Postawy młodszych dzieci wobec czarownicy – argumenty (w %)

jednak podczas określania postawy wobec wyobrażenia mitologicznego można dostrzec jego złożony, amalgamatowy charakter (por. Łozowski, 1994; Libura, 2007). Łączy on cechy należące do prototypu *baby-jagi*, a także do prototypu *czarodziejki*, *wróżki* lub do profilu tzw. *dobrej czarownicy*, dalekie od jądra stereotypu *czarownicy*, o czym świadczy sympatia wyrażona wobec postaci. Przyczyn modyfikowania pojęcia (kierunku: od złej do dobrej) można szukać w źródłach wiedzy o *czarownicy* podanych przez dzieci.

5.2.7. Źródła wiedzy o czarownicy²³

Do źródeł, z których dzieci znały postać *czarownicy*, a więc także czerpały o niej wiedzę, należą głównie, według samych respondentów, bajki i baśnie (por. tabelę 14. i wykres 8.): 44 razy (29,0% odpowiedzi) dzieci wskazały ogólnie gatunek (*bajki*, *baśnie*), a 28 razy (ponad 18% odpowiedzi) uczniowie wymienili bezpośrednio jeden tytuł: bajkę *Jaś i Małgosia*, co razem stanowi ponad 47% werbalizacji. Innym, coraz bardziej znaczącym źródłem jest film – jego wpływ rośnie wraz z wiekiem uczniów: aż 20,0% wskazań (filmy, baśnie filmowe, seriale i dobranocki telewizyjne czy bajki Disneya, a wśród tytułów m.in.: *Smerfy*, *Królowna Śnieżka* (filmowa wersja), *Duszek Kacper*, *Harry Potter*) pochodzi od 9-letnich dzieci, głównie dziewczynek. Na trzecim miejscu wymieniane są książki i opowieści (17,1% odpowiedzi), z jednym konkretnym tytułem – *Malutką czarownicą* (ponad 2% wskazań). Dodatkowo chłopcy, przeważnie starsi, powołują się na „życiowe” doświadczenia (z przedszkola: *bał*, nauka w przedszkolu), wszystkie zaś – już jednostkowo – odwołują się do wyobraźni. Młodsze dzieci pamiętają także czarownice z gry komputerowej *Tom i Jerry* (*Tom i Jerry*, 2012). Widać wyraźnie, że z wiekiem wzbogacają się doświadczenia medialne dzieci i, jak wynika z wywiadu, w doświadczenia te bogatsze są przede wszystkim dziewczynki. Część tytułów źródłowych pozwala na wyjaśnienie odpowiedzi respondentów na wcześniejsze pytania wywiadu: czarownica Hogata z bajki na dobranoc pt. *Smerfy* jest *śmieszna* nawet dla małego odbiorcy, Hermiona z cyklu o Harrym Potterze czy bohaterka *Malutkiej czarownicy* to pozytywne postaci, budujące odmienny – pozytywny profil *czarownicy*.

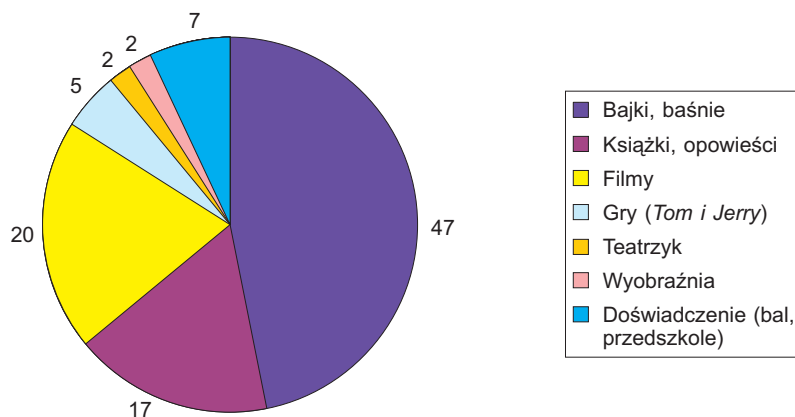
²³ Informacje zebrane od dzieci podczas wywiadu wykorzystano częściowo w rozdziale 4. *Czarownica w tekstach dla dzieci*.

Tabela 14

Źródła wiedzy dzieci 7–9-letnich o czarownicy

Pytanie: Skąd znasz postać czarownicy?							
Źródło wiedzy	Klasa I			Klasa III			Ogółem (126)
	dziewczynki	chłopcy	razem (64)	dziewczynki	chłopcy	razem (62)	
<i>Bajki, baśnie</i>	16	16	32	20	20	40	72
<i>Książki, opowieści</i>	2	8	10	4	12	16	26
<i>Filmy</i>	7	0	7	19	4	23	30
<i>Gry („Tom i Jerry”)</i>	3	4	7	0	0	0	7
<i>Teatrzyk</i>	1	0	1	2	0	2	3
<i>Wyobrażenia</i>	1	0	1	2	0	2	3
<i>Doświadczenie (bal, przedszkole)</i>	0	1	1	2	8	10	11

Skąd znasz postać czarownicy?

Wykres 8. Źródła wiedzy dzieci 7–9-letnich o czarownicy (w %)

*
*   *

Materiał zebrany w pierwszej fazie badań pozwala zarysować typowy wśród dzieci 7–9-letnich obraz czarownicy. Składają się nań: definicja (*kobieta/pani, która lata na miotle, krzywdzi dzieci, czaruje*), wygląd (*jest brzydka, nosi dziwny kapelusz, ubiera się na czarno, ma długi, spiczasty nos i pryszcze*), ocena (*jest zła*), atrybuty i chowańce (*miotła, czarny kot*), miejsce przebywania (*straszny domek, domek z piernika, na kurzej łapie*).

Opisane wyobrażenie jest zlepkiem cech kilku prototypowych postaci (wyraźny jest rys baby-jagi). Jedną z jądrowych cech stereotypu *czarownicy* – starość, pozostała niezauważona. Zaburzona w stosunku do stereotypu jest relacja wobec postaci – wyrażanie pozytywnego do niej stosunku. Jednak generalnie obraz *czarownicy* odtworzony na podstawie wypowiedzi dzieci – z niewielkimi odmiennościami konceptualizacyjnymi – można uznać za mieszczący się w samym centrum (jądrze) jej stereotypu.

5.3. Modyfikowanie stereotypu *czarownicy*

Stereotypy są wynikiem społecznego uczenia się, a w ich przyswajaniu główną rolę odgrywa przebywanie w środowisku społecznym, poznawanie tradycji, także literatura, media, popularne powiedzenia czy żarty. Niezależnie jednak od faktu, że do istotnych właściwości stereotypów należy niska podatność na zmiany, mogą one ulegać modyfikacji. Stereotypy powstają we wczesnych fazach rozwojowych dziecka – wcześniej krystalizują się zwłaszcza te dotyczące ról (np. kobiecych) czy wieku. W jakim stopniu są wykrywalne stereotypy wyobrażeń mitologicznych? I czy da się je modyfikować za pomocą strategii stosowanych w próbach zmieniania stereotypów społecznych? Socjologowie wymieniają kilka kierunków modyfikowania stereotypów: strategię osłabiania dotychczasowego stereotypu, strategię ograniczania oraz likwidowania stereotypu negatywnego, strategię kreowania nowego stereotypu (BORKOWSKI, 2003)²⁴.

W badaniu dzieci zdecydowano się na eksperyment modyfikacyjny polegający na zastosowaniu wobec badanych metody impresyjno-eksponującej (URYGA, 1996), czyli na doświadczaniu tekstu kultury w procesie czytania i słuchania – z wyzyskaniem w działaniach uczniów obudowy intersemiotycznej utworu (plastycznej, dramatycznej, ewentualnie muzycznej). Ów tekst, *Przygody czarownicy Agaty* (JAROCKA, 2005), wprowadzał postać z peryferii prototypu *czarownicy*, profil *dobrej czarownicy*. Sam eksperyment składał się z kilku etapów:

---

²⁴ Pomijam tu wymienianą dodatkowo strategię wzmacniania już istniejących stereotypów (BORKOWSKI, 2003).

1. Przekład intersemiotyczny: odtworzenie stereotypowego modelu *czarownicy* (ubieranie manekina, z jednoczesnym opisywaniem postaci)²⁵.
2. Modyfikowanie stereotypu (po uprzednim głośnym czytaniu tekstu, także rozmowie): budowanie odmiennego, pozytywnego wizerunku *czarownicy* w opozycji do znanego obrazu negatywnego.
3. Odroczone weryfikacja efektów modyfikowania obrazu *czarownicy* (wypowiedzi dzieci)²⁶.

5.3.1. Odtwarzanie modelu stereotypowego

Proces intersemiotycznego odtwarzania modelu stereotypowego w grupie 7–8-latków doprowadził do jeszcze bardziej ujednoliconego niż w wywiadzie obrazu *czarownicy*. Uczniowie wyobrazili sobie i opisali postać jako: złą, latającą na miotle oraz krzywdzącą dzieci, mieszkającą w domku z piernika, noszącą spiczasty czarny kapelusz i czarną, potarganą sukienkę²⁷. Dobrali jako atrybuty miotłę i czarodziejską kulę (o której w wywiadach nie wspomnieli).

Pewne wątpliwości miały dzieci starsze, z grupy 9–10-latków. Podczas „profilowania” postaci *czarownicy* bezdyskusyjnie wybrały one spiczasty czarny kapelusz i miotłę, określiły lokalizację postaci i jej czynności (straszny domek, las; latanie na miotle, czarowanie). Wątpliwości, głównie wśród dziewcząt, wzbudził dobór sukienki oraz ocena czarownicy. Uczennice chciały wybrać czarną balową kreację²⁸, a niektóre z nich oceniały postać

²⁵ Eksperyment w tej części stanowił swego rodzaju podsumowanie indywidualnych wywiadów. Polegał na profilowaniu/odtworzeniu za pomocą przekładu intersemiotycznego obrazu *czarownicy*, który wcześniej wskazały dzieci. To one ubierały manekin tak, by wyglądał jak prawdziwa czarownica, dobierały rekwizyty. Wybierały spośród wielu dostarczonych ubrań oraz akcesoriów (i takich, które wymieniły w wywiadzie, i innych, jak: czapka baseballowa, słomiany kapelusz, chustka na głowę, spiczasty czarny kapelusz, letnia sukienka w kwiaty, czarna balowa sukienka, czarna potargana sukienka, fioletowe i zielone sukienki – wymienione w wywiadzie, także jeansy, t-shirt, stój kąpielowy, okulary przeciwsłoneczne, miotła, mop, różdżka, maskotki, czarodziejska kula). Dzieci jednocześnie oceniały postać i wymieniały czynności, które najczęściej wykonuje, oraz miejsca, w których można ją spotkać.

²⁶ Eksperyment przeprowadziła w Szkole Podstawowej nr 5 w Jaworznie pani Barbara Gołas.

²⁷ Spora grupa, która w wywiadzie wybrała fioletowy i zielony strój *czarownicy*, tym razem, zgodnie z pozostałymi, wybrała czarny kolor.

²⁸ Na ten wybór mógł wpływać wizerunek *czarownicy* z filmów Disneya.

pozytywnie. Chłopcy wskazywali podartą, czarną szatę, ich wartościowanie czarownicy było negatywne. Ostatecznie (po burzliwej rozmowie na temat **prawdziwej czarownicy** – por. BARTMIŃSKI, 2007) uczniowie zdecydowali się na wyposażenie czarownicy (manekina) w potarganą sukienkę oraz na ocenienie jej wyobrażenia jako negatywnego.

Zachowanie obu grup świadczy o tendencji do wzmacniania (utrwalania) i jednocześnie upraszczania (spłaszczania) treści stereotypu w trakcie tworzenia wypowiedzi zbiorowej – we wspólnej rozmowie (por. WEIGL, 1999). W sposób niecelowy ukształtowany w wyobraźni dziecięcej stereotyp *czarownicy* został wzmocniony i utrwalony.

5.3.2. Modyfikowanie stereotypu

Pierwsze zadanie dzieci na tym etapie badań, po zapoznaniu ich z fragmentem *fantasy* dla dzieci w wieku wczesnoszkolnym (JAROCKA, 2005) oraz z postaciami dobrej i złej czarownicy (zróżnicowanymi także na ilustracjach)²⁹, polegało na skorelowaniu nazw (imion) czarownic z ich wizerunkami przedstawionymi na plakatach (por. PAIVIO, 1986). Dzieci wykonały je prawie bezbłędnie³⁰.

Drugie z zadań: przypisywanie odpowiednich cech do obu wyobrażeń, przysporzyło pewnych problemów. Sama metoda w niewielkim stopniu nawiązywała do koncepcji dyferencjału semantycznego Osgooda (BARTMIŃSKI, 2007): dzieci otrzymywały pary nazw cech przeciwstawnych, które miały przypisać nie jednej postaci, lecz dwóm kontrastowo przedstawionym w tekście czarownicom. Przeciwstawne cechy zestawiono na podstawie tych, które pojawiły się w czytanim tekście lub podczas określania *czarownicy* w wywiadzie z dziećmi. Dodatkowo zaproponowano dzieciom nazwy i zwroty pozwalające na uzupełnienie sceny działania *czarownicy* (TOKARSKI, 1990): ulokowanie postaci w konkretnym miejscu, typowe czynności oraz atrybuty.

²⁹ Fragment przedstawia jedną z przygód młodej (choć, według tekstu, ma ponad czterysta lat), wesołej czarownicy Agaty, pomagającej ludziom i zwierzętom. Na jej drodze staje typowa, czyli zła, czarownica Berta, która rzuciła urok na mieszkańców doliny. Agata przezwycięża zły czar Berty: ratuje ludzi przed nocnymi koszmarami i daje im w prezencie tęczę.

³⁰ Zadanie – wykonane indywidualnie za pomocą miniatur plakatów – bezbłędnie wypełnili trzecioklasiści, dzieci młodsze popełniły pojedyncze pomyłki, głównie w grupie chłopców.

Część nazw została wymieniona w tekście, część pochodziła z wywiadów i dotyczyła stereotypu czarownicy.

Ze względu na wiek uczestników eksperymentu nazwy przeciwstawnych cech nie zostały przedstawione na liście, ale w opozycyjnych parach zapisanych na oddzielnych kartkach, które uczniowie przyczepiali do plakatów z wizerunkami obu czarownic (*dobrej* Agaty i *złej* Berty)³¹. Trudność zadania wynikała z faktu, że część cech, czynności i atrybutów charakteryzowała obie postaci, a część – nie należała do żadnej z nich³².

Tabela 15. ilustruje, jak dzieci scharakteryzowały, za pomocą zestawu nazw cech, czynności i atrybutów, dwa profile czarownic.

Tabela 15

Przyporządkowanie cech, czynności i atrybutów do postaci czarownic

Agata	Agata i Berta (wspólne cechy)	Berta
Przyporządkowanie właściwe (według tekstu)		
dobra grzeczna miła roztargniona życzliwa mądra uczynna uczciwa wspaniała radosna młoda pomaga czarami chodzi po górach rzuca tęczę mały nos	– miotła kocioł rozczochrane włosy	zła złośliwa nieprzyjazna – zazdrosna sprytna nieuprzejma, wredna podstępna straszna ponura stara szkodzi czarami ukrywa się rzuca uroki długi nos

³¹ Wizerunki na plakatach przedstawiały postaci z ilustracji tekstowych. Czarownica Agata jest na nich wielokrotnie i dość wyraziście wizualizowana, jednak druga postać (poza wyraźnie ukazaną brzydotą twarzy i starością) widnieje na jednej tylko ilustracji. Obie zaprezentowane są dobrze w zwerbalizowanych działaniach.

³² Samo wykonanie zadania zostało poprzedzone rozmową na temat cech, których nazwy pojawiły się w tekście i nie zostały zrozumiane (np.: *roztargniona*, *rozważna*, *podstępna*). Zestawiano i wybierano cechy, czynności, atrybuty: dobra – zła; grzeczna – złośliwa; miła – nieprzyjazna, niemiła; roztargniona – rozważna, uważna; życzliwa – nieżyczliwa, zazdrosna; uczynna – nieuprzejma, wredna; mądra – głupia; łatwowierna – sprytna; uczciwa – podstępna; wspaniała – straszna; radosna – ponura; młoda – stara; pomaga czarami – szkodzi czarami; chodzi po górach; ukrywa się; rzuca uroki – rzuca tęczę; długi nos – mały nos; rozczochrane włosy – uczesane włosy; kapelusz – brak nakrycia głowy; czarny kot – biały kot; chatka na końcu wsi; opuszczone miejsce; ropucha; kocioł; miotła.

cd. tabeli 15

Agata	Agata i Berta (wspólne cechy)	Berta
czarny kot ropucha chatka na końcu wsi		— — opuszczone miejsce
Przyporządkowanie dzieci 7–8-letnich		
dobra grzeczna miła rozważna życzliwa uczynna mądra sprytna uczciwa wspaniała radosna młoda pomaga czarami chodzi po górach rzuca tęczę mały nos uczesane włosy — — — chatka na końcu wsi	kapelusz miotła	zła złośliwa nieprzyjazna roztargniona zazdrosna nieuprzejma, wredna głupia — podstępna straszna ponura stara szkodzi czarami ukrywa się rzuca uroki długi nos rozczochrane włosy czarny kot ropucha kociół opuszczone miejsce
Przyporządkowanie dzieci 9–10-letnich		
dobra grzeczna miła roztargniona życzliwa uczynna uczciwa wspaniała radosna młoda pomaga czarami chodzi po górach rzuca tęczę mały nos — — chatka na końcu wsi	kapelusz miotła kociół rozczochrane włosy mądra	zła złośliwa nieprzyjazna zazdrosna nieuprzejma, wredna sprytna podstępna straszna ponura stara szkodzi czarami ukrywa się rzuca uroki długi nos czarny kot ropucha opuszczone miejsce

W charakterystyce wykonanej przez 7-latków zaobserwować można posługiwanie się w sposób dość zdecydowany kategoriami *dobra* i *zła*, jak również dość sztywnym stereotypem *czarownicy* (jako postaci *złej*). Dzieci zaklasyfikowały postać czarownicy Agaty do kategorii *dobra*, przydzielając jej wszystkie pozytywne cechy, wiedźmę Bertę zaś – do kategorii *zła*, ze wszystkimi negatywnymi cechami, nawet jeśli wybrane cechy nie odpowiadały profilowi z tekstu (uległy tzw. efektowi aureoli). Dzieci przypisują więc Agacie cechy: *rozważna* czy *sprytna*, uznając roztargnienie i łatwowierność za nacechowane negatywnie, zatem nieodpowiednie dla Agaty, tymczasem czarownica: *była strasznie roztargniona* (PCA), a spryt charakteryzował *złą Bertę*. *Roztargnienie* i *głupotę* – jako nacechowane negatywnie – przyporządkowały czarownicy Bercie, choć tekst na takie cechy nie wskazuje. Na tej samej zasadzie młodsze dzieci wiązały cechy odnoszące się do wyglądu: tylko Berta ma *rozczochrane włosy*, choć niesforna fryzura zdecydowanie wyraźniej (według ilustracji) jest przypisana Agacie. Odwołanie się do stereotypu *złej czarownicy* przyczyniło się też zapewne do łączenia Berty z typowymi chowańcami czarownic (nie ma o tym wzmianki w tekście) oraz z kotłem, choć z tekstu wynika, że to Agata miała *czarnego Kota*, *Ropuchę i Puchacza* (PCA) oraz że różne mikstury *gotowała w swym magicznym kociołku* (PCA). Za wspólne, czyli neutralne, dzieci uznali jedynie *kapelusz* i *miotłę*, przywołując ponownie obraz *czarownicy* zbliżony do jądra stereotypu, kapelusza bowiem nie nosiła żadna z postaci.

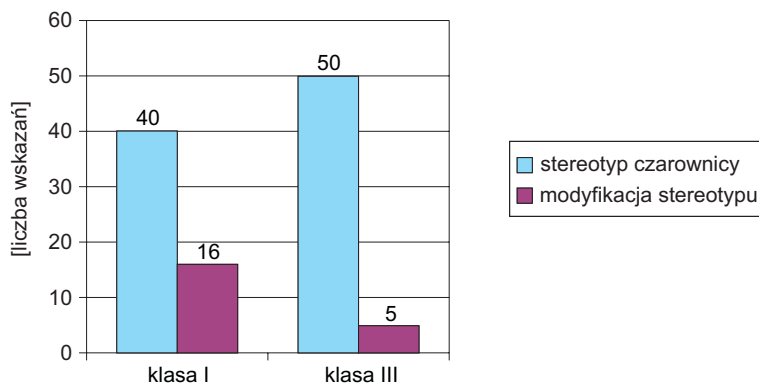
Dziewięciolatki znacznie skuteczniej odnosiły swe charakterystyki do tekstu opowiadania, uznając niedoskonałość *dobrej* Agaty, a także dostrzegając swego rodzaju mądrość Berty (*doskonale znała się na czarach* (PCA), była skuteczna). Jednak nawiązanie do pozatekstowego stereotypu *czarownicy* w ich wizerunkach jest oczywiste: przypisały chowańce, czarnego kota i ropuchę Bercie, a obu czarownicom – nieobecny w tekście kapelusz. Wygląd postaci obu czarownic jest dość słabo opisany w utworze, toteż dzieci z obu grup – młodszej i starszej – uzupełniają go, nawiązując do jądra stereotypu ukształtowanego na podstawie wcześniejszych doświadczeń kulturowych.

W badaniach założono, że doświadczenie impresyjno-eksponujące z tekstem literackim, wprowadzające odmienne cechy *czarownicy*, może wpłynąć na modyfikację wyobrażenia mitologicznego.

5.3.3. Weryfikacja efektów modyfikowania stereotypu

Sprawdzenie efektów modyfikowania, stanowiące trzeci etap badań, zostało celowo odroczone – odbyło się po ponadmiesięcznej przerwie³³. Chodziło bowiem o ewentualny efekt przeprofilowania stereotypu *czarownicy* w kierunku peryferyjnego obrazu *dobrej czarownicy* (jej charakteru, wyglądu, czynności), eksponowanego podczas zajęć z dziećmi. Za modyfikację stereotypu uznawano jakiegokolwiek nawiązanie w wypowiedziach do wspólnie wykreowanego wizerunku *dobrej czarownicy*. W razie braku takiego nawiązania stosowano wskazówki (opisy wydobycia – por. NAJDER, 1997) w postaci dodatkowego pytania.

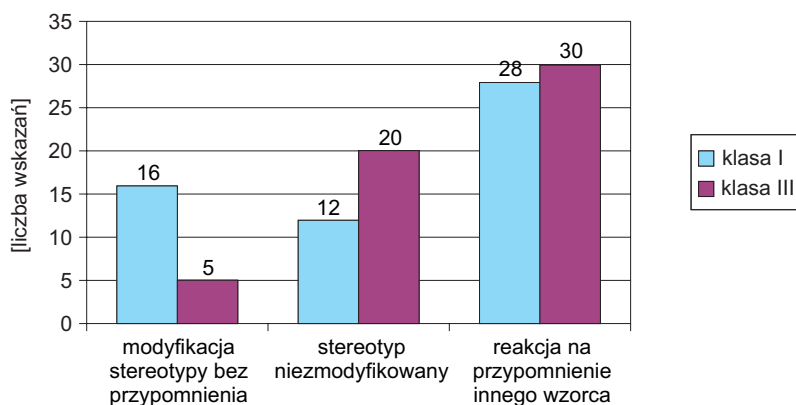
Wyniki eksperymentu przedstawiają wykresy 9. i 10.

Wykres 9. Modyfikacja stereotypu *czarownicy* (bez zastosowania opisu wydobycia)

Jak wskazują badania, modyfikacja stereotypu dokonała się u niewielkiej liczby dzieci z III klasy (u 5 dzieci – nieco ponad 9% badanych w tym wieku). Większą podatność na zmianę stereotypu reprezentowały dzieci 7–8-letnie (16 dzieci, prawie 29% 7–8-latków). To one – bez podpowiedzi – wprowadziły podział na złe i dobre czarownice. Mówiły o cechach wyglądu i charakteru, które różnią obie postaci. Pozostali uczniowie (40 z klasy I, ponad 71%; 50 z klasy III – aż 90,9% trzecioklasistów) definiowali i określali czarownicę według schematu przedstawionego w pierwszym wywiadzie (to *zła*, *brzydka kobieta*, to *pani*, *która czaruje*, *która zjada dzieci*).

³³ Za pomocą drugiego wywiadu (pytania wywiadu weryfikującego: *Kim jest czarownica?; Jak wygląda czarownica?; Jaki charakter ma czarownica?*).

Wykres 10. Modyfikacja stereotypu *czarownicy* (z zastosowaniem opisu wydobycia)

Dopiero po dodatkowym pytaniu 28 dzieci 7–8-letnich (50,0%) oraz aż 30 dzieci 9–10-letnich (ponad 54,5%) wspominało o wizerunku dobrej czarownicy z opowiadania. Przypominały sobie tekst i odpowiadały twierdząco na dodatkowe pytanie (*Czy istnieją dobre czarownice?*).

Jednak aż 12 7-latków (ponad 21%) i 20 9-latków (nieco ponad 36%) nawet po dodatkowym pytaniu nie zmieniło swego wyobrażenia *czarownicy*, stwierdzając, że czarownica może być tylko zła. Takie wyniki wskazują, że stereotypowy obraz *czarownicy* jest mocniej zakorzeniony u 9-latków³⁴. W odniesieniu do stereotypów społecznych można zauważyć nieco wolniejsze krystalizowanie typowego wyobrażenia mitologicznego, być może maksymalny poziom wypełnienia przypada właśnie na 9–10 rok życia³⁵. Doświadczenie eksponujące z tekstem literackim, wprowadzające dwa profile czarownicy, miało bowiem większy wpływ na wyobrażenia dzieci młodszych (prawie 29% respondentów), a znacznie mniejszy na dzieci starsze (tylko 9,1%). Na różnicę miał wpływ wiek respondentów – u młodszych dzieci wyobrażenie przybrało formę bardziej elastyczną, podlegającą wpływom nowych doświadczeń. Być może jest to związane z wiekiem, choć także ze środowiskiem: dzieci te mogły mieć inne (uboższe/bogatsze) doświadczenia kulturowe. Siedmiolatki wykazywały także większą ufność do osoby przekazującej nową wiedzę.

³⁴ Do innych wniosków dochodzą badacze stereotypów społecznych, stwierdzając ich „blednięcie” z wiekiem (ABOUD, 1988; DOYLE, ABOUD, 1995).

³⁵ By w pełni odpowiedzieć na pytanie o przyczyny modyfikacji wizerunku postaci, należałoby przeprowadzić badania na większej próbie.

Analiza wypowiedzi dzieci w starszym wieku szkolnym powinna wskazać na dalszą tendencję do słabnięcia lub wzmacniania się stereotypu kulturowego.

*
*   *

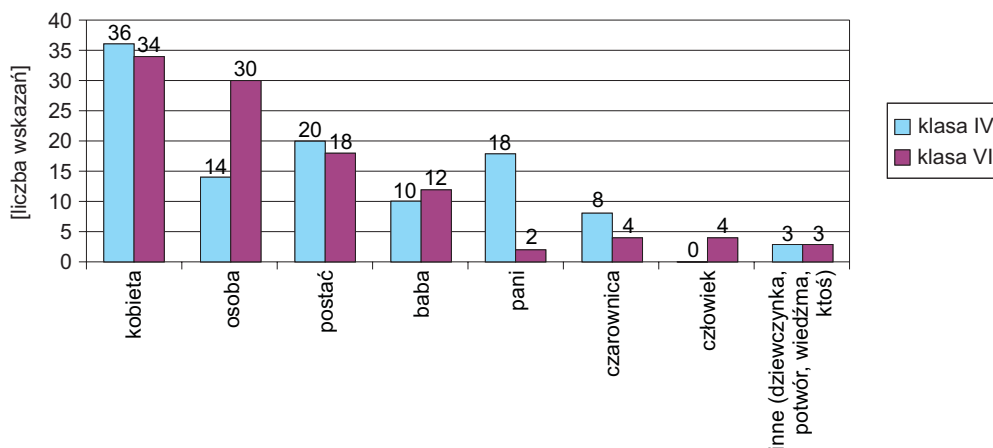
Przeprowadzone badania wykazały, że młodsze dzieci szkolne mają już dobrze wykrystalizowany stereotypowy obraz *czarownicy*. W jego ramę wchodzić cechy kategoryzujące, dodatkowe czynności, wiązki cech wartościujących i związanych z wyglądem, lokalizacja oraz atrybuty postaci. Czarownica to dla młodszych uczniów: *kobieta, która czaruje, zjada dzieci, lata na miotle, jest zła, jest brzydka, ubiera się na czarno, mieszka w strasznym domku lub w domku z piernika, ma miotłę, czarnego kota i charakterystyczny kapelusz*. Jak widać, przynajmniej dwa komponenty sięgają do prototypu *baby-jagi*. Stereotyp ten cechuje się już trwałością, jest silniej zakorzeniony u dzieci 9–10-letnich niż u 7-latków. Pewną tendencję do modyfikowania wartościowania można zauważyć w wypowiedziach 9–10-letnich dziewczynek.

5.4. Językowy obraz *czarownicy* w wypowiedziach dzieci w starszym wieku szkolnym

5.4.1. Definiowanie

Werbalizacje związane z definiowaniem *czarownicy* przez uczniów w starszym wieku szkolnym zaskoczyły zarówno bogactwem językowych określeń, przykładów, wskazań, okazów, jak i ujawnieniem rozmaitych punktów widzenia w wyobrażeniu postaci. Z odpowiedzi dzieci wyekscerpowano łącznie 216 werbalizacji, które można było sprowadzić do 5 głównych składników kategoryzacyjnych (*genus proximum*; por. BARTMIŃSKI, 1988a) pojęcia *czarownica* (por. wykres 11.). W definiensie dzieci odwoływały się do hiperonimów: *kobieta, postać, osoba, pani*, a także do potocznego leksemu *baba*. Spośród tych kategorii w wypowiedziach uczniów dominowała *kobieta*. Hiponimiczna *wiedźma* czy *potwór* lub *dziewczynka* wystąpiły już jed-

nostkowo³⁶. Respondenci nie mieli więc wątpliwości, że *czarownica* to *kobieta*³⁷.

Wykres 11. Komponenty kategorizujące w dziecięcych definicjach *czarownicy*

Definicje uczniów, wpisane zazwyczaj w konwencję definicji klasycznej (*genus proximum* i *differentia specifica*; KRZYŻANOWSKI, 1993)³⁸, w specyfikacji ukazywały *czarownicę* wciąż typowo, czyli jako uosobienie zła: uczniowie (zwłaszcza 10–11-latkowie) bardzo często rozwijali definiens i precyzowali znaczenie zarówno *kobiety*, jak i *osoby*, wysuwając negatywną ewaluację przed *genus proximum*: to w 78 wypowiedziach (prawie 28%) *zła kobieta*, *osoba*, *baba*; jest też – już w postpozycji – *bezlitosna*, *mająca nieczyste myśli*, *niemiła*, *zabijająca ludzi*, *podstępna*, *złośliwa*, *straszna*, *wredna*, *używająca umiejętności do złych celów* (18 wystąpień – 6,2%). Do negatywnie wartościowanych można też dodać scharakteryzowanie jej czynności jako typowych dla wzorca baby-jagi (18 werbalizacji – 6,2%): *straszy*, *porywa*, *zjada*, *zabija dzieci*; *robi jedzenie z ludzi*; *choć na początku udaje miłą staruszkę*. Dodać jednak należy, że uczniowie 12–13-letni wyodrębniają także dwa profile *czarownic* – dobre i złe (11 wypowiedzi – około 4%). Szczegółowo wszystkie kategorie ukazuje tabela 16. i wykres 12.

³⁶ W definicjach dzieci 11-letnich kategorii hiponimicznych, synonimicznych było znacznie więcej.

³⁷ Wiek respondentów w sposób zdecydowany wpływa na użycie kategorii nadrzędnej: *osoba*, *człowiek* (dzieci starsze) oraz *pani*, *czarownica* (dzieci młodsze – 10–11-letnie).

³⁸ Choć czasem formułowano definicje błędne (*idem per idem*), np.: *czarownica to czarownica, która jest samotna*, świadczące o kłopotach uczniów z definiowaniem.

Tabela 16

Definiowanie czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Pytanie: Kim jest czarownica?							
Definicja czarownicy	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
<i>Zła kobieta, baba, babcia, osoba, która robi złe rzeczy innym; nie lubi dorosłych i dzieci; ma nieczyste myśli; używa umiejętności do złych celów; niedobra; zawsze dokucza</i>	24	30	54	10	14	24	78
Definicja przez opis wyglądu i atrybutów: <i>to brzydka, stara baba, ubrana na czarno; w podeszłym wieku, ze zmarszczkami i pieprzykami; pryszczata; o intensywnym spojrzeniu; nosi kapelusz; ma czarnego kota; ma kociołek, różdżkę i gałąź, którą wykonuje zaklęcia; lata na odkurzaczu</i>	18	14	32	12	10	22	54
<i>Kobieta, pani, osoba, która czaruje (zna się na czarach; potrafi czarować; rzuca czary; posługuje się magią; zna dużo zaklęć; ma magiczne zdolności; ma nadprzyrodzone moce)</i>	10	6	16	14	10	24	40
<i>Osoba, postać zmyślona: z bajek, baśni, filmów, książek, gier; wymyślona do książek i filmów</i>	12	6	18	10	2	12	30
<i>Kobieta, pani, podstępna, straszna, złośliwa, wredna, bezlitosna, niemila, dziwna, zgorzkniała, wywołująca w ludziach nieміłe myśli i uczucia</i>	4	6	10	6	2	8	18
<i>Kobieta, pani, osoba, która straszy, porywa, zjada, zabija dzieci; robi jedzenie z ludzi; na początku udaje miłą staruszkę</i>	0	10	10	4	4	8	18

cd. tabeli 16

<i>Są dobre i złe czarownice; nie każda jest zła; jest czasami miła; w głębi duszy jest miła i potrafi być kochająca</i>	6	0	6	4	2	6	12
<i>Kobieta, pani, osoba, która zamienia ludzi w zwierzęta; dobre w złe</i>	0	6	6	0	2	2	8
<i>Kobieta inteligentna, tajemnicza, samotna, jest piękna</i>	0	0	0	8	0	8	8
<i>Postać, pani, którą rodzice straszą dzieci</i>	0	2	2	2	0	2	4
<i>Inne: osoba, która zazwyczaj źle kończy swój żywot; zła wiedźma; wywołująca duchy; zwykła osoba; to też człowiek; to jest potwór; zostaje nią dziewczynka bez rodziców</i>	4	0	4	6	4	10	14

Dzieci ujawniły także inne cechy typowe i kryterialne: *czarownica to kobieta, osoba, pani związana z czarami* (40 werbalizacji – 14,0%: *zna dużo zaklęć; ma magiczne zdolności; ma nadprzyrodzone moce*), także *brzydka* i *stara* (w podeszłym wieku, ze zmarszczkami – 18 wystąpień, ponad 6%)³⁹. Bardzo często bowiem określenia w definiensie precyzują wygląd i atrybuty postaci (przez wyliczenie – 19,0% wystąpień). Nieco mniej typowo są odbierane te magiczne „zdolności” czarownicy, które jej umożliwiają *zamianę ludzi w zwierzęta* lub czegoś *dobrego* w coś *złego* (8 razy – 3,0%).

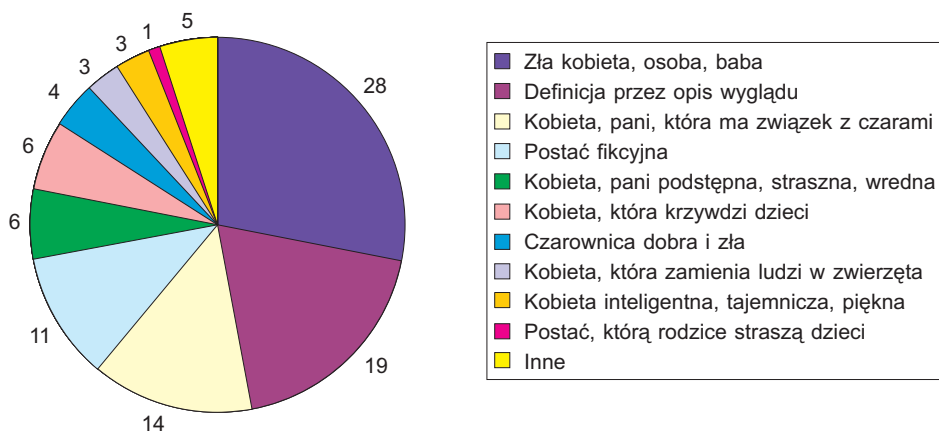
Ankietowani ani razu nie opisali tej postaci jako kogoś młodego, są za to w definicjach wyraźne – już nietypowe – nawiązania literackie: opisanie czarownicy jako osoby *pięknej, tajemniczej i inteligentnej* (3,0% wypowiedzi).

Dość często uczniowie rozpoznają w czarownicy wyobrażenie mitologiczne (30 wystąpień – prawie 11%). Kategorią nadrzędną stawała się wtedy *postać*, rzadziej *osoba*, a w definiensie dzieci dodawały miejsce pojawiania się wyobrażenia oraz jej funkcję: *postać zmyślona, nie można jej spotkać w rzeczywistości, która występuje tylko w bajkach, książkach, filmach i grach*, by je uatrakcyjnić.

³⁹ Co może też nawiązywać do metaforycznego znaczenia słownikowego.

Generalnie już na podstawie definicji można stwierdzić, że dzieci w starszym wieku szkolnym umieściły własne wyobrażenie *czarownicy* blisko jądra jej stereotypu: to *zła kobieta* (rzadziej *osoba* czy *baba*), która *jest brzydka i stara, czaruje, krzywdzi dzieci* (jak baba-jaga). Jej obecność postrzegają jednak w znacznym stopniu jako fikcyjną (*postać*). Widoczne jest też nawiązanie (nieświadome) do ludowego wzorca stereotypu (wzmocnionego przez literaturę) polegające na rozróżnianiu dwóch profili czarownic – dobrej i złej. Definicje dzieci są bowiem otwarte (BARTMIŃSKI, 1988a), a ich autorzy mieli ambicję scharakteryzować definiowaną postać w zgodzie z własnymi doświadczeniami.

Kim jest czarownica?

Wykres 12. Definiowanie *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym (w %)

Oto kilka wybranych definicji *czarownicy* z wypowiedzi dzieci 11–13-letnich:

Czarownica to jest taka osoba, która jest podstępna. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownica to taka zła, brzydka pani, która nie lubi dzieci ani dorosłych, tylko lubi swojego brzydkiego, czarnego kota. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownica to osoba, którą rodzice straszą dzieci. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownica to kobieta (chyba), która została wymyślona po to, żeby książki, filmy itp. były ciekawsze. Często rodzice, kiedy dziecko jest niegrzeczne, straszą je czarownicą (coś jak: „przyjdzie pani i cię zabierze do worka”). (Chłopiec, klasa VI).

Czarownica to osoba/kobieta, która jest powiązana z czarami. Często jest to osoba zła i pragnąca zagłady. (Chłopiec, klasa VI).

To kobieta, która zna się na czarach. Często jest opisana w baśniach. Czarownica prawie zawsze chce zrobić z ludzi jedzenie. Upiec lub ugotować. (Chłopiec, klasa VI).

Czarownica jest to brzydka kobieta, ale to też człowiek, ma złe i nieczyste myśli. Ale wydaje mi się, że ona w głębi duszy jest miła i potrafi być kochająca. (Dziewczynka, klasa IV).

Jak dla mnie, czarownica to zwykła osoba z nadprzyrodzonymi mocami. Są dobre i złe czarownice, tak jak ludzie, nie różnią się niczym szczególnym. (Dziewczynka, klasa VI).

Dla mnie czarownica jest piękna, ma magiczną moc oraz ma długą gałąź, którą wykonuje zaklęcia. Czarownica to osoba, która ma magiczną moc. (Dziewczynka, klasa VI).

To kobieta o bardzo intensywnym spojrzeniu. Jest inteligentna, tajemnicza i bezlitosna. (Dziewczynka, klasa VI).

Czarownica to osoba (kobieta), która jest zła z niewiadomych powodów. Zdarzają się też dobre czarownice. Niektóre z tych złych nie muszą mieć mocy magicznej, aby nosić tytuł czarownicy. (Dziewczynka, klasa VI).

5.4.2. Wygląd czarownicy i jej towarzysze

Niezwykłe bogate wypełnienie uzyskała także faseta *wyglądu czarownicy* (por. rys. 7. i 8.). Uczniowie zwerbalizowali aż 578 cech, za pomocą których charakteryzowali tę postać (por. tabelę 17.)⁴⁰.

Ponad połowa młodszych uczniów (prawie 54% 10–11-latków i ponad 36% 12–13-latków) skojarzyła *czarownicę* z brzydotą, choć trzeba zauważyć, że wśród starszych uczennic znalazły się takie, którym doświadczenie podpowiada, że czarownica może być piękna (6 odpowiedzi starszych dziewcząt – prawie 2%). W pozostałych werbalizacjach daje się zauważyć wyraźne wiązki cech umiejscowione w obrębie kilku kategorii, które najlepiej, według dzieci, odpowiadają wyglądowi postaci. Dominują wśród nich te związane z fizycznością ciała, z jednoczesnymi negatywnymi określeniami jego estetyki (są to: *nos*, *postura*, *włosy*, *twarz* – 55,0% wszystkich werbalizacji związanych z wyglądem), mniej dotyczy ubioru (tu głównie: *kapełusza*, *sukni* – ponad 15% określeń), na końcu – widoczne są atrybuty (*miotła* – ponad 3% wystąpień). Z cech fizycznych zdecydowanie rzadziej zwracają uwagę *zęby* i *paznokcie*, a także – jako efekt doświadczeń wizualnych – inny typ *czarownicy* w kolorze zielonym⁴¹ (por. wykres 13.). Jednostkowo wymieniane są także inne cechy, które można zebrać w wiązki, lub tylko pojedyncze (np.: *włosy jasne i gęste*, *peruka na głowie*, *żółte oczy*, *czarne oczy*, *krzywe nogi*, *krzywe ręce*, *krwiste usta*, *dziwny kolor skóry*, *spiczaste buty*, *błękitna toga*, *skąpe ubranie*, *spódnica z falbankami*, *podarta*, *duże okulary*, *ma kota*). Łącznie stanowią one 6,0% wszystkich wystąpień (najwięcej wśród nich jest zróżnicowanych określeń ubioru). Jednostkowe wypowiedzi dzieci charakteryzowały także *czarownicę* na podstawie porównywania: *czarownica wygląda jak krasnoludek*, *jak zwykła kobieta* oraz *jak upiór*.

⁴⁰ Tym razem więcej cech wymieniły starsze dzieci (z VI klasy) – średnia liczba cech wymienionych jako charakterystyczne dla *czarownicy* wyniosła 4,6 określenia, młodsze (z IV klasy) wymieniły średnio po 3,5 cechy. Wśród 13-latków precyzyjniejsze w opisie wyglądu były dziewczęta (średnia cech – 5,9) niż chłopcy (średnia podanych cech – 3,3). To właśnie starsze dziewczęta modyfikowały ocenę estetyczną *czarownicy* w kierunku pozytywnym.

⁴¹ Powstałych pewnie pod wpływem doświadczeń kulturowych związanych z adaptacją filmową *Jasia i Małgosi* lub filmu *Czarnoksiężnik z Krainy Oz* (por. wygląd czarownicy w podrozdziale 5.2. i doświadczenia kulturowe najmłodszych badanych dzieci).

Rys. 7. Paskudna czarownica w spiczastym kapeluszu

Rys. 8. Prawdziwa czarownica z długim nosem i pryszczatą twarzą

Tabela 17

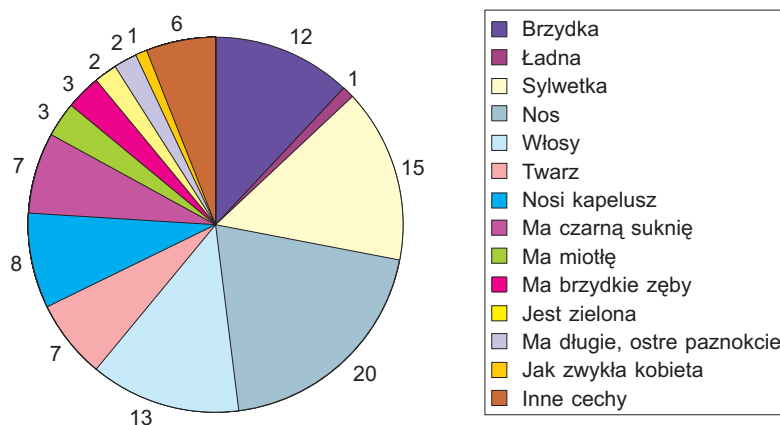
Kategorie wyglądu czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Pytanie: Jak wygląda prawdziwa czarownica?							
Cechy czarownicy	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
<i>Czarownica jest brzydka, najbrzydsza ze wszystkich</i>	10	34	44	14	10	24	68
<i>Jest ładna, jest piękna</i>	0	0	0	6	0	6	6
Włosy (ogólnie)	11	15	26	31	22	53	79
<i>Czarne</i>	4	4	8	11	7	18	26
<i>Rozczochrane, naelektryzowane</i>	2	6	8	2	3	5	13
<i>Długie</i>	3	1	4	12	6	18	22
<i>Siwe</i>	0	2	2	0	4	4	6
<i>Rude</i>	0	2	2	2	2	4	6
<i>Kręcone</i>	2	0	2	4	0	4	6
Nos (ogólnie)	20	32	52	32	28	60	112
<i>Długi, duży, wielki</i>	8	22	30	14	6	20	50
<i>Zakończony brodawką</i>	8	6	14	7	11	18	32
<i>Spiczasty</i>	3	1	4	3	7	10	14
<i>Krzywy, haczykowaty</i>	1	3	4	8	4	12	16
Twarz (ogólnie)	19	9	28	10	2	12	40
<i>Pyszczata, ma pełno pryszczy</i>	12	8	20	0	0	0	20
<i>Krzywa</i>	0	0	0	5	1	6	6
<i>Błada</i>	2	0	2	3	1	4	6
<i>Pomarszczona, zmarszczki</i>	5	1	6	2	0	2	8
Sylwetka i wzrost (ogólnie)	24	20	44	22	24	46	90
<i>Gruba</i>	3	7	10	2	6	8	18
<i>Wysoka</i>	7	1	8	6	4	10	18
<i>Chuda, szczupła</i>	10	2	12	8	2	10	22
<i>Mała, niska</i>	3	7	10	3	7	10	20
<i>Przygarbiona</i>	1	3	4	3	5	8	12
<i>Zęby brzydkie, krzywe, braki w zębach, żółte</i>	2	4	6	4	6	10	16
<i>Jest zielona, ubrana na zielono</i>	10	2	12	0	0	0	12
<i>Ma długie, ostre paznokcie</i>	4	2	6	4	0	4	10
Ubranie, akcesoria							
Kapelusz, czapka (ogólnie)	13	7	20	17	9	26	46
<i>Spiczasty, wysoki</i>	6	2	8	8	2	10	18
<i>Duży</i>	2	4	6	1	3	4	10
<i>Czarny</i>	5	1	6	8	4	12	18

cd. tabeli 17

<i>Ma czarną, ciemną suknię</i> <i>Ubrana na czarno, na czarno</i> <i>z fioletem</i>	10	6	16	18	8	26	42
<i>Ma miotłę</i>	1	3	4	13	3	16	20
<i>Wygląda jak każdy inny</i> <i>człowiek, zwykła kobieta</i>	0	0	0	2	6	8	8
Inne	17	9	26	22	0	22	48

Jak wygląda czarownica?

Wykres 13. Kategorie wyglądu czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym (w %)

Natomiast typową czarownicę zwerbalizowali uczniowie w starszym wieku szkolnym jako *brzydką, z długim, dużym nosem, zakończonym brodawką, z czarnymi, długimi i rozczochranymi włosami* oraz *pryszczatą twarzą* (określenie uczniów 11-letnich). *Nosi czarny spiczasty, wysoki kapelusz*, ubrana jest *w czarną/ciemną suknię*. Jest także *właścicielką miotły* i ma swego chowańca, *kota* (por. rys. 9.)⁴². Choć posturę czarownicy wskazy-

⁴² Dodatkowo zapytano dzieci o chowańca, które mieszkają z czarownicą. W sposób typowy wymienili jedynie *kota* (lub *czarnego kota*): w 32 werbalizacjach (w tym jedynie 4 razy – *czarny kot*) młodszych uczniów (39,0% wystąpień), także w 32 konkretyzacjach (w tym 16 – *czarny kot*) starszych uczniów (48,5% realizacji). Młodszy, 11-letni uczniowie jednostkowo wymienili jeszcze *kruka, nietoperza i ropuchę*, także *szczurę, węża, jaskółkę i papugę*, a starsi – *pająka, gawrona, krukę, sowę i smoka*.

wały dzieci aż 90 razy (co stanowi ponad 15% wszystkich werbalizacji cech związanych z wyglądem), wśród respondentów nie ma zgodności co do jej typowości. W odpowiedziach pojawiły się antonimy, takie jak: *gruba – chuda, szczupła; wysoka – niska*, a dodatkowo *przygarbiona* – wszystkie w podobnej frekwencji. Sylwetka wyobrażenia mitologicznego nie rysuje się więc dzieciom w sposób wyrazisty. Trzeba też zaznaczyć, że niewielka liczba starszych uczniów konsekwentnie (w stosunku do definicji) różnicowała wygląd czarownicy w zależności od jej przynależności do kategorii *dobra* i *zła*, do świata baśni lub świata realnego, np.:

Rys. 9. Czarownica i jej czarny kot w podróży na miotle

Dobra, moim zdaniem, jest ubrana w błękitną togę i kapelusz [...]. Zła natomiast ma czarną togę i kapelusz, na todze łaty [...]. (Dziewczyna, klasa VI).

Zła: ma długie, kręcone włosy, długi nos, a na nim brodawkę, jest wysoka i chuda, ma długie palce zakończone ostrymi, czerwonymi paznokciami. Ma krzywe i żółte zęby. Dobra: jest pięk-

na, ma długie włosy, jest wysoka i szczupła. (Dziewczyna, klasa VI).

W baśniach są: stare, blade, mają haczykowaty nos, siwe włosy, bardzo chude. W życiu wyglądają jak każdy inny człowiek, lecz ta osoba może być ładna, ale być wiedźmą w środku. (Chłopiec, klasa VI).

Oto kilka innych cytatów z wypowiedzi uczniów, które charakteryzują ubiór czarownicy:

Czarownica wygląda: strasznie, ma poszarpane ubranie, [...] bardzo brzydki kapelusz i okropne buty. (Chłopiec, klasa IV).

[Czarownica] ubiera się na czarno i ma kapelusz spiczasty. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownica ma duży kapelusz, [...] dużą czarną narzutkę. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownica chodzi w czarnej sukience, czarnych butach z zaokrąglonymi końcami i fioletowym kapeluszu z czarnym paskiem, zawsze nosi ze sobą miotłę i czarnego kota. (Dziewczynka, klasa IV).

Czarownica wygląda tak dziwnie, ma zieloną twarz, myśli, że jest przepiękna, a jest bardzo brzydka i zawsze chodzi z takim dziwnym kapeluszem. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownice zazwyczaj latają na miotłach, są stare i mają czarne lub siwe włosy. Jest brzydka i wzbudza obrzydzenie i u niektórych strach. (Chłopiec, klasa VI).

Ma [czarownica] włosy, oczy, nos, ręce, nogi, uszy jak normalny człowiek, ubiera się tak jak chce. (Dziewczyna, klasa VI).

Nie musi wyglądać bardzo strasznie, chyba że sama tego chce. Czasem utożsamia się ze zwykłymi ludźmi, jednak niektórzy potrafili ją rozpoznać. (Dziewczyna, klasa VI).

5.4.3. Wartościowanie stereotypu

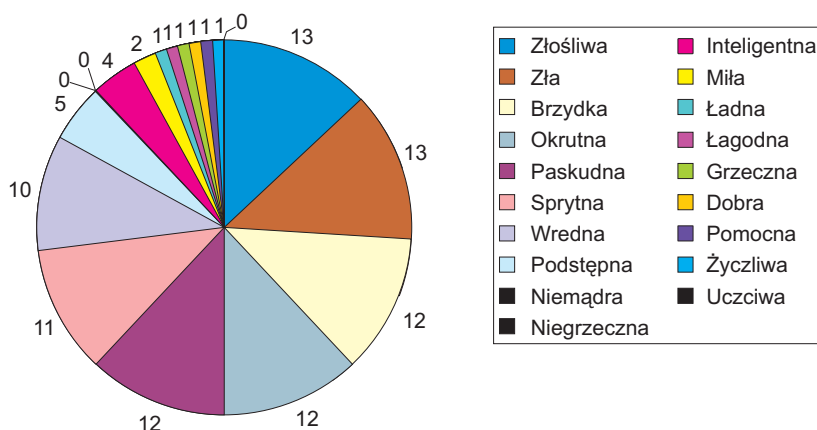
Ocena uczniowskiego wyobrażenia mitologicznego wypadła zdecydowanie negatywnie (por. tabelę 18. i wykres 14.): na 1 085 wskazań oceniających (w wiązkach cech dotyczących domen *dobra* i *piękna*) aż 954 (87,6%) dotyczyło określeń negatywnych, przede wszystkim nazw cech: *zła* (około 13%), *złośliwa* (około 13%), *brzydka* (12,2%), *okrutna* (12,1%), *paskudna* (prawie 12%), *sprytna* (11,0%) i *wredna* (10,1%), a także z mniejszą frekwencją: *podstępna* (około 5%), i jednostkowo – *niemądra*, *niegrzeczna*. Uczniowie

Tabela 18

Wiązka cech oceniających czarownicę w wypowiedziach uczniów
w starszym wieku szkolnym

Pytanie: Jaka jest czarownica?							
Cechy czarownicy	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
<i>Złośliwa</i>	42	34	76	32	30	62	138
<i>Zła</i>	41	39	80	23	33	56	136
<i>Brzydka</i>	43	37	80	31	23	54	134
<i>Okrutna</i>	41	39	80	23	29	52	132
<i>Paskudna</i>	41	35	76	31	17	48	124
<i>Sprytna</i>	36	30	66	29	25	54	120
<i>Wredna</i>	13	21	34	18	30	48	82
<i>Podstępna</i>	10	15	25	11	14	25	50
<i>Niemądra</i>	2	2	4	0	0	0	4
<i>Niegrzeczna</i>	0	1	1	0	0	0	1
<i>Inteligentna</i>	17	7	24	14	6	20	44
<i>Miła</i>	2	0	2	18	2	20	22
<i>Ładna</i>	1	0	1	12	2	14	15
<i>Łagodna</i> ('delikatna')	1	0	1	12	0	12	13
<i>Grzeczna</i>	0	0	0	10	2	12	12
<i>Dobra</i>	3	0	3	7	1	8	11
<i>Pomocna</i>	0	0	0	4	4	8	8
<i>Życzliwa</i>	0	0	0	4	2	6	6
<i>Uczciwa</i>	0	0	0	1	0	1	1

Jaka jest prawdziwa czarownica?

Wykres 14. Wiązka cech oceniających *czarownicę* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym (w %)

określali charakter *czarownicy* i jej postawę (*Jaka jest czarownica?*) za pomocą zadania zamkniętego. Spośród zestawionych z sobą 19 określeń przymiotnikowych, w większości antonimicznych, wybierali oni cechy deskrypcyjne – nacechowane dodatnio lub ujemnie – uznane za najlepiej odpowiadające ocenie zachowań *czarownicy*, a także – jej ocenie estetycznej⁴³. Choć liczby cech z określonym znakiem ewaluacyjnym (+, -) były porównywalne, frekwencja tych ze znakiem „-” w sposób znaczący przeważała – określenia nacechowane pozytywnie pojawiły się w odpowiedziach jedynie 131 razy (12,0% wystąpień). Wśród nich najczęstsze były: *inteligentna* i *miła*. Świadczy to dobitnie o negatywnym obrazie *czarownicy* u badanych dzieci i jej stereotypowym ujęciu (*czarownica jest zła*).

Większość pozytywnych cech wskazali uczniowie klas starszych (por. tabelę 18.), w tym głównie dziewczynki (IV klasa: 31 wskazań ze znakiem plus, w tym aż 22 wskazania podały dziewczynki; VI klasa: 100 wskazań, w tym 69 podanych przez respondentki). Ujawniła się podobna tendencja,

⁴³ Lista zestawień określających: *życzliwa* – *złośliwa*; *zła*, *okrutna* – *dobra*; *miła*, *łagodna* – *wredna*; *inteligentna* – *niemądra*; *sprytna* – *niemądra* ('łatwowierna'); *nieuczciwa*, *podstępna* – *uczciwa*; *brzydka*, *paskudna* – *ładna*; *grzeczna* – *niegrzeczna*. Zestawiane przymiotniki wybrano na podstawie pretestu przeprowadzonego wśród innych uczniów SP w Goleiszowie, w którym dzieci dopisywały do leksemu *czarownica* po jednej cesze określającej wyobrażenie. Dobrano przymiotniki najczęstsze, nie wszystkie są antonimami właściwymi.

jak podczas badania dzieci najmłodszych: to respondentki pozytywnie oceniały czarownicę.

Wartościowanie czarownicy połączono w badaniu z określeniem postaw wobec postaci, z jej emocjonalnym odbiorem. Wypowiedzi uczniów potwierdziły wnioski płynące z wartościowania charakteru czarownicy: to żeńska, znaczna część respondentek (prawie 20% wszystkich badanych uczniów) wyraziła sympatię wobec postaci (por. tabela 19.). Stanowi ona 12,2% badanej populacji 11-latków i prawie 29% spośród starszych uczniów. W większości dziewczynki są też w grupie udzielającej innej odpowiedzi, np. 11 uczniów, w tym 9 dziewczynek, wprawdzie nie lubi postaci, ale chciałoby ją spotkać: *jestem jej ciekawa, chciałabym ją spotkać; zobaczyć z bliska; zobaczyć, jak ona naprawdę wygląda; jak lata na miotle i jak przyrządza eliksiry*. Uczniowie, którzy deklarowali sympatię do postaci, zwracali także uwagę na jej walory jako edukatorki: *mogłaby nauczyć mnie kilku trików; sposobu przyrządzania eliksirów*. Jednostkowo dzieci uznały, że jest to *osoba godna uwagi, ciekawa*, która *mogłaby pomóc w rozwiązaniu różnych problemów*, a dzięki jej poznaniu udałooby się *przewyciężyć stereotyp!* Niektórzy z uczniów chcieliby *pośmiać się z niej lub przeżyć fantastyczną przygodę*. To już zupełnie nietypowe podejście do wyobrażenia mitologicznego.

Tabela 19

Określanie postaw wobec czarownicy w wypowiedziach uczniów
w starszym wieku szkolnym

Pytanie: Czy lubisz postać czarownicy?							
Odpowiedzi uczniów	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
<i>Tak, lubię</i>	10	0	10	19	5	24	34
<i>Nie, nie lubię</i>	25	36	61	10	26	36	97
<i>Trochę lubię, ale...</i>	0	0	0	2	0	2	2
<i>Nie lubię, ale...</i>	8	3	11	2	2	4	15

Większość badanych jednak negatywną ocenę czarownicy dopełnia antypatią wobec niej (prawie 66% uczniów). W uzasadnieniu uczniowie wyjaśniali, że antypatia ma związek z waloryzacją stereotypu – wynika ze złych cech postaci: jest ona *głupia, zła, brzydka, złośliwa, odrażająca, wstrętne, okrutne, nieprzyjemne, niedobre, groźne, budzi strach i lęk, zamienia ludzi*

w zwierzęta (osła, małpę, żabę), zjada ludzi. Uczniowie nie lubią jej także, bo: *porywa, zabija dzieci, zaczarowuje, truje, rzuca uroki lub zaklęcia, wypala oczy, robi na złość bądź wyrządza krzywdę*. W wyrażaniu tych uzasadnień znowu daje się zauważyć złożoność stereotypu *czarownicy* (czerpanie z cech, które należą do prototypu *baby-jagi*) oraz wpływ różnych wizerunków literackich, kulturowych na jej wyobrażenie (np.: zła królowa, która *truje królową Śnieżkę*).

5.4.4. Określanie miejsca wyobrażenia mitologicznego

Już sam sposób, w jaki uczniowie werbalizują lokowanie *czarownicy*, pokazuje, że pomimo częstego wymieniania tych samych miejsc jej usytuowanie nie jest raz na zawsze wyznaczone. Odpowiadając bowiem na pytanie (*Gdzie można spotkać czarownicę?*), dzieci wyliczały w jednym ciągu kilka różnych miejsc, w których możliwy jest kontakt z nią (por. tabelę 20.). To rozproszenie świadczy zarówno o wielowątkowości wyobrażenia, jak i o skalaniu (stapianiu, por. LIBURA, 2007) w jego obrazie komponentów należących do różnych prototypów: *czarownica* i *wiedźma* przebywały w różnych miejscach, z dala od ludzi, *baba-jaga* – w lesie.

Badani najczęściej wymieniali właśnie *las* (*czarodziejski las, domek w lesie* – ponad 28% wystąpień), ale też *literaturę, filmy i gry* (14,2% werbalizacji), wszystkie miejsca (*wszędzie* – około 12%), *chatkę z piernika, domek na kurzej nodze* (9,9%), *stary, opuszczony dom* (i jego części – 9,9%), *jaskinie* (prawie 7% wystąpień) oraz *ciemne*, „nieco straszne” *miejsca* (w otwartej przestrzeni – ponad 6%) – por. wykres 15.

Wskazanie, że *czarownica*, ze względu na swe umiejscowienie, „należy” do terenów odosobnionych, zaciemnionych, tajemniczych, „nieco strasznych”, jak *las, jaskinie, nory, lochy (czarne i głębokie), piwnice i strychy w opuszczonych domach, stare parki, cmentarze* (175 werbalizacji – 62,0%)⁴⁴, akcentuje pewien rodzaj tajemniczości, który do dziś wiąże się z magią i mimo rozproszenia miejsc – ze stereotypowym obrazem *czarownicy*: postaci kojarzonej z życiem w samotności, w ciemnym, strasznym miejscu. Można też zaobserwować wyraźne nawiązanie do lokatywności *baby-jagi* wyrażające

⁴⁴ Łączna liczba wskazań wynosi 282.

się w umiejscowieniu jej *w lesie*, a także w szczególnym rodzaju *chatki z piernika* czy *na kurzej stopie*⁴⁵.

Uderza też wysoka frekwencja wyznaczania miejsca *czarownicy w literaturze, filmie i w grach* (14,2% werbalizacji), która również (także podczas definiowania *czarownicy*) świadczy o świadomości dzieci, że wyobrażenie jest postacią fikcyjną, wymyśloną, której nie można spotkać w realnym świecie. Taką świadomość mają zwłaszcza dziewczęta (młodsze i starsze, biorące udział w badaniu). Znajomość współczesnej literatury z motywem wyobrażenia mogła też wpłynąć na ulokowanie *czarownicy wszędzie – w miastach, w szkole, na ulicy*, zwłaszcza przez starsze dziewczęta⁴⁶ – to wyraźny trop do *Czarownic* Roalda Dahla:

Przecież czarownicą może być nawet miła pani sąsiadka z waszego domu. Albo kobieta o jasnych oczach, która dziś rano siedziała naprzeciwko was w autobusie (C);

ale też *w zamku, starym zamku, w pałacu* (około 4%)⁴⁷. Z kolei fakt, że młodsze dzieci umieszczały *czarownicę na bagnach*, może wynikać z zaczerpnięcia jej wizerunku z baśni regionalnej – z Warmii i Mazur⁴⁸. Do polskiej tradycji ludowej nawiązuje też jednostkowa konkretyzacja: *na Łysej Górze*.

Tabela 20
Określanie miejsca *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym⁴⁹

Pytanie: Gdzie można spotkać <i>czarownicę</i> ?							
Miejsce <i>czarownicy</i>	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
<i>W lesie, w czarodziejskim lesie, w domku w lesie, w jej siedzibie w lesie</i>	18	22	40	20	22	42	82

⁴⁵ Tu rodzaj sceny mógł powstać pod wpływem wersji filmowej *Jasia i Małgosi*.

⁴⁶ Literackie pochodzenie ma też jednostkowe wskazanie konkretnego miejsca – Hogwartu.

⁴⁷ Być może pod wpływem baśni i *fantasy* (np. *Opowieści z Narnii*).

⁴⁸ Por. rozdział 4. *Czarownica w tekstach dla dzieci*.

⁴⁹ Pytanie miało charakter otwarty, uczniowie, określając lokalizację *czarownicy*, udzielali więcej odpowiedzi niż jedna.

cd. tabeli 20

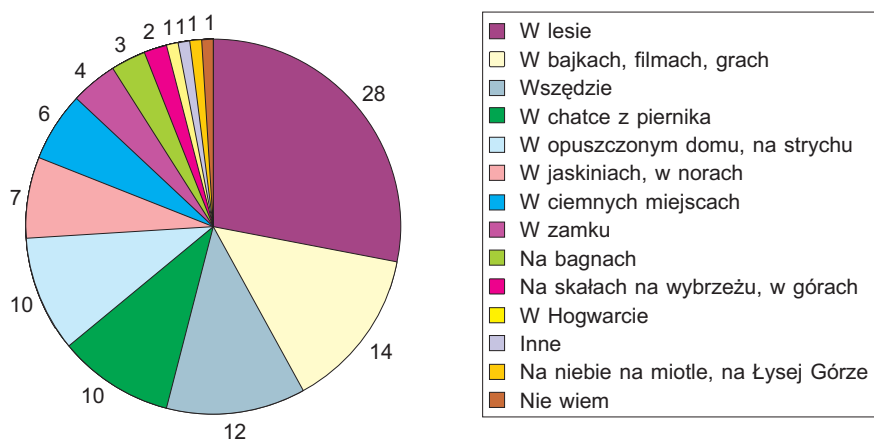
<i>W bajkach, baśniach, filmach, książkach, grach</i>	14	8	22	12	6	18	40
<i>Wszędzie, w miastach, w szkole, na ulicy</i>	3	5	8	17	8	25	33
<i>W chatce z piernika, w domku, chatce w lesie, w domku na kurzej nodze, w domku z dala od ludzi</i>	3	6	9	10	9	19	28
<i>W starym domu, w opuszczonym domu, na strychu, w piwnicy</i>	8	6	14	5	9	14	28
<i>W jaskiniach, w norach, w czarnym lochu</i>	2	8	10	4	5	9	19
<i>W ciemnych miejscach, na cmentarzu, w starym parku</i>	6	1	7	4	7	11	18
<i>W zamku, w starym zamku, w pałacu</i>	3	1	4	5	1	6	10
<i>Na bagnach</i>	3	6	9	0	0	0	9
<i>Na skałach, na wybrzeżu, w górach</i>	0	3	3	2	0	2	5
<i>W Hogwarcie, w Anglii</i>	0	0	0	3	0	3	3
<i>Inne: w domku na drzewie⁵⁰, w snach, gdzie brak cywilizacji</i>	0	0	0	2	1	3	3
<i>Na niebie na miotle, na Łysej Górze</i>	1	0	1	1	0	1	2
<i>Nie wiem</i>	0	0	0	0	2	2	2

W sumie dzieci wykazały się dobrą orientacją na temat czarownicy – także na temat jej lokalizacji: wśród konkretyzacji jednostkowych znalazła się potwierdzająca wiedzę o współczesnych czarownicach:

Czarownicę można spotkać w tych częściach świata, gdzie jest biednie i brak cywilizacji. Tamtejsze czarownice są normalnymi, zwykłymi ludźmi, ale umieją czarować. (Chłopiec, klasa VI).

⁵⁰ Być może, to nawiązanie do gry *Straszny domek na drzewie. Sims VIII*.

Gdzie można spotkać czarownicę?

Wykres 15. Określanie miejsca czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym (w %)

A oto przykłady innych wypowiedzi uczniów dotyczące określania miejsca czarownicy:

Czarownicę można spotkać w lesie, w starym parku. (Chłopiec, klasa IV).

Można ją [czarownicę] spotkać w lesie, na bagnach, na niebie na miotle. (Dziewczynka, klasa IV).

Czarownicę można spotkać na bagnach, w starych domach i na cmentarzu. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownicę można spotkać w bajkach, w książkach, filmach, opowiadaniach. W tych opowiadaniach są zazwyczaj w chatce w lesie koło rzeczki. (Chłopiec, klasa VI).

Czarownicę można spotkać w jej domku, w pałacu, ale też np. na ulicy, w lesie i w wielu innych miejscach. (Chłopiec, klasa VI).

Czarownicę można spotkać w snach [...]. (Dziewczyna, klasa VI).

Czarownicę można spotkać w czarnym, głębokim lochu, gdzie jest dużo nietoperzy [...]. (Dziewczynka, klasa IV).

Czarownice można spotkać w jej zamku. (Dziewczynka, klasa IV).

Czarownicę można spotkać wszędzie, żyje jak zwyczajny człowiek, lecz jednak coś więcej potrafi. (Dziewczyna, klasa VI).

Teoretycznie wszędzie! [można spotkać czarownicę]. Ale zwykle unikają miejsc publicznych. (Dziewczyna, klasa VI).

Czarownicę można spotkać w filmach, baśniach i książkach. Zazwyczaj mieszkają w lesie i domkach na osobności. (Dziewczyna, klasa VI).

W chatce z piernika, w starym zamku, w Hogwarcie. (Dziewczyna, klasa VI).

5.4.5. Określanie komponentu temporalnego

Wydawało się, że oczywistą ramą temporalną czarownicy będzie dla młodych respondentów przeszłość (lub przeszłość w świecie przedstawionym baśni). Uczniowie jednak zupełnie inaczej określili czas działania postaci (*Kiedy można/można było spotkać czarownicę?*). Pomimo dość częstego, we wcześniejszych zadaniach ankiety, zwracania uwagi na literackie (kulturowe) pochodzenie postaci najczęstsze werbalizacje badani odnosili do realnego czasu pory dnia (lub nocy), pory roku, wreszcie – do specyficznych warunków, które mogą sprzyjać działaniom wyobrażenia (por. tabelę 21.)⁵¹.

---

⁵¹ Trzeba przyznać, że takim odpowiedziom sprzyjała forma pytania.

Tabela 21

Temporalność czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

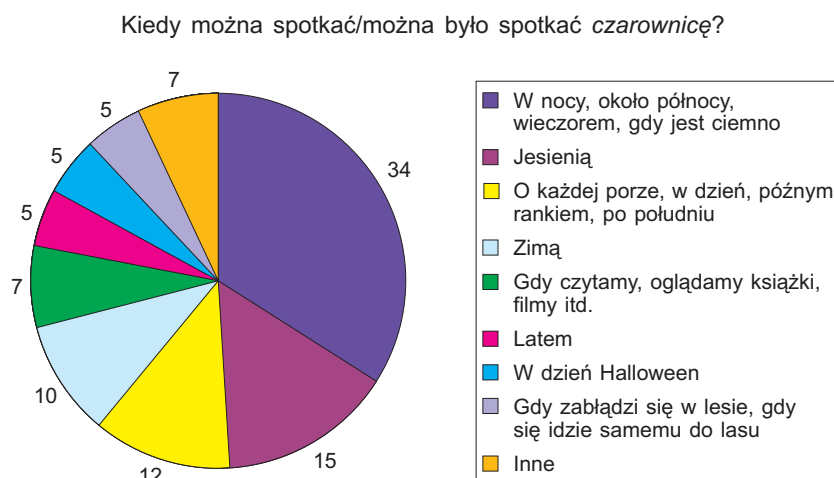
Pytanie: Kiedy można spotkać/można było spotkać czarownicę?							
Czas czarownicy	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
<i>W nocy, około północy, wieczorem, gdy jest ciemno, o bardzo późnej godzinie, po godzinie 22.00</i>	22	18	40	16	10	26	66
<i>Jesienią</i>	16	7	23	2	3	5	28
<i>O każdej porze, w dzień, późnym rankiem, po południu</i>	2	8	10	5	8	13	23
<i>Zimą</i>	8	10	18	0	0	0	18
<i>Gdy czytamy, oglądamy książki, filmy itd.</i>	8	3	11	2	0	2	13
<i>Latem</i>	6	3	9	0	0	0	9
<i>W Halloween</i>	0	7	7	1	1	2	9
<i>Gdy zabłądzi się w lesie, gdy się idzie samemu do lasu</i>	3	2	5	2	2	4	9
<i>Nie wiem</i>	1	1	2	1	2	3	5
<i>Kiedy w powietrzu lata zło</i>	0	0	0	2	0	2	2
<i>Kiedy się boimy (wytworza ją nasza wyobraźnia)</i>	0	0	0	1	0	1	1
<i>Gdy w pobliżu są dzieci</i>	0	1	1	0	0	0	1
<i>Inne</i>	1	2	3	1	0	1	4

Wśród 188 werbalizacji odnotowano 29 różnych określeń temporalności czarownicy, występujących w 8 większych wiązkach. Do najbardziej typowych należą: czas wieczoru i nocy (*noc, około północy, wieczorem, gdy jest ciemno* – 34,1% realizacji, częstszych wśród dzieci 11-letnich, głównie wśród dziewczynek), czas *jesieni i zimy* (zwłaszcza dla dzieci młodszych, łącznie 25,0% werbalizacji), każdą porę (*o każdej porze, w dzień, późnym rankiem* – 12,1%) oraz czas spotkania z postacią w tekście kultury (*podczas czytania, oglądania książek, filmów* – 7,0%). Ostatnie określenie wskazywały prawie wyłącznie dzieci 11-letnie⁵².

⁵² Może się to wiązać ze szkolnymi lekturami dla IV klasy, wśród których sporo jest baśni, co, jak widać, wpływa na umiejscowienie wyobrażenia mitologicznego w świecie fikcji.

Warto zauważyć, że zgodnie ze sposobem, w jaki dzieci ujmują czas (NIESPOREK-SZAMBURSKA, 2004), temporalność postaci wyznaczają zdarzenia (nadejście wieczoru, nocy, jesieni, zimy, czytanie książki, oglądanie filmu, Halloween, wyprawa do lasu, *gdy w powietrzu lata zło, gdy w pobliżu są dzieci*), rzadziej – konkretne dni czy lata⁵³. Zdarzenia, które przytaczają dzieci, odwołują się do ponurych, ciemnych, czarnych barw czy braku światła (*noc – ciemna, wieczór, pochmurny dzień* itd.), a ciemność i czerń konotują chaos, burzenie porządku i zło, swego rodzaju tajemnicę, np.: *czarny kruk, czarna otchłań, czarnowidztwo, mroczna myśl* (por. PAJDIŃSKA, 1993; TOKARSKI, 2004: 43–45). Typowo ujmowany *czas czarownicy* byłby więc *czasem ciemności* (z konotacją *zła i tajemniczości*).

Wykres 16. Temporalność czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym (w %)

A oto przykłady wypowiedzi uczniów określających czas pojawiania się czarownicy:

Czarownicę można spotkać w Halloween, w nocy, w pochmurne dni. (Chłopiec, klasa IV).

Czarownicę można spotkać, kiedy się idzie samemu do lasu. (Chłopiec, klasa IV).

⁵³ Ani razu nie użyto formuły *Dawno temu...*

Czarownica pojawia się, gdy się zabłądzi gdzieś w lesie, bo ona wie, kiedy ktoś się zgubił. (Chłopiec, klasa VI).

Czarownicę można spotkać i działa ciemną nocą, kiedy w powietrzu lata zło. (Chłopiec, klasa VI).

Czarownicę można spotkać w nocy i w Halloween. I w wesołym miasteczku, w strasznym domu. (Dziewczyna, klasa VI).

Kiedy się czegoś boimy, może wytworzyć ją nasza wyobraźnia. (Dziewczyna, klasa VI).

[...] myślę, że w nocy, kiedy nikt nie mógłby jej zauważyć. (Dziewczyna, klasa VI).

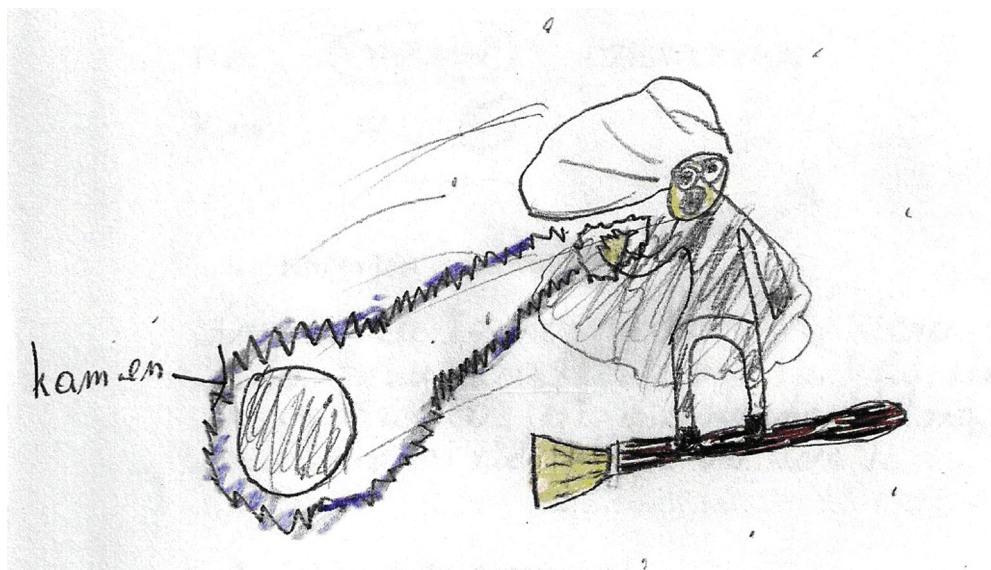
Pojawia się, gdy jesteś w nocy w lesie i coś jej zepsujesz. (Dziewczyna, klasa VI).

5.4.6. Działania czarownicy

Opisując działania czarownicy uczniowie użyli 336 werbalizacji dotyczących licznych, różnie określanych czynności, które można przyporządkować do 13 ogólniejszych kategorii (por. rys. 10. i 11. oraz tabelę 22.).

Tylko 11 konkretyzacji (nieco ponad 3% wszystkich wystąpień) było wartościowanych pozytywnie – najczęściej przez starsze dziewczynki⁵⁴, i aż 158 (47,0% werbalizacji) – negatywnie (jak: *porywa, straszy dzieci, niszczy, denerwuje, dokucza, zabija, truje, kradnie, skłóca, utrudnia, uprzykrza, krzywdzi, karci*). Pozostałe werbalizacje czynności (167 – prawie 50%), neutralne pod względem wartościowania, mogą być świadectwem zmieniającego się obrazu czarownicy, która staje się już nie tak zła. Doprecyzowane przez uczniów działania czarownicy obejmują kategoryjne i mieszczące się w jądrze jej stereotypu czynności: czarowanie (26,0% wszystkich werbalizacji); charakterystyczne: przyrządzanie *mikstur i eliksirów* (18,1%), krzywdze-

⁵⁴ Są to czasowniki: *leczy, pomaga, zajmuje się*, nawiązujące do prototypu *wiedźmy, znachorki*.

Rys. 10. Miotanie czarodziejskich kamieni w locie na miotle

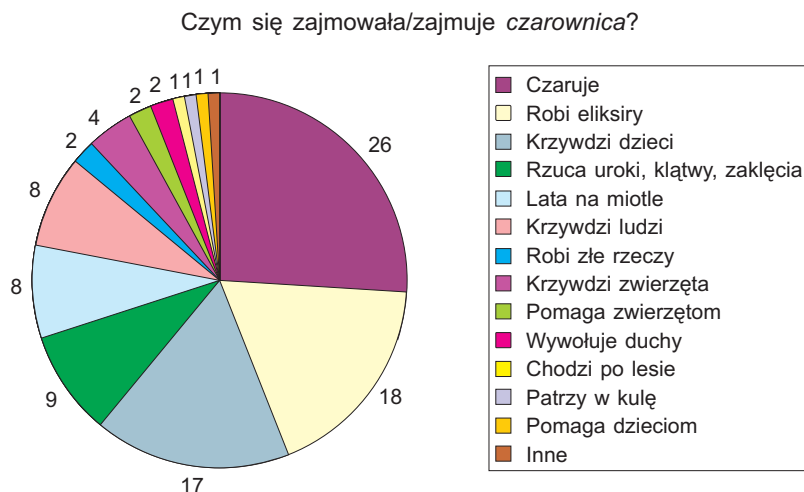
Rys. 11. Zła czarownica i jej magiczny kocioł

Tabela 22

Działania czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Pytanie: Czym się zajmowała/zajmuje czarownica?							
Czarownica	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
<i>Czaruje, zajmuje się białą magią, czarną magią, czarami, wykonuje czarodziejskie rytuały</i>	21	23	44	14	26	40	84
<i>Robi mikstury, eliksiry, trujące potrawy, gotuje w wielkim garnku</i>	14	20	34	15	12	27	61
<i>Krzywdzi dzieci (straszy, kradnie, porywa, zabija, gotuje, zjada dzieci)</i>	18	15	33	12	12	24	57
<i>Rzuca uroki, klątwy, zaklęcia, gada do siebie zaklęcia</i>	10	4	14	9	6	15	29
<i>Lata na miotle</i>	11	10	21	3	3	6	27
<i>Krzywdzi ludzi (denerwuje, skłóca, zabija ludzi, zamienia ludzi w różne rzeczy, uprzykrza im życie, łapie sobie poddanych, truje księżniczki)</i>	7	3	10	9	7	16	26
<i>Krzywdzi zwierzęta (karci, zabija zwierzęta, gotuje zupę ze zwierząt)</i>	1	4	5	1	7	8	13
<i>Robi różne złe rzeczy, niszczy świat, kradnie różne rzeczy</i>	2	4	6	0	2	2	8
<i>Pomaga zwierzętom, leczy chore zwierzęta, zajmuje się kotem, zajmuje się brzydkimi stworami</i>	2	0	2	4	1	5	7
<i>Wywołuje duchy, ożywia duchy, zamienia się w wampira</i>	0	0	0	6	1	7	7
<i>Chodzi po lesie</i>	3	0	3	0	2	2	5
<i>Patrzy w kulę, patrzy w perłę widzenia</i>	4	0	4	0	0	0	4
<i>Pomaga dzieciom, uczy dzieci czarować</i>	0	0	0	4	0	4	4
<i>Inne (maluje, zabija brzydotę)</i>	1	1	2	0	2	2	4

nie dzieci, przede wszystkim *zjadanie* (prawie 17%), rzucanie *uroków*, *klątw* i *zaklęć* (około 9%), latanie *na miotle* (8,0%), a także krzywdzenie ludzi (około 8%; por. wykres 17.), wśród których znajdują się działania nienacechowane (neutralne) i nacechowane pejoratywnie.

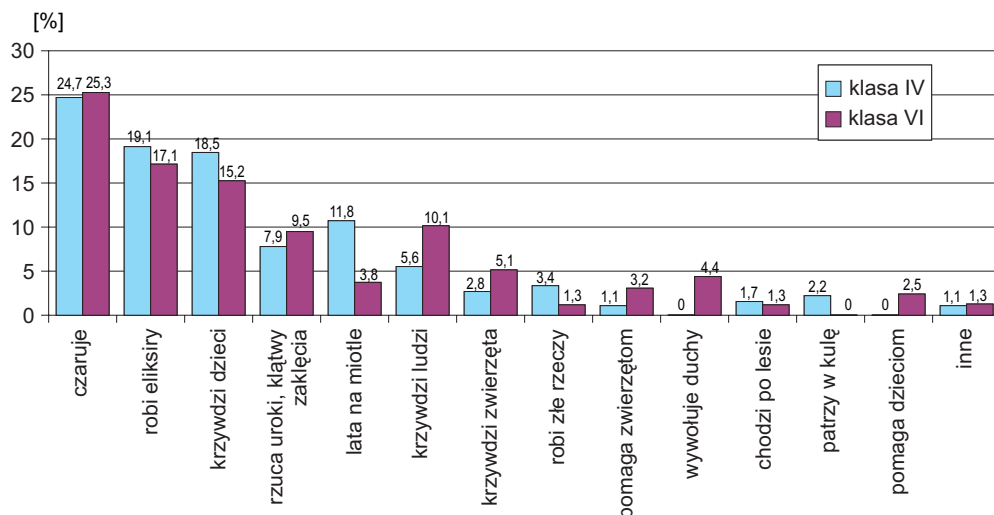

Wykres 17. Działania czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym (w %)

Porównanie wypowiedzi uczniów 10–11-letnich i 12–13-letnich przynosi kolejne spostrzeżenia (por. wykres 18.). Wszyscy badani zauważają, że czarownica wyrządza krzywdę, jednak młodsi, charakteryzując postać, częściej nawiązują do prototypu *baby-jagi* (*krzywdzi dzieci*), starsze zaś formułują zarzut bardziej ogólnie (*krzywdzi ludzi*). I to przede wszystkim młodsze dzieci zauważają charakterystyczny sposób przemieszczania się czarownicy – latanie na miotle. Te wnioski potwierdzają uwagi na temat konceptualizacji dziecięcych, czerpiących z poznania zmysłowego czy koncentracji myślenia, wyrażone w podrozdziale 5.2.

W mniej typowych werbalizacjach starszych uczniów dostrzega się też rozróżnianie profilu czarownicy złej i dobrej. Ta ostatnia działa, według respondentów, pozytywnie (*pomaga zwierzętom* i *dzieciom*). Tylko też w ich wypowiedziach czarownica czerpie z kolejnych wzorców – odbierana jest jako wywołująca i ożywiająca duchy, także zmieniająca się w wampira, a więc jako postać o innych możliwościach⁵⁵. Młodsze z kolei – w jednostko-

⁵⁵ Medium lub wampir. Por. też opracowanie E. Peto: *Wampiry i wilkołaki*. Kraków 2004 – o łączeniu cech czarownicy z wampiryzmami w kulturze południowoeuropejskiej (PETOIA, 2004).

Wykres 18. Działania czarownicy – porównanie wypowiedzi uczniów klasy IV i VI

wych ujęciach wymieniają czynności typowe dla prototypu *wróżki* (choć także wizerunku *macochy ze Śnieżki*) – patrzenie w *kulę* lub *perłę widzenia*⁵⁶.

A oto przykłady wypowiedzi dzieci określające działania czarownicy:

Czarownica zajmuje się magią, niszczy świat i straszy małe dzieci. A oprócz tego zabija brzydotą. (Chłopiec, klasa IV).

Zła: rzuca uroki i klątwy. Dobra: uczy dzieci czarować. (Dziewczyna, klasa VI).

Gotuje ona w wielkim kotle straszne potrawy, m.in. z żaby itd. (Dziewczyna, klasa IV).

Zajmuje się czarną magią, bawi się eliksirami itd. Ludzie uważają ją za dziwną, bo gada sama do siebie. Ma zezwolenie na czarowanie poza Hogwartem. (Dziewczyna, klasa VI).

Zajmuje się strasznymi i tajemniczymi czarami oraz zaklęciami. Niektóre posługują się czarną lub białą magią. Rzucają uroki na

⁵⁶ Przedmiot występujący w grach komputerowych, np. *Margonem* (por. www.margonem.pl). Data dostępu: 13 kwietnia 2013).

ludzi, których sobie wybierają. Czasem ich czynności są bardzo podłe. Ale wszystko zależy od charakteru czarownicy. (Dziewczyna, klasa VI).

Dobra co innego, a zła co innego. Dobra może np. leczyć chore zwierzęta, pomagać dzieciom. Zła otruwa (!) księżniczki i rzuca złe zaklęcia. (Dziewczyna, klasa VI).

5.4.7. Źródła wiedzy o wyobrażeniu mitologicznym⁵⁷

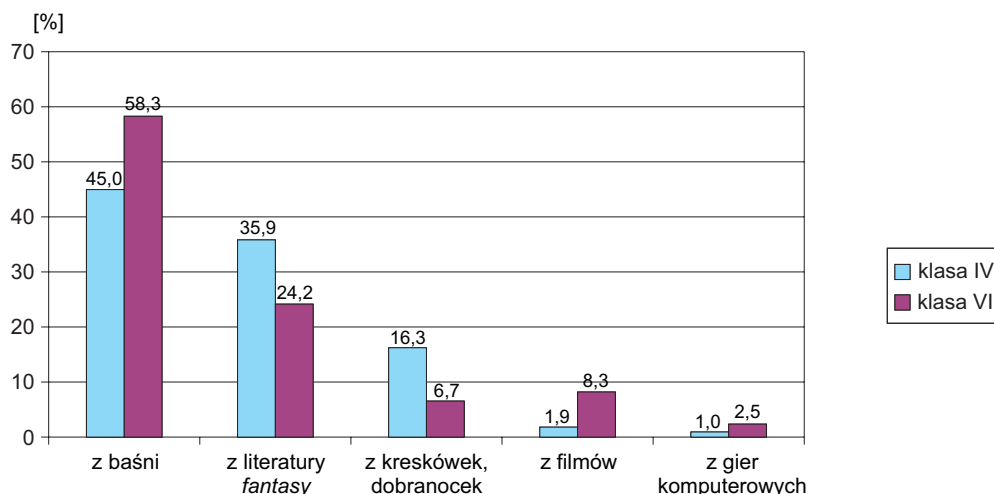
Spośród 30 konkretnych tytułów filmów, książek i gier komputerowych, stanowiących medialne źródła wiedzy o postaci, a także ewentualne źródła modyfikacji jej stereotypowego obrazu, których starsze dzieci szkolne użyły w 329 werbalizacjach, najczęściej powtarzały się tytuły *Jaś i Małgosia*, *Opowieści z Narnii* (Lew, czarownica i stara szafa), *Królowna Śnieżka*, *Śpiąca królowna* (por. tabelę 23., wykres 19. i 20.). Podane tytuły należą wprawdzie gatunkowo do baśni i powieści *fantasy*, jednak respondenci, co niejednokrotnie sami zaznaczali, znali je głównie z wersji filmowych (świadczą też o tym opisy „zielonej” czarownicy nawiązujące do adaptacji filmowej *Jasia i Małgosi* z 2002 roku, a także pojedyncze konkretyzacje dotyczące koloru stroju (czarny z fioletem) czarownicy „rodem” z filmów Disneya).

Baśnie – z dominującym tytułem *Jaś i Małgosia* – wymieniały obie grupy uczniów w starszym wieku szkolnym, *fantasy* i filmy animowane – głównie młodsi respondenci – 11-letni⁵⁸. Starszym uczniom, zwłaszcza dziewczętom, lepiej znane były filmy fabularne, także powieści *fantasy* o współczesnych czarownicach, czyli o kobietach (dziewczynach) młodych i często urodziwych. Ich obraz nie wpłynął jednak na modyfikację stereotypu czarownicy. Piękny wygląd jako cechę uczniowie wiązali z czarownicą niezwykle rzadko, nie określali jej jako postaci młodej. A jeśli już podejmowali kwestię wieku czarownicy, zawsze uznawali, że jest ona starą kobietą.

⁵⁷ Informacje uzyskane od uczniów podczas ankiety wykorzystano częściowo w rozdziale 4. *Czarownica w tekstach dla dzieci*.

⁵⁸ Młodsze dzieci wykazywały się znacznie większą wiedzą o motywie: z 209 wskazań na jedno młodsze dziecko przypadają aż 2,6 tytułu, natomiast na łączną liczbę 120 werbalizacji autorstwa starszych dzieci na jedno z nich przypada tylko 1,8 tytułu.

Wykres 19. Źródła wiedzy o czarownicy w wypowiedziach uczniów klasy IV i VI – porównanie

I choć – niezależnie od wersji (filmowej czy książkowej) – najbardziej popularne są wśród dzieci szkolnych tytuły związane z klasyczną – baśniową wizją czarownicy (prawie 50% wszystkich odpowiedzi), jej obraz został nieco zmodyfikowany pod wpływem filmowego (disnejowskiego) ujęcia.

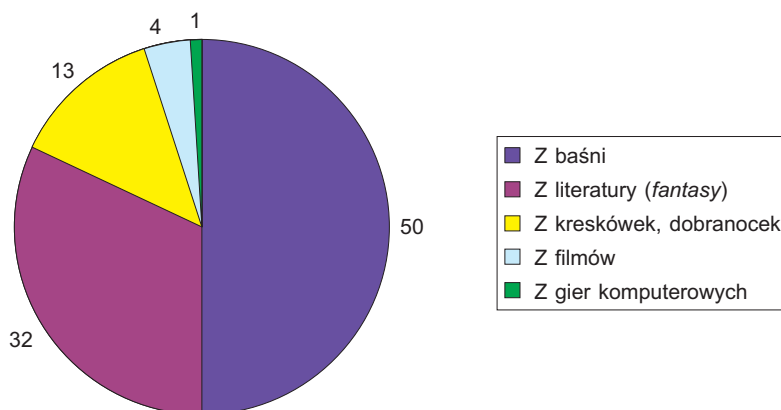
Tabela 23
Źródła wiedzy o czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Pytanie: Skąd znasz postać czarownicy?							
Tekst kultury (tytuły)	Klasa IV			Klasa VI			Ogółem (148)
	dziewczynki	chłopcy	razem (82)	dziewczynki	chłopcy	razem (66)	
Z baśni (najczęściej z wersji filmowej) – 164							
<i>Jaś i Małgosia</i>	28	20	48	31	17	48	96
<i>Królewna Śnieżka</i>	16	12	28	6	0	6	34
<i>Śpiąca królewna</i>	9	9	18	9	7	16	34
Z <i>fantasy</i> (najczęściej z wersji filmowej) – 104							
<i>Opowieści z Narnii</i>	38	30	68	10	8	18	86
<i>Harry Potter</i>	2	2	4	4	0	4	8
<i>Dziewczyny z Hex Hall</i>	0	0	0	6	0	6	6

cd. tabeli 23

<i>Trylogia Czarnego Maga</i>	0	1	1	0	1	1	2
<i>Czarnoksiężnik z Krainy Oz</i>	2	0	2	0	0	0	2
Z filmów (animowanych, „dobranocek”) – 42							
<i>Smerfy</i>	5	5	10	2	0	2	12
<i>Scooby Doo</i>	2	4	6	0	2	2	8
<i>Klub Winx</i>	8	0	8	0	0	0	8
<i>W.I.T.C.H. Czarodziejki</i>	7	0	7	1	0	1	8
<i>Shrek</i>	2	1	3	2	1	3	6
Z filmów fabularnych, seriali – 14							
<i>Czarodziejki</i>	2	1	3	5	0	5	8
<i>Indiana Jones i biała wiedźma</i>	0	0	0	0	2	2	2
<i>Gwiezdny pył</i>	0	1	1	0	1	1	2
<i>Polowanie na czarownice</i>	0	0	0	1	0	1	1
<i>Piraci z Karaibów</i>	0	0	0	1	0	1	1
Z gier komputerowych – 5							
<i>Tom i Jerry</i>	0	1	1	0	1	1	2
<i>Królik Bystrzak</i>	0	1	1	0	1	1	2
<i>Hugo</i>	0	0	0	0	1	1	1

Skąd znasz postać czarownicy?

Wykres 20. Źródła wiedzy o czarownicy w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym (w %)

Filmy, adaptacje filmowe znanych tekstów, sama literatura stanowią najważniejsze źródła, które mogą modyfikować obraz świata. Szczególnie wrażliwe są na takie doświadczenia dzieci. Jak wskazują wyniki, na obraz czarownicy w wypowiedziach uczniów największy wpływ miały baśnie, zwłaszcza adaptacje trzech tytułów: *Jasia i Małgosi*, *Królewny Śnieżki* i *Śpiącej królowny*, oraz *fantasy* (w postaci adaptacji pierwszej części *Opowieści z Narnii*). Te pierwsze ukazują stereotypowy obraz czarownicy jako kobiety złej, złośliwej, podstępnej, używającej swoich magicznych zdolności do wyrządzania krzywdy ludziom. Wyniki pokazują, że stereotyp ten jest silnie zakorzeniony w umysłach dzieci w starszym wieku szkolnym. Uczniowie znają tytuły, które przełamują typowy wizerunek czarownicy, jednakże zapytani – przywołują postać lepiej znaną – stereotypową.

*
*   *

Na typowy obraz czarownicy składają się, według uczniów w starszym wieku szkolnym: brzydki wygląd (*długi nos, zakończony brodawką, czarne, rozczochrane włosy, pryszczata twarz*), uzupełniony *czarnym ubiorem i czarnym, spiczastym kapeluszem*. Atrybutem postaci jest służąca do latania *miotła*, a jej towarzyszem – *czarny kot* (rzadko). Określa się ją typowo negatywnie jako uosobienie zła, okrucieństwa, sprytu i wredoty (choć nie można pominąć tych wypowiedzi dziewcząt, które wyrażały swą aprobatę dla postaci). Jej naturalnym środowiskiem jest *las* i miejsca odosobnione, ciemne, ale też mocno podkreślona została jej fikcyjność (występowanie w *baśni* i w *filmie*), a dopiero na kolejnym miejscu – domek z piernika lub chatka na *kurzej nodze* (!). Dostyc nietypowo została określona temporalność czarownicy – jej trwanie to czas, w którym panuje *ciemność*. Do jej stereotypowych działań należy przede wszystkim umiejętność *czarowania*, dalej – *sporządzania eliksirów*, wreszcie *krzywdzenie dzieci*. W tej ostatniej aktywności, jak też w komponencie lokatywnym (*chatka z piernika, domek na kurzej nodze*) ujawniły się cechy przypisane prototypowi *baby-jagi*. W obrazie czarownicy kreowanym przez uczniów, m.in. w jej umiejętności przyrządzania mikstur i eliksirów, także w brzydocie, można dostrzec składniki prototypowych cech *wiedźmy*. Możemy więc mówić o stapianiu się w stereotypie czarownicy z wypowiedzi starszych dzieci komponentów należących do różnych wzorców. Nadal obraz czarownicy ma wiele cech jądrowych kulturowego stereotypu, jednak coraz wyraźniej, choć jeszcze nieśmiało, włączają się weń komponenty nowe, związane z pozytywnym wartościowaniem czy zauważeniem pięknej aparycji.

5.5. Krótkie podsumowanie

Porównanie stereotypowych obrazów z obu grup wiekowych pozwala zauważyć, że potwierdzają się wyniki badań nad dziecięcymi stereotypami społecznymi. Wprawdzie stereotyp kulturowo-językowy w prawie identycznej postaci werbalizują wszyscy uczestnicy badania, możemy jednak zauważyć pewne jego „blednięcie” wraz z wiekiem, a także dostrzeganie w obiekcie cech nietypowych dla stereotypu (ABOUD, 1988; DOYLE, ABOUD, 1995; WEIGL, 1999)⁵⁹. Podczas określania jednej z kryterialnych cech – wartościowania negatywnego, to najstarsi uczniowie wykazywali większą skłonność do zmieniania znaku oceny na pozytywną. Trzeba dodać, że najczęściej były to dziewczynki. U chłopców ta cecha pozostawała w zgodzie z jądrem stereotypu. Najstarsi uczestnicy badania profilowali także dosyć nietypowo dwa typy czarownic – dobre i złe.

Różnice w zawartości wyobrażenia mitologicznego dotyczą również określania jego fizyczności: bardziej precyzyjnego u dzieci starszych, jak też oceny – bardziej zdecydowanej w wartościowaniu negatywnym w grupie młodszych dzieci. Starsi uczniowie zauważają natomiast mniej atrybutów czarownicy niż młodszy, choć pewne uzupełnienie odnajdujemy w drugim systemie znaków – w przekazie niewerbalnym (PAIVIO, 1986). Na rysunkach, o które poproszono badane dzieci, można odnaleźć typowe charakterystyki postaci, często takie, których uczniowie nie wyrazili werbalnie. I tak, na obrazkach starszych uczniów znalazły się chowańce (czarne koty i pająki, por. rys. 7., 8., 9.) i dodatkowe atrybuty (kocioł, czarodziejskie kamienie, por. rys. 10., 11.), a na rysunkach młodszych – często znajdowały swe miejsce księgi z zaklęciami – rzadkie w przekazie werbalnym (por. rys. 6.). Wśród chowańców widoczne są – poza czarnym kotem – mysz, nietoperz i ropucha (por. rys. 1., 5.). Przekaz w imogenach wzbogaca lub utrwała obraz wyobrażenia – na prawie wszystkich rysunkach młodszych dzieci znajdują się czarne koty, na wszystkich też wyposażono czarownicę w miotłę. Często ilustrowany jest motyw lotu na niej, co świadczy o istotności tej cechy obrazu (por. rys. 1., 3., 9., 10.). Rysunki pomogły też wyjaśnić zwerbalizowaną cechę niebieskiego stroju czarownicy (konkretyzacja jednostkowa): na rysunkach niebieski kolor nie był wcale rzadki, kilkakrotnie też został uzupełnio-

---

⁵⁹ Silniejsze zakorzenienie stereotypu u dzieci 9-letnich, widoczne w eksperymencie, można potraktować jako moment krytyczny, od którego może nastąpić blednięcie wyobrażenia mitologicznego w jego utrwalonej postaci.

ny gwiazdami czy księżycami (por. rys. 5.). Wyraźny to wpływ kultury masowej, nakładającej wizerunek czarodzieja lub maga na stereotyp *czarownicy* (por. HILL, 1998)⁶⁰.

Mówiąc o odmienności wyobrażenia *czarownicy* z wypowiedzi młodszych i starszych dzieci należy także podkreślić zdecydowanie większą świadomość fikcyjności – w grupie tych drugich. Spośród podobieństw warto zwrócić uwagę na niewielki w sumie wpływ literatury i innych tekstów kulturowych. Pomimo znaczącej obecności młodych i dobrych czarownic w tekstach literackich i niewerbalnych nie znalazła ona odbicia w wypowiedziach badanych uczniów – nawet w eksperymencie. Według dzieci, *prawdziwa czarownica* musi być zła i brzydka, a *każda czarownica* czaruje i lata na miotle – i to przekonanie przekazują w sposób typowy w swoich wypowiedziach.

---

⁶⁰ Spopularyzowany za pośrednictwem gadżetów w postaci strojów na bale przebierańców.

Zakończenie

Potrzeba badań nad powstawaniem i możliwością modyfikowania stereotypów lingwokulturowych nie budzi wątpliwości. Na zakończenie warto po raz kolejny przytoczyć myśl Lippmana, dla którego

stereotypy, czyli „obrazy w naszych głowach”, są podstawowymi konstrukcjami myślowymi człowieka, a nawet „mogą być w sposób autorytatywny i konsekwentny [...] przekazywane z pokolenia na pokolenie, tak że wydaje się to niemal prawem biologicznym” [...]. „Dowiadujemy się o świecie, zanim go zobaczymy. Wyobrażamy sobie większość rzeczy, zanim je doświadczymy i te prekoncepty [...] decydują o całym procesie percepcji” (WALCZYŃSKA, 1998: 304).

Słowa te brzmią przekonująco, zwłaszcza w odniesieniu do dziecięcego poznawania rzeczywistości. Jednym z takich stereotypów poznawanych bardzo wcześnie – i jak wynika z przedstawionych badań – trwałych, z trudem poddających się modyfikacji, jest wyobrażenie mitologiczne *czarownicy*.

Przedmiotem zainteresowania badawczego w niniejszym opracowaniu było pokazanie na przykładzie wyobrażenia mitologicznego *czarownicy*, z jaką zawartością stereotypu stykają się dzieci rozpoczynające swą edukację kulturową i społeczną oraz jak poznawczo radzą sobie z taką treścią (kulturową, językową). Zasadniczy cel rozważań bowiem sprowadzał się do zobrażowania kształtu dziecięcego stereotypu na podstawie wypowiedzi dzieci szkolnych, młodszych i starszych, oraz wypełnienia go treścią, w zależności od wieku czy płci wypowiadających się, a także do ukazania jego trwałego jądra oraz tych komponentów, które są wyraźnie kontekstowe i poddają się

modyfikacji. Za istotne uznano w związku z tym przedstawienie kontekstu kulturowego, który mógłby wpłynąć na modyfikację wyobrażenia, a jednocześnie podjęcie eksperymentalnej próby takiej modyfikacji.

Stereotyp *czarownicy* w aspekcie poznawczym okazał się niezwykle bogaty w treść, zawiera bowiem wiele podschematów i skryptów, „zagnieżdżonych” i „zintegrowanych” cech (NAJDER, 1997), w pewnym sensie stopionych w semantycznym konglomeracie, ukrytym za jedną nazwą (z możliwością używania synonimów). Kryje w sobie elementy wierzeń przedchrześcijańskich, uzupełnione wątkami wierzeniowymi i historycznymi, a także niezwiązanymi ze sferą *sacrum* wątkami z życia społecznego – czerpie z kilku prototypowych wzorców (*czarownicy*, *wiedźmy*, *baby-jagi*). W stereotypowym obrazie *czarownicy* ustabilizowały się cechy mocne, kryterialne, potwierdzone danymi językowymi (jak bycie kobietą oraz czarowanie; brzydota, niedobre usposobienie), w tekstach zaś ujawniło się wiele cech bogatych w znaczenie – konotacyjnych, potwierdzających dane wierzeniowe (jak ocena, specyficzne zachowania i miejsca, odmienność, samotność). Za typowy został uznany jeden z atrybutów *czarownicy* i jej zarazem środek lokomocji – miotła, a także towarzysz – czarny kot. Do słabiej ujawnionych cech należą inne elementy składające się na jej wyposażenie (jak kocioł, różdżka, księga), choć znacząco rozpowszechnia je kultura popularna.

Wymienione wiązki cech utrwalają, co potwierdziła analiza literatury dla dzieci, profile *czarownicy* zawarte w baśni tradycyjnej. Z analizy wynika też, że wizerunki *czarownicy* wyłaniające się z baśni nowoczesnej oraz z *fantasy*, a także z tekstów medialnych są znacząco w stosunku do typowego zmodyfikowane. Ewaluowało wartościowanie postaci – z negatywnego na pozytywne: czarownice „literackie” dość często reprezentują siły dobra. Zdecydowanie zmienił się także wygląd *czarownicy* – niezależnie od oceny, jaką się przypisuje poszczególnym jej reprezentantom. Te często zewnętrznie przypominają swe młode odbiorczynie. Przekształcona została również rama oddziaływań *czarownicy* na otoczenie.

Takie stereotypowe obrazy – kulturowy i literacki, zostały zestawione z obrazem z wypowiedzi dziecięcych, uformowanym na wzór definicji kognitywnej o układzie fasetowym (BARTMIŃSKI, 1988a), adekwatnej do świadomości dziecka w określonym wieku.

Zasadniczy wniosek dotyczy trwałości stereotypu. Obraz dziecięcy bowiem nie różni się znacząco od obrazu utrwalonego w języku i w kulturze – jedynymi odmiennościami są: wskazywany w analizie wypowiedzi dzieci bardziej zmysłowy sposób konceptualizacji, przyjęty (dziecięcy) punkt wi-

dzenia podczas oceny złych czynów czarownicy, jak też szczególna „baboja-gowość” *prawdziwej czarownicy* z wypowiedzi dzieci.

Można też stwierdzić, że bardzo wcześnie, bo już u 7-letnich dzieci, stereotyp *czarownicy* jest dobrze wykrystalizowany. Stereotyp ten cechuje się już trwałością, choć jest silniej zakorzeniony w grupie dzieci 9–10-letnich niż wśród 7-latków (taką prawidłowość wykazały wyniki eksperymentu). U starszych dzieci szkolnych wyobrażenie mitologiczne nieco błędnie, co jest widoczne podczas jego oceniania – najstarsi uczniowie (szczególnie dziewczynki) byli skłonni częściej oceniać czarownicę pozytywnie. Wyobrażenie mitologiczne miało trwalszą/ sztywniejszą postać u chłopców: wartościowanie pozostawało u nich zwykle w zgodzie z jądrem stereotypu. Najstarsi uczestnicy badania profilowali także dość nietypowo dwa profile czarownic – dobrych i złych, a jednocześnie zauważali ich fikcyjność – pozostawanie wyobrażeniami mitologicznymi (w efekcie swej obecności jedynie w literaturze).

Obraz *czarownicy* wyłaniający się z wypowiedzi dzieci obejmuje: cechy kategoryzujące, czynności, wiązki cech wartościujących i związanych z wyglądem, lokalizację oraz atrybuty postaci. Czarownica dla dzieci szkolnych to: *kobieta*, która *czaruje*, *sporządza eliksiry*, *zjada dzieci*, *lata na miotle* (i to jest jej atrybut podstawowy). Jest postacią *złą*, *brzydką* (z brzydotą, którą precyzyjnie określiły starsze dzieci), ubiera się *na czarno*, nosi *czarny*, *spiczasty kapelusz*. *Mieszka w strasznym domku* lub *w lesie*, także *w domku z piernika* lub w chatce na *kurzej nodze* (!), lubi miejsca odosobnione, ciemne. Ma *czarnego kota*. Starsi uczniowie dodają do tego obrazu dość nietypową przestrzeń czasową: jej trwanie to czas, w którym panuje *ciemność*. Jak widać, to obraz bogaty w szczegóły, zachowujący jednak wiele cech z samego jądra stereotypu.

Trzeba też zauważyć, że całkiem dobrze mają się w dziecięcej odmianie stereotypu prototypowe cechy *baby-jagi* (także na rysunkach, por. rys. 3., 4.), a w obrazie starszych uczniów widoczne są także komponenty prototypu *wiedźmy*, *znachorki*. Te pierwsze, mimo iż powinny szybciej (jako słabo związane z folklorem rodzimym) podlegać modyfikacji, pozostały w stereotypie. Na taką konceptualizację dziecięcą wpłynęła z pewnością popularność konkretnej bajki magicznej i jej adaptacji popularnych (*Jasia i Małgosi*), w których taki wzorzec funkcjonuje (niezależnie od zastosowanej nazwy). I to jedyny mocny ślad tekstów literackich czy kultury medialnej; w tym wypadku ich wpływu utrwalającego stereotyp, z uwypukleniem komponentów wzorca *baby-jagi*.

Wpływ tekstu okazał się bardzo krótkotrwały także w eksperymencie. Być może, dla uzyskania lepszego efektu doświadczenie z eksponowaniem

tekstu należałoby powtarzać (URYGA, 1996). Ciekawe też mogłyby się okazać badania nad rozumieniem wyobrażeń mitologicznych wśród młodzieży, która, zgodnie z teorią blednięcia stereotypu, przejawia mniej stereotypową percepcję (WEIGL, 1999).

Skoro jednak stereotypy determinują nasze poznanie, wydają się absolutnie niezbywalne w naturalnym procesie zdobywania przez dziecko kolejnych doświadczeń wynikających z kontaktu z rzeczywistością. Wydaje się, że dzięki swojej „naturalności”, także znaczącej trwałości wspomagają komunikację i porozumienie w obrębie kultury, a nawet między kulturami... W swoich wcześniejszych badaniach bowiem stwierdziłam dużą elastyczność percepcyjną dzieci 9- i 12-letnich względem stereotypowego wizerunku Świętego Mikołaja, którego dziecięcy obraz zawierał nowe (wtedy) komponenty pochodzące z innych kultur (NIESPOREK-SZAMBURSKA, 2004). Być może, tendencja do modyfikowania wynika ze znaku wartości, jaki niesie z sobą wyobrażenie mitologiczne. Wydaje się, że bardziej zdecydowanie trwamy przy wartościowanych negatywnie... Opracowane zagadnienie otwiera więc nowe możliwości badawcze, które warto podjąć.

Literatura

Literatura podmiotowa

- ANDERSEN H.C., 1985: *Krzesełwo*. W: IDEM: *Baśnie*. Przekł. S. BEYLIN, J. IWASZKIEWICZ. Poznań.
- ANDERSEN H.C., 1985: *Syrena*. W: IDEM: *Baśnie*. Przekł. S. BEYLIN, J. IWASZKIEWICZ. Poznań.
- ANDERSEN, 2006: *Baśnie i opowieści*. Przeł. B. SOCHAŃSKA. T. 1. Poznań.
- ANDERSEN H.C., 2006: *Krzesełwo*. W: ANDERSEN: *Baśnie i opowieści*. Przeł. B. SOCHAŃSKA. T. 1. Poznań.
- ANDERSEN H.C., 2006: *Mała syrenka*. W: ANDERSEN: *Baśnie i opowieści*. Przeł. B. SOCHAŃSKA. T. 1. Poznań.
- BADALSKA W., 1986: *Jak oswoić czarownicę*. Warszawa.
- Baśnie braci Grimm*, 1982. Przekł. E. BIELICKA, M. TARNOWSKI. Warszawa (przywołane utwory: *Rozpunka*, *Jaś i Małgosia*, *Baba Jaga*; *Staruszka w lesie*; *Jorinda i Joringel*; *Żelazny piec*; *Śnieżka*; *Śpiąca królewna*; *Żabi król*).
- Baśnie braci Grimm*, 2009. Przekł. E. PIECIUL-KARMIŃSKA. Poznań (przywołane utwory: *Jaś i Małgosia*, *Śnieżka*, *Jorinda i Joringel*).
- BAUM L.F., 2005: *Czarnoksiężnik z Krainy Oz*. Przekł. P. ŁOPATKA. Warszawa.
- CANAVAN T., 2007: *Trylogia Czarного Maga*. T. 1: *Misja Ambasadora*. Przekł. A. FULIŃSKA. Kraków.
- CANAVAN T., 2011: *Trylogia Czarного Maga*. T. 2: *Łotr*. Przekł. I. MAZUREK. Kraków.
- Czarodziejskie baśnie. Wybór rosyjskich baśni ludowych*, 1990. Przekł. J. MIECUGOW. Warszawa.
- Czary mary nie do wiary*, 1999. W: *Przygody pełne wody*. Przekł. P. ZARAWSKA. Biel-sko-Biała.
- DAHL R., 1997: *Czarownice*. Przekł. T. WYŻYŃSKI. Warszawa.
- DAHL R., 2003: *Wiedźmy*. Przekł. J. ŁOZIŃSKI. Warszawa.

- FUNKE C., 2007: *Dwie małe czarownice*. Przekł. M. SŁABICKA. Warszawa.
- HAWKINS R., 2010: *Dziewczyny z Hex Hall*. Przekł. A. FULIŃSKA. Kraków.
- HAWKINS R., 2011: *Diable szkło*. Przekł. P. ŁOPATKA. Kraków.
- JAROCKA M., 2005: *Przygody czarownicy Agaty*. Poznań.
- Jaś i Małgosia – bajka muzyczna, 1996. Muz. S. KISIELEWSKI. Reż. W. OPAŁEK. Warszawa.
- KRALL H., 1994: *Co się stało z naszą bajką?*. Warszawa.
- KRUPSKA B., 1989: *Bajki*. Warszawa.
- LESZCZYŃSKI M., 2006: *Korale czarownicy*. W: *Skarbnica baśni polskich*. Oprac. A. SÓJKA. Warszawa.
- LETKI M.E., 2005: *Królowna w koronie*. Warszawa.
- LEWIS C.S., 1996: *Lew, czarownica i stara szafa*. Przekł. A. POLKOWSKI. Poznań.
- NIEMCZUK J., 1999: *Bajki pana Bałagana*. Wrocław.
- OLESIK K., 1984: *Legenda o diamentowym pierścieniu*. W: IDEM: *Czarownica znad Beldan*. Olsztyn.
- OLESIK K., 1984: *O czarcie z Tałckiego Bagna, który chciał zostać kowalem*. W: IDEM: *Czarownica znad Beldan*. Olsztyn.
- ORŁOŃ M., 2006: *Sabat czarownic*. W: *Skarbnica baśni polskich*. Oprac. A. SÓJKA. Warszawa.
- PATIENCE J., 1991: *Czarownica z sąsiedztwa*. W: IDEM: *Hokus pokus. Księga czarownic i czarowników*. Przekł. M. FEDYSZAK. Katowice.
- PATIENCE J., 1991: *Dobrzy sąsiedzi*. W: IDEM: *Hokus pokus. Księga czarownic i czarowników*. Przekł. M. FEDYSZAK. Katowice.
- PERRAULT C., 1988: *Śpiąca królowna*. Przekł. J. STANNY. Warszawa.
- PREUSSLER O., 1976: *Malutka Czarownica*. Przekł. H. OŻOGOWSKA, A. OŻOGOWSKI. Warszawa.
- PREUSSLER O., 2005 (1966): *Die kleine Hexe*. Illustr. W. GEBHARDT-GAYLER. Stuttgart.
- ROCARD A., 2004: *Bambarycja, nowoczesna czarownica*. Ilustr. F. RUYER. Przekł. E. KRZAK-ĆWIERTNIA. Bielsko-Biała.
- ROWLING J.K., 2000: *Harry Potter i Kamień Filozoficzny*. Przekł. A. POLKOWSKI. Poznań.
- ROWLING J.K., 2004: *Harry Potter i Czara Ognia*. Przekł. A. POLKOWSKI. Poznań.
- TERAKOWSKA D., 1996: *Córka czarownic*. Wrocław.
- TERAKOWSKA D., 2003: *Dzień i noc czarownicy*. W: EADEM: *Babci Brygidy szalona podróż po Krakowie*. Kraków.
- THOMAS V., PAUL K., 1998: *Wiedźma Winifreda*. Przekł. M. KOZIEJ-OSTASZKIEWICZ. Warszawa.
- TYSZKA A., 2008: *Wróżka Lukrecja i Porządny Owadek*. W: EADEM: *Bajkowe lulanki*. Warszawa.
- USENKO N., WAWIŁOW D., 2008: *Czekoladowy telewizor Baby Jagi*. W: N. USENKO: *Opowieści z Wierzbowej 13*. Warszawa.

Filmy, seriale, gry wykorzystane w analizie

- Bibi Blocksberg*, 1980/1997. Słuchowisko/serial animowany. Reżyseria G. HAHN. Scenariusz E. DONNELLY. Prod. Niemcy–Wielka Brytania. Emisja: 1997–2009.
- Blaszany bohater*, 2007. [Miniserial *science fiction*]. Reżyseria N. WILLING. Scenariusz na podst.: L.F. BAUM: *Czarnoksiężnik z Krainy Oz*. Prod. USA. Emisja: 2008.
- Czarnoksiężnik z Krainy Oz*, 1939. Adaptacja filmowa na podst.: L.F. BAUM: *Czarnoksiężnik z Krainy Oz*. Reżyseria K. VIDOR, R. THORPE, V. FLEMING. Scenariusz N. LANGLEY. Zdjęcia H. ROSSON. Prod. USA.
- Czarodziejki*, 1998. Serial *fantasy* TV. Reżyseria B. KERN, C.M. BURGE. Scenariusz C.M. BURGE. Prod. USA. Emisja: 2001, 2003, 2006–.
- Gwiazdny pył*, 2007. Film *fantasy* na podst.: N. GAIMAN: *Gwiazdny pył*. Reżyseria M. VAUGHN. Scenariusz J. GOLDMAN, M. VAUGHN. Zdjęcia B. DAVIS. Prod. USA–Wielka Brytania.
- Harry Potter i kamień filozoficzny*, 2002. Film *fantasy* na podst.: J.K. ROWLING: *Harry Potter i Kamień Filozoficzny*. Reżyseria C. COLUMBUS. Scenariusz S. CLOVES. Zdjęcia J. SEALE. Prod. USA–Wielka Brytania.
- Hugo*, 1990. Interaktywny program telewizyjny dla dzieci. Twórcy: I. SØLVASON, N.K. MORTENSEN. Prod. Dania. Emisja: 2000–2009.
- Jaś i Małgosia*, 2002. Film *fantasy* na podst.: W. i J. GRIMM: *Jaś i Małgosia*. Reżyseria G.J. TUNNICLIFFE. Scenariusz J. BOGNER, G.J. TUNNICLIFFE. Zdjęcia B. BAUGH. Prod. USA.
- Kacper i Wendy*, 1998. Film *fantasy*. Reżyseria S. McNAMARA. Scenariusz J. MAGON. Zdjęcia C. SEBALDT. Prod. USA.
- Klub Winx*, 2004. Serial animowany. Reżyseria A. SALERNO, I. STRAFFI. Scenariusz i twórca animacji I. STRAFFI. Prod. Włochy.
- Królowna Śnieżka i siedmiu krasnoludków*, 1937. Film animowany na podst. W. i J. GRIMM: *Śnieżka*. Reżyseria D. HAND, W. COTTRELL i in. Scenariusz R. CREEDON. Prod. USA (Walt Disney Pictures).
- Królik Bystrzak*, 2005: Gra edukacyjna PC. The Learning Company. gry.wp.pl/gry/krolik-bystrzak.
- Margonem*, 2007. Graficzna gra MMORPG. www.margonem.pl.
- Piraci z Karaibów: Kłątwa Czarnej Perły*, 2003. Film *fantasy*. Reżyseria G. VERBINSKI. Scenariusz T. ELLIOTT. Zdjęcia D. WOLSKI. Prod. USA.
- Scooby Doo (Scooby-Doo): Scooby Doo i duch czarownicy*, 1999. Serial animowany. Reżyseria J. STENSTRUM. Scenariusz D.A. GOODMAN. Prod. USA. Emisja: 2008–.
- Shrek*, 2001. Film animowany na podst.: W. STEIG: *Shrek!*. Reżyseria A. ADAMSON i V. JENSON. Scenariusz J. STILLMAN. Prod. USA. Sequele: *Shrek 2* – 2004, *Shrek Trzeci* – 2007, *Shrek Forever* – 2010.
- Smerfy*, 1981–1989. Serial animowany na podst.: PEYO: *The Smurfs*. Twórca PEYO (P. CULLIFORD). Prod. USA–Belgia. Emisja (ostatnia): 2012.

- Straszny domek na drzewie. Sims VIII*, 2000. Multimedialna gra strategiczna. Wyd. Electronic Arts Inc. Prod. Maxis.
- Szkoła czarownic*, 1996. Horror *fantasy*. Reżyseria A. FLEMING. Scenariusz A. FLEMING. Zdjęcia A. GRUSZYŃSKI. Prod. USA.
- Śpiąca królewna*, 1959. Film animowany na podst.: C. PERRAULT: *Śpiąca królewna*. Reżyseria C. GERONIMI. Scenariusz B. PEET i in. Prod. USA (Walt Disney Pictures).
- The Chronicles of Narnia: The Lion, the Witch and the Wardrobe*, 2005. Film *fantasy* na podst.: C.S. LEWIS: *Lew, czarownica i stara szafa*. Reżyseria A. ADAMSON. Scenariusz A. PEACOCK, A. ADAMSON. Zdjęcia D. McALPINE. Prod. USA (Walt Disney Pictures i Walden Media).
- Tom i Jerry*, 2012. Gra platformowa. www.GameTwist.pl
- W.I.T.C.H. Czarodziejki*, 2004–2006. Serial animowany na podst. włoskiego komiksu. Reżyseria M. GORDON-BATES. Scenariusz J. BECKER, T. CALLAWAY. Prod. USA–Francja.

Literatura przedmiotowa

- ABOUD F.E., 1988: *Children and Prejudice*. New York.
- ADALBERG S., 1889–1894: *Księga przysłów polskich*. Warszawa.
- ADAMCZYKOWA Z., 2004: *Literatura dziecięca. Funkcje – kategorie – gatunki*. Warszawa.
- ADAMOWSKI J., 1992: *Wierzenia i zwyczaje polsko-ruskiego pogranicza*. „Twórczość Ludowa” r. 7, nr 3–4, s. 40–45.
- ADAMOWSKI J., 2009: *Obraz czarownicy w przekazach ludowych z południowej Lubelszczyzny*. „Twórczość Ludowa” r. 24, nr 1–2, s. 24–26.
- ALLPORT G.W., 1958: *The Nature of Prejudice*. New York.
- ARONSON E., WILSON T.D., AKERT R.M., 1997: *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Red. W. DOMACHOWSKI. Przekł. A. BEZWIŃSKA. Poznań.
- BANEK K., DRABINA J., HOFFMANN H., red., 1992: *Religie Wschodu i Zachodu*. Cz. 1. i 2. Warszawa.
- BARANOWSKI B., 1965: *Pożegnanie z diabłem i czarownicą*. Łódź.
- BARANOWSKI B., 1981: *W kręgu upiórów i wilkołaków*. Łódź.
- BARANOWSKI B., 1988: *O hultajach, wiedźmach i wszetecznicach*. Łódź.
- BARRETT M., 1995: *Early Lexical Development*. In: *The Handbook of Child Language*. Eds. P. FLETCHER and B. MAC WHINNEY. Oxford, s. 362–392.
- BARTMIŃSKI J., 1985: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. W: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. T. 3. Red. M. BASAJ, D. RYTEL. Wrocław, s. 25–53.
- BARTMIŃSKI J., 1988a: *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*. W: *Konotacja*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 169–183.

- BARTMIŃSKI J., 1988b: *Kryteria ilościowe w badaniu stereotypów językowych*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” r. 61, s. 91–104.
- BARTMIŃSKI J., 1998a: *Czy językowy jest tylko stereotyp „formalny”? (W odpowiedzi Profesor Świetłanie Tołstojowej)*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 105–108.
- BARTMIŃSKI J., 1998b: *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 63–83.
- BARTMIŃSKI J., 2006: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
- BARTMIŃSKI J., 2007: *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin.
- BARTMIŃSKI J., NIEBRZEGOWSKA S., 1998: *Profile a podmiotowa interpretacja świata. W: Profilowanie w języku i w tekście*. Red. J. BARTMIŃSKI, R. TOKARSKI. Lublin, s. 211–224.
- BARTMIŃSKI J., PANASIUK J., 2001: *Stereotypy językowe*. W: *Współczesny język polski*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 371–395.
- BARTMIŃSKI J., red., 2006: *Język. Wartości. Polityka*. Lublin.
- BASCHWITZ K., 1999: *Czarownice. Dzieje procesów o czary*. Przekł. T. ZABŁUDOWSKI. Warszawa.
- BAZYLAK P., 2012: *Czarownice – kulturowy obraz na tle historii*. „Wiedza i Edukacja”. <http://wiedzaiedukacja.eu/archives/2160>. Data dostępu: 12 kwietnia 2012.
- BERESZYŃSKI A., TOMASZEWSKA S., 2006: *Zwierzęta a zabobony*. Poznań.
- BERLLINGER G.J., 2003: *Leksykon mitologii. Mity ludów i narodów świata*. Przekł. J. SZYMAŃSKA-KUMANIECKA. Warszawa.
- BERWIŃSKI R.W., 1854: *Studia o literaturze ludowej*. T. 2. Poznań.
- BIEDERMAN H. 2002: *Leksykon symboli*. Przekł. J. RUBINOWICZ. Warszawa.
- BIERNAT M., 1991: *Gender Stereotypes and the Relationship between Masculinity and Femininity: A Developmental Analysis*. „Journal of Personality and Social Psychology” no. 61, s. 351–365.
- BOGUCA M., 2006: *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*. Warszawa.
- BONIECKA B., 1995: *Pragmatyczne aspekty wypowiedzi dziecięcych*. Lublin.
- BONIECKA B., 1997: *Kształt dziecięcego słowa*. Lublin.
- BONIECKA B., 2010: *Dziecięce wyobrażenia świata*. Lublin.
- BORKOWSKI J., 2003: *Socjologia i psychologia społeczna. Zarys wykładu*. Pułtusk.
- BOWERMAN M., 1989: *Learning a Semantic System: What Role Do Cognitive Predispositions Have?*. In: *The Teachability of Language*. Eds. R.L. SCHIEFFELBUSCH, M.L. RICE. Baltimore, s. 133–169.
- BRUCE-MITFORD M., WILKINSON P., red., 2009: *Znaki i symbole. Ilustrowany przewodnik*. Przekł. B. KOCOWSKA. Warszawa.
- BRÜCKNER A., 1980: *Mitologia słowiańska i polska*. Warszawa.
- BRÜCKNER A., NIEDERLE L., KADLEC K., 1912: *Początki kultury słowiańskiej. Encyklopedia polska*. T. 4, cz. 2, dz. 5. Kraków 1912.

- BRZEZIŃSKA A., red., 2005: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*. Gdańsk.
- BUDROWSKA K., 2000: *Kobieta i stereotypy. Obraz kobiety w prozie polskiej po 1989 roku*. Białystok.
- BURNS W.E., 2003: *Witch Hunts in Europe and America: An Encyclopedia*. Westport, Connecticut, USA.
- BURZYŃSKA A., 2006: *Teorie literatury XX wieku: podręcznik*. Kraków, s. 342–343.
- CALLEJO J., 2011: *Historia czarów i czarownic*. Przekł. M. ADAMCZYK. Warszawa.
- CHAŁASIŃSKI J., 1935: *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kolonія” na Górnym Śląsku*. Warszawa. [Odbitka z „Przeglądu Socjologicznego” 1935, nr 3].
- CHLEBDA W., 1998: *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 31–41.
- CHLEWIŃSKI Z., 1992: *Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna*. W: *Stereotypy i uprzedzenia*. Red. Z. CHLEWIŃSKI, I. KURCZ. Warszawa, s. 7–27.
- CHMIELECKI A., 2006: *Pojęcie niebytu a idea (wielu) sposobów istnienia*. Referat wygłoszony na konferencji *Podstawowe problemy ontologiczne*. Kudowa-Zdrój. http://www.ifsid.ug.gda.pl/filozofia/pracownicy/a_chmielecki/doc/pojecie. Data dostępu: 12 stycznia 2013.
- CIEŚLIKOWSKI J., 1968: *Bajeczka dziecięca (próba określenia gatunku)*. W: *Kim jesteś, Kopciuszku, czyli o problemach współczesnej literatury dla dzieci i młodzieży*. Red. S. ALEKSANDRZAK. Warszawa.
- CLARK E.V., 1973: *What’s in a Word? On the Child’s Acquisition of Semantics in His First Language*. In: *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Ed. T.E. MOORE. New York.
- CRUSE D.A., 1986: *Lexical Semantics*. Cambridge.
- CZYŻEWSKI F., 1988: *Ze współczesnej demonologii*. W: „Etnolingwistyka”. T. 1. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin.
- DEDIEU J.C., 1993: *Inkwizycja*. Przekł. G. WÓJCIK, W. ZAWADZKI. Wrocław.
- DOVIDO J.F., EVANS N.E., TYLER R.B., 1986: *Racial Stereotypes: The Content of Their Cognitive Representations*. „Journal of Experimental Social Psychology” no. 22, s. 22–37.
- DOYLE A.B., ABOUD F.E., 1995: *A Longitudinal Study of White Children’s Racial Prejudice as a Social-Cognitive Development*. „Merrill-Palmer Quarterly” no. 41, s. 209–228.
- DŹWIGOŁ R., 2004: *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*. Kraków.
- ECKES T., 1994: *Explorations in Gender Cognition: Content and Structure of Female and Male Subtypes*. „Social Cognition” no. 12 (1), s. 37–60.
- ECO U., 2007: *Historia brzydoty*. Przekł. J. CZAPLIŃSKA i inni. Poznań.
- EVANS V., 2009: *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Przekł. M. BUCHTA, M. CIERPISZ, J. PODHORODECKA, A. GICAŁA, J. WINIARSKA. Kraków.
- FAGOT B.I., LEINBACH M.D., O’BOYLE C., 1992: *Gender Labeling, Gender Stereotyping, and Parenting Behaviour*. „Developmental Psychology” no. 28, s. 225–230.

- FAUCONNIER G., TURNER M., 1994: *Conceptual Projection and Middle Spaces*. „Technical Report” no. 9401. [San Diego].
- FURMAN R., 2006: *Kobieta ubóstwiona. Obraz Bogini w doktrynie wicca*. W: *Kobiety i religie*. Red. K. LESZCZYŃSKA, A. KOŚCIAŃSKA. Kraków, s. 463–478.
- FYOCK J., STANGOR C., 1994: *The Role of Memory Biases in Stereotype Maintenance*. „British Journal of Social Psychology” no. 33, s. 331–343.
- GADACZ T., MILERSKI B., red., 2001: *Religia*. Encyklopedia PWN. T. 1–2. Warszawa.
- GADACZ T., MILERSKI B., red., 2003: *Religia*. Encyklopedia PWN. T. 6. Warszawa.
- GASPARINI E., 1973: *Il Matriarcato slavo; antropologia culturale dei Protoslavi*. Firenze.
- GELMAN S.A., 2009: *Learning from Others: Children's Construction of Concepts*. „Annual Reviews of Psychology” no. 60, s. 115–140.
- GIEYSZTOR A., 1982: *Mitologia Słowian*. Warszawa.
- GLOGER Z., 1978 (1903): *Encyklopedia staropolska*. T. 1. i 4. Warszawa.
- GOSTKOWSKI Z., 1959: *Teoria stereotypu i poglądy na opinię publiczną Waltera Lippmanna*. „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” T. 5, s. 39–84.
- GRAVES R., 2000: *Biała Bogini*. Przekł. I. KANIA. Warszawa 2000.
- GRĘN Z., 2001: *Stereotypy jako fenomeny językowe*. W: *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Red. M. KOFTA, A. JASIŃSKA-KANIA. Warszawa, s. 67–79.
- GROCHOWSKI G., 2003: *Stereotyp – komunikacja – literatura*. W: *Stereotypy w literaturze i tuż obok*. Red. W. BOLECKI, G. GAZDA. Warszawa, s. 47–66.
- GRYGLEWICZ F., ŁUKASZYK R., SUŁOWSKI Z., red., 1985: *Encyklopedia katolicka*. T. 3. Lublin.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1998: *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 109–115.
- HABRAJSKA G., 1998: *Prototyp – stereotyp – metafora*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 116–123.
- HABRAJSKA G., 2000: *Metody ankietowe i analiza tekstów w badaniach językowego obrazu świata*. W: „Język a Kultura”. T. 13: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. A. DĄBROWSKA, J. ANUSIEWICZ. Wrocław 2000, s. 73–84.
- HARRIS M., 2007: *Krowy, świny, wojny i czarownice. Zagadki kultury*. Przekł. K. SZERER. Katowice.
- HARRIS P.L., 2007: *Trust*. „Developmental Science” no. 10 (1), s. 135–138.
- HARRIS P.L., KOENIG M.A., 2006: *Trust in Testimony: How Children Learn about Science and Religion*. „Child Development” no. 77 (3), s. 505–524.
- HILL D., 1998: *Wiedźmy i czarownicy*. Przekł. T. DULIŃSKI. Warszawa.
- JABŁOŃSKA E., 2009: *Polowanie na czarownice*. „National Geographic” nr 5, s. 56–69.
- JANKOWSKI A. et al., red., 2003: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Przekł. W. BOROWSKI et al. Poznań.

- JIPSON J.L., GELMAN S.A., 2007: *Robots and Rodents: Children's Inferences about Living and Nonliving Kinds*. „Child Development” vol. 78, s. 1675–1688.
- JOHNSON M., 1987: *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imaginations and Reason*. Chicago and London.
- JONG E., 2003: *Czarownice*. Przekł. D. CHOJNACKA. Poznań.
- KACZOROWSKI B., red., 2007: *Obyczaje, języki, ludy świata*. Encyklopedia PWN. Warszawa.
- KAPISZEWSKI A., 1978: *Stereotypy Amerykanów polskiego pochodzenia*. Wrocław.
- KARABOWICZ K., 1992: *Gusta, przepowiednie i zabobony mieszkańców województwa chełmskiego*. „Twórczość Ludowa” r. 7, nr 1–2, s. 24–28.
- KARWATOWSKA M., SZPYRA-KOZŁOWSKA J., 2005: *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*. Lublin.
- KERÉNYI K., 1993: *Hermes, przewodnik dusz: mitologem źródła życia mężczyzny*. Przekł. J. PROKOPIUK. Warszawa.
- KLEIBER G., 2003: *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*. Przekł. B. LIGARA. Kraków.
- KŁOSKOWSKA A., 1961: *Wyobrażenia i postawy etniczne dzieci szkół opolskich*. „Przegląd Socjologiczny” nr 2, s. 64–86.
- KOLBERG O., 1962 (1884): *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*. Lubelskie II. T. 8 i 17. Kraków.
- KOPALIŃSKI W., 2003: *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa.
- KOPALIŃSKI W., 2006: *Słownik symboli*. Warszawa.
- KORCZ W., 1985: *Wspólniczki diabła, czyli o procesach czarownic na Śląsku w XVII wieku*. Katowice.
- KOSSAK Z., 1958: *Rok polski. Obyczaj i wiara*. Warszawa.
- KOTULA F., 1989: *Przeciw urokom. Wierzenia i obrzędy u Podgórzan, Rzeszowiaków, Lasowiaków*. Warszawa.
- KOWALSKI P., 1998: *Leksykon. Znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa–Wrocław.
- KRÄMER H., SPRENGER J., 2002 (1614): *Młot na czarownice. Postępek zwierzchowny w czarach, a także sposób uchronienia się ich i lekarstwo na nie w dwóch częściach zamykający*. Przekł. S. ZĄBKOWIC. Wrocław.
- KRONZEK A.Z., KRONZEK E., 2010: *Księga wiedzy czarodziejskiej*. Przekł. E. JAGŁA. Poznań.
- KRUK J., 2008: *Zmiany znaczeń leksemu „czarownica” i jego synonimów*. W: *Bo-gactwo polszczyzny w świetle jej historii*. T. 2. Red. K. KLESZCZOWA, A. REJTER. Katowice, s. 55–64.
- KRZAK Z., 2007: *Baba-Jaga*. W: *IDEM: Od matriarchatu do patriarchatu*. Warszawa, s. 371–373.
- KRZYŻANOWSKI J., red., 1965: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa.

- KRZYŻANOWSKI J., red., 1969: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. T. 1. Warszawa, s. 353–354.
- KRZYŻANOWSKI P., 1993: *O rodzajach definicji i definiowaniu w lingwistyce*. W: *O definicjach i definiowaniu*. Red. J. BARTMIŃSKI, R. TOKARSKI. Lublin, s. 387–400.
- KURKOWSKA H., SKORUPKA S., 1959: *Stylistyka polska*. Warszawa.
- LANGACKER R.W., 2008: *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. New York, Oxford.
- LANGACKER R.W., 2009: *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Przekł. E. TABAKOWSKA i inni. Kraków.
- LASOŃ-KOCHAŃSKA G., 2012: *Gender w literaturze dla dzieci i młodzieży. Wzorce płciowe i kobiecy repertuar topiczny*. Słupsk.
- LASOTA P., 2009: *Ludowa wizja postrzegania rzeczywistości w świetle historii mówionej*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem H. PELC. Lublin.
- LEHR U., 1984: *Wierzenia w istoty nadzmysłowe*. „Etnografia Polska” T. 28, z. 1, s. 223–250.
- LESZCZYŃSKI G., 2002: [hasło] *baśń, bajka magiczna*. W: *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*. Red. B. TYLICKA, G. LESZCZYŃSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 31–33.
- LEVACK B.P., 1991: *Polowanie na czarownice w Europie wczesnonowożytnej*. Przekł. E. RUTKOWSKI. Wrocław.
- LEWICKI A.M., 1976: *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*. Katowice.
- LIBURA A., 2000: *Wyobrażenia w języku. Leksykalne korelaty schematów wyobrażeńowych CENTRUM – PERYFERIE i SIŁY*. Wrocław.
- LIBURA A., 2007: *Amalgamaty kognitywne. Powstanie i rozwój koncepcji integracji pojęciowej*. W: *Amalgamaty kognitywne w sztuce*. Red. A. LIBURA. Kraków, s. 11–66.
- LIBURA A., 2010: *Teoria przestrzeni mentalnych i integracji pojęciowej. Struktura modelu i jego funkcjonalność*. Wrocław.
- LIVESLEY W.J., BROMLEY D.B., 1973: *Person Perception in Childhood and Adolescence*. London.
- LURKER M., 1994: *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*. Przekł. R. WOJNAROWSKI. Kraków.
- ŁOBOCKI M., 1999: *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Kraków.
- ŁOZOWSKI P., 1994: *Czym jest prototyp w semantyce diachronicznej*. W: *Podstawy gramatyki kognitywnej*. Red. H. KARDELA. Warszawa, s. 243–254.
- ŁUCZAK A., 1993: *Czary i czarownice – wczoraj i dziś*. Tarnów.
- ŁUKASZEWSKI W., 1995: *The Attitude towards News in Polish Psychological Studies*. „Polish Psychological Bulletin” no. 26, s. 97–112.
- ŁUKASZEWSKI W., WEIGL B., 2001: *Stereotyp stereotypu czy prywatna koncepcja natury ludzkiej?*. W: *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Red. M. KOFTA, A. JASIŃSKA-KANIA. Warszawa, s. 44–59.
- ŁYSIAK W., 1993: *W kręgu wielkopolskich demonów i przekonań niedemonicznych. Międzychód*.

- MAKIEWICZ T., 1987: *Formy kultu bóstw domowych na terenie Europy w starożytności*. Poznań.
- MEINTS K., PLUNKETT K., HARRIS P.L., 1999: *When Does an Ostrich Become a Bird? The Role of Typicality in Early Word Comprehension*. „Developmental Psychology” no. 35, s. 1072–1078.
- MICHELET J., 1961 (1862): *Czarownica*. Przekł. M. KALISKA. Warszawa.
- MINSKY M., 1980: *A Framework for Representing Knowledge*. In: *The Psychology of Computer Vision*. Ed. P. WINSTON. New York, s. 211–277.
- MITOSEK Z., 1974: *Literatura i stereotypy*. Wrocław.
- MITOSEK Z., 2001: *Literatura i stereotypy. Próba typologii i opisu relacji*. W: *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Red. M. KOFTA i A. JASIŃSKA-KANIA. Warszawa, s. 214–223.
- MOSZYŃSKI K., 1934: *Kultura ludowa Słowian*. T. 2. Cz. 2: *Kultura duchowa*, z. 1. Kraków.
- MROZEK-DUMANOWSKA A., 1990: *Człowiek w labiryncie magii*. Warszawa.
- MUCHEMBLED R., 2009: *Dzieje diabła*. Przeł. B. SZWARCMAN-CZARNOTAS. Warszawa.
- MULLEN B., 1991: *Group Composition, Salience, and Cognitive Representations: The Phenomenology of Begin a Group*. „Journal of Experimental Social Psychology” no. 27, s. 297–323.
- NAJDER K., 1997: *Schematy poznawcze*. W: *Psychologia i poznanie*. Red. M. MATERSKA i T. TYSZKA. Warszawa, s. 38–60.
- NELSON T.D., 2003: *Psychologia uprzedzeń*. Przekł. A. NOWAK. Gdańsk.
- NIESPOREK-SZAMBURSKA B., 2004: *Językowy obraz pór roku i tradycji kulturowych w twórczości dzieci*. Katowice.
- NIESPOREK-SZAMBURSKA B., 2008: *Baśń*. W: *Literatura dla dzieci i młodzieży (po roku 1980)*. Red. K. HESKA-KWAŚNIEWICZ. Katowice, s. 47–72.
- NIESPOREK-SZAMBURSKA B., 2009: *Co skrywa językowa transpozycja wrażeń zmysłowych*. W: *Świat ukryty w słowach, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym*. Red. I. GENEROWICZ, E. KACZMARSKA, I.M. DOLIŃSKI. Warszawa, s. 285–298.
- NOWACKA E., 1995: *Bożęta i my*. Warszawa.
- NOWAKOWSKI P.T., 2004: *Modele człowieka propagowane w wybranych czasopismach młodzieżowych. Analiza antropologiczno-etyczna*. Tychy.
- NOWAKOWSKI S., 1957: *Adaptacja ludności napływowej na Śląsku Opolskim*. Poznań.
- OGRÓDOWSKA B., 2001: *Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce. Mały słownik*. Warszawa.
- OSTLING M., 2011: *Between the Devil and the Host. Imagining Witchcraft in Early Modern Poland*. New York.
- OŹDŻYŃSKI J., 1995: *Perspektywa kognitywna w badaniach nad językiem dzieci i młodzieży*. W: *Językowy obraz świata dzieci i młodzieży*. Red. J. OŹDŻYŃSKI. Kraków, s. 32–65.
- PAIVIO A., 1986: *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. Oxford.

- PAJDZIŃSKA A., 1993: *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*. Lublin.
- PANASIUK J., 1998: *O zmienności stereotypów*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 84–98.
- PASEK Z., red., 2005: *Ezoteryzm, okultyzm, satanizm w Polsce*. Kraków.
- PELCOWA H., 1999: *Przeszłość w językowym obrazie świata współczesnej wsi*. W: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Red. A. PAJDZIŃSKA, P. KRZYŻANOWSKI. Lublin, s. 253–268.
- PEŁKA L.J., 1963: *Śladami pierwotnych wierzeń*. Warszawa.
- PEŁKA L.J., 1987: *Polska demonologia ludowa*. Warszawa.
- PETOIA E., 2004: *Wampiry i wilkołaki. Źródła, historia, legendy od antyku do współczesności*. Przekł. A. PERS. Kraków.
- PETTIGREW T.F., 1970: *The Measurement and Correlates of Category Width as a Cognitive Variable*. In: *Thought and Personality*. Ed. P.B. WARR. Baltimore, s. 127–142.
- PIAGET J., 2005: *Mowa i myślenie dziecka*. Przekł. J. KOŁUDZKA. Warszawa.
- PILASZEK M., 2008: *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*. Kraków.
- PILCH T., BAUMAN T., 2001: *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa.
- PINKER S., 1996: *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. New York.
- PISAREK W., 1975: *Wyobrażenia o polskich stereotypach regionalnych*. „Zeszyty Prasoznawcze” nr 1, s. 73–78.
- PISARKOWA K., 1976: *Konotacja semantyczna nazw narodowości*. „Zeszyty Prasoznawcze” nr 1, s. 5–26.
- PODGÓRSCY B. i A., 1998a: *Encyklopedia demonów*. Wrocław.
- PODGÓRSCY B. i A., 1998b: *Raport Rokity. Encyklopedia baśniowych stworów*. Wrocław.
- PODGÓRSCY B. i A., 2005: *Wielka księga demonów polskich. Leksykon i antologia demonologii ludowej*. Katowice.
- PODGÓRSCY B. i A., 2011: *Mitologia śląska, czyli przywiarki ślónskie. Leksykon i antologia śląskiej demonologii ludowej*. Katowice.
- POTKOWSKI E., 1970: *Czary i czarownice*. Warszawa.
- PUTNAM H., 1975: *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*. Cambridge.
- PUTNAM H., 1999: *Pragmatyzm. Pytania otwarte*. Przekł. B. CHWEDŃCZUK. Warszawa.
- PUZYNINA J., 1992: *Język wartości*. Warszawa.
- QUASTHOFF U.M., 1998: *Etnocentryczne przetwarzanie informacji. Ambiwaleńcja funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 11–30.
- RADZKO A., 2001: *Skuteczność metod statystycznych i warunki ich stosowania w badaniach pedagogicznych*. W: PILCH T., BAUMAN T.: *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa, s. 112–134.
- RAJMAN J., 2006: *Encyklopedia średniowiecza*. Kraków.
- REBER A.S., REBER E.S., 2002: *Słownik psychologii*. Przekł. i red. I. KURCZ, K. SKARŻYŃSKA. Warszawa.

- RESZCZYŃSKI J., 2010: *Czarownica pławiona i spalona w mieście Delhi w 1340 roku, czyli o powszechnikach kulturowych i ich roli w prawie karnym*. W: *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*. T. 3. Red. W. URSZCZAK, D. MALEC, M. MIKUŁA. Kraków, s. 173–206.
- ROSCH E.H., 1973: *Natural Categories*. „Cognitive Psychology” no. 4 (3), s. 328–50.
- ROSCH E.H., 1983: *Prototype Classification and Logical Classification: The Two Systems*. In: *New Trends in Conceptual Representation: Challenges to Piaget's Theory?*. Ed. E.K. SCHOLNICK. Hillsdale, s. 73–86.
- RUDZKA-OSTYN B., 2000: *Z rozważań nad kategorią przypadku*. Przekł. i red. E. TABAKOWSKA. Kraków.
- RUMELHART D.E., 1980: *Schemata: The Building Blocks of Cognition*. In: *Theoretical Issues in Reading Comprehension*. Eds. R.J. SPIRO et. al. Hillsdale, New York, s. 38–58.
- RUSSEL J. B., 2003: *Krótką historia czarownictwa*. Przekł. J. RYBSKI. Wrocław.
- RUTKOWSKI P., 2012: *Kot czarownicy. Demon osobisty w Anglii nowożytnej*. Kraków.
- RZEPIŃSKA M., 1989: *Historia koloru w dziejach malarstwa europejskiego*. Warszawa.
- SCHAFF A., 1981: *Stereotyp a działanie ludzkie*. Warszawa.
- SCHAFER H.R., 1994: *Epizody wspólnego zaangażowania jako kontekst rozwoju poznawczego*. W: *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów*. Red. A. BRZEZIŃSKA, G. LUTOMSKI. Poznań, s. 150–188.
- SCHANK R.C., ABELSON R.P., 1977: *Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, New Jersey.
- SEEFELDT C., 1987: *The Effect of Preschoolers' Visits to a Nursing Home*. „The Gerontologist” no. 27, s. 228–232.
- SIMONIDES D., 1976: *Współczesny folklor słowny dzieci i nastolatków*. Wrocław–Warszawa.
- SIMPSON J.A., WEINER E.S., eds., 1989: *The Oxford English Dictionary*. T. 18. Oxford.
- SKARŻYŃSKA K., 1981: *Spostrzeganie ludzi*. Warszawa.
- SKOLNICK D., BLOOM P., 2006: *The Intuitive Cosmology of Fictional Worlds*. In: *The Architecture of the Imagination: New Essays on Pretense, Possibility, and Fiction*. Ed. S. NICHOLS. New York, Oxford, s. 73–86.
- SLOBIN D.I., 1996: *From 'thought and language' to 'thinking for speaking'*. In: *Rethinking Linguistic Relativity*. Eds. J.J. GUMPERZ, S.C. LEVINSON. Cambridge, s. 70–96.
- SOUTHGATE V., MEINTS K., 2000: *Typicality, Labeling and Perceptual Contrast in Infants' Category Membership Decision: A Synergistic Effect*. „Cognitive Linguistics” no. 11, s. 4–16.
- STANGOR CH., LANGE J.E., 1994: *Mental Representation of Social Groups: Advances in Understanding Stereotypes and Stereotyping*. In: *Advances in Experimental Social Psychology*. Ed. M.P. ZANNA. San Diego, s. 357–416.
- STASZIC F., 1860: *Obrazy wielkopolskie. Mądrzenie z okolic Środy*. „Tygodnik Ilustrowany” nr 28, s. 57.

- STASZKÓW K., 2010: *Trasa rowerowa. W: Szlakiem czarownic po polsko-czeskim pograniczu*. Red. G. ZWOLIŃSKI. Nysa, s. 18–60.
- STOTT G., 1960: *A History of Chigwell School*. Ipswich.
- STRELAU J., red., 2000: *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*. T. 3. Gdańsk.
- STRZELCZYK J., 2007: *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*. Poznań.
- SZAFJAŃSKI J., 2002: *Crimen excepta. Wstęp do nowego wydania. W: J. SPRENGER, H. KRÄMER: Młot na czarownice. Postępek zwierzchny w czarach, a także sposób uchronienia się ich i lekarstwo na nie w dwóch częściach zamykający*. Przekł. S. ZĄBKOWIC. Wrocław.
- SZEKSPIR W., 2003: *Makbet*. Przekł. J. PASZKOWSKI. Kraków.
- SZREJTER A., 2011: *Demonologia germańska – duchy, demony i czarownice*. Gdańsk.
- SZYJEWSKI A., 2001: *Bogini-matka. W: Religia. Encyklopedia PWN*. T. 2. Red. T. GADACZ, B. MILERSKI. Warszawa, s. 251–252.
- SZYJEWSKI A., 2003: *Religia Słowian*. Kraków.
- SZYMKIEWICZ M., 2010: *Od Bachofena do Świętej Historii. Archeologia i antropologia wobec koncepcji matriarchatu i Wielkiej Bogini. W: Antropologia religii. Wybór esejów*. T. 4. Red. R. FETNER. Warszawa, s. 7–85.
- TAYLOR J.R., 2001: *Kategoryzacja w języku. Prototypy w teorii językoznawczej*. Przekł. A. SKUCIŃSKA. Kraków.
- TAZBIR J., 2000: *Państwo bez stosów i inne szkice*. Kraków.
- TOKARSKI R., 1990: *Prototypy i konotacje. O semantycznej analizie słowa w tekście poetyckim. „Pamiętnik Literacki”* r. 81, z. 2, s. 117–137.
- TOKARSKI R., 1998: *Biała brzoza, czarna ziemia, czyli o miejscu stereotypu w opisie języka. W: „Język a Kultura”. T. 12: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 124–134.
- TOKARSKI R., 2004: *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin.
- TOŁSTAJA S.M., 1998: *Stereotyp w „języku kultury”. W: „Język a Kultura”. T. 12: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 99–104.
- TOMASELLO M., 2005: *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard.
- TOMICCY J. i R., 1975: *Drzewo życia: ludowa wizja świata i człowieka*. Warszawa.
- TRESSIDER J., 2001: *Symbole i ich znaczenie*. Przekł. Z. DALEWSKI. Warszawa.
- TRZEBIŃSKI J., 1981: *Twórczość a struktura pojęć*. Warszawa.
- TSCHIRCH F., 1954: *Weltbild. Denkform und Sprachgestalt. Grundauffassungen und Fragestellungen In der heutigen Sprachwissenschaft*. Berlin. [Przekład fragmentów za: J. ANUSIEWICZ, 1999: *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. W: Językowy obraz świata*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 261–289].
- TYLICKA B., LESZCZYŃSKI G., red., 2002: *Słownik literatury dla dzieci i młodzieży*. Wrocław–Warszawa.

- URBAŃCZYK S., 1991: *Dawni Słowianie – wiara i kult*. Wrocław.
- URYGA Z., 1996: *Godziny polskiego*. Warszawa–Kraków.
- WALCZYŃSKA M., 1998: *Jan Stanisław Bystrzeń jako prekursor teorii stereotypu na gruncie polskim*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 304–307.
- WEIGL B., 1999: *Stereotypy i uprzedzenia etniczne u dzieci i młodzieży*. Warszawa.
- WIERZBICKA A., 1985: *Lexicography and Conceptual Analyses*. Ann Arbor.
- WILBY E., 2005: *Cunning Folk and Familiar Spirits: Shamanistic Visionary Traditions in Early Modern British Witchcraft and Magi*. Brighton, Portland.
- WIŚNIEWSKA H., 2003: *Świat płci żeńskiej baroku zaklęty w słowach*. Lublin.
- WITGENSTEIN L., 2004: *Dociekania filozoficzne*. Przekł. i wstęp B. WOLNIEWICZ. Warszawa.
- WOJCISZKE B., 1986: *Teoria schematów społecznych*. Wrocław.
- WOJNOWSKI J., red., 2001: *Wielka Encyklopedia PWN*. T. 6. Warszawa.
- WOOLLEY J.D., COX V., 2007: *Development of Beliefs about Storybook Reality*. „Developmental Science” no. 10, s. 681–693.
- WRÓBLEWSKA V., 2010: *Baba-Jaga w polskiej literaturze dla dzieci*. W: „Filoteknos”. T. 1. Red. R. WAKSMUND. Wrocław, s. 57–69.
- WRZESIŃSKI S., 2006: *Wspólniczki szatana*. Warszawa.
- ZACZYŃSKI W.P., 1995: *Praca badawcza nauczyciela*. Warszawa.
- ZADROŻYŃSKA A., 2002: *Przewodnik po tradycji. Świętowania polskie*. Warszawa.
- ZAJĄC R., 2004: *Kim była Lilith?*. Ekumeniczny Serwis Informacyjny Kosciol.pl, 15.04.2004. Data dostępu: 17 stycznia 2012.
- ZGÓŁKOWIE H. i T., 1998: *Biznesmen, uczone i robotnik. Aksjologiczne podstawy stereotypu językowego. Rekonesans*. W: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 245–251.
- ZYCH P., VARGAS W., 2012: *Bestiariusz słowiański*. Olszanica.
- ŻAK-BUCHOLC J., 2002a: *Aksesoria czarownic*. „Racjonalista”. <http://www.racjonalista.pl/index.php/s,58/k,5>. Data dostępu: 17 grudnia 2011.
- ŻAK-BUCHOLC J., 2002b: *Czarownica – czy naprawdę zła?* „Racjonalista”. <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,120>. Data dostępu: 12 września 2012.
- ŻAK-BUCHOLC J., AGNOSIEWICZ M., 2002: *Polowanie na czarownice*. „Racjonalista” 2002. <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,985>. Data dostępu: 17 grudnia 2011.

Słowniki języka polskiego

- ARCT M., 1996 (1916): *Słownik ilustrowany języka polskiego*. Warszawa.
- BAŃKO M., red., 2000: *Inny słownik języka polskiego*. T. 1. i 2. Warszawa.
- BAŃKO M., red., 2005: *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa.

- BAŃKOWSKI A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa.
- BĄBA S., LIBEREK J., 2001: *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa.
- BAK S., red., 1969: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 4. Wrocław.
- BORYŚ W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- BRÜCKNER A., 1985: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- DĄBRÓWKA A., GELLER E., TURCZYN R., 1996: *Słownik synonimów*. Warszawa.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA K., 2008: *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Warszawa.
- DOROSZEWSKI W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–10. Warszawa.
- DUBISZ S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa.
- DUNAJ B., red., 2007: *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- KŁOSIŃSKA A., SOBOL E., STANKIEWICZ A., red., 2005: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa.
- LINDE S.B., 1807–1815: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- MALMOR I., 2009: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- SKORUPKA S., 1985: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa.
- SŁAWSKI F., 1952–1982: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1–5. Kraków.
- SZYMCZAK M., red., 1978: *Słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa.
- Wielki słownik języka polskiego* (on line; projekt rozwojowy IJP PAN: R 17 004 03. <http://www.wsjp.pl/index.php>). Data dostępu: grudzień 2011 — grudzień 2012.

Wykaz skrótów

Skróty tytułów słowników

- ISJP – BAŃKO M., red., 2000: *Inny słownik języka polskiego*. T. 1. i 2. Warszawa.
- SFP – KRZYŻANOWSKI J., red., 1965: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa.
- SJPD – DOROSZEWSKI W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–10. Warszawa.
- SJPSZ – SZYMCZAK M., red., 1978: *Słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa.
- SL – LINDE S.B., 1807–1814: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- SPXVI – BĄK S., red., 1969: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 4. Wrocław.
- SWJP – DUNAJ B., red., 2007: *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- USJP – DUBISZ S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa.
- WSF – KŁOSIŃSKA A., SOBOL E., STANKIEWICZ A., red, 2005: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa.
- WSJP on line – *Wielki słownik języka polskiego (on line; projekt rozwojowy IJP PAN: R 17 004 03. <http://www.wsjp.pl/index.php>*.
- WSWB – *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*, 2005. Red. M. BAŃKO. Warszawa.

Skróty tytułów utworów literackich przywołanych podczas analizy

Baśń ludowa, regionalna i literacka klasyczna:

- BJ – J. i W. GRIMM: *Baba Jaga* (Baśnie..., 1982).
 JiJ – J. i W. GRIMM: *Jorinda i Jorigel* (Baśnie..., 1982).
 JiJ1 – J. i W. GRIMM: *Jorinda i Jorigel* (Baśnie..., 2009).
 JiM – J. i W. GRIMM: *Jaś i Małgosia* (Baśnie..., 1982).
 JiM1 – J. i W. GRIMM: *Jaś i Małgosia* (Baśnie..., 2009).
 K – H.C. ANDERSEN: *Krzesiwo* (ANDERSEN, 1985).
 K1 – H.C. ANDERSEN: *Krzesiwo* (ANDERSEN, 2006).
 KC – M. LESZCZYŃSKI: *Korale czarownicy* (Skarbnica baśni..., 2006).
 LoDP – K. OLESIK: *Legenda o diamentowym pierścieniu* (OLESIK, 1984).
 MS – H.C. ANDERSEN: *Syrena* (ANDERSEN, 1985).
 MS1 – H.C. ANDERSEN: *Mała syrenka* (ANDERSEN, 2006).
 OCTB – K. OLESIK: *O czarcie z Tałckiego Bagna, który chciał zostać kowalem* (OLESIK, 1984).
 R – J. i W. GRIMM: *Rospunka* (Baśnie..., 1982).
 S – J. i W. GRIMM: *Śnieżka* (Baśnie..., 1982).
 S1 – J. i W. GRIMM: *Śnieżka* (Baśnie..., 2009).
 SC – M. ORŁOŃ: *Sabat czarownic* (ORŁOŃ, 2006).
 SK – J. i W. GRIMM: *Śpiąca królewna* (Baśnie..., 1982).
 SK1 – C. PERRAULT: *Śpiąca królewna* (PERRAULT, 1988).
 SwL – J. i W. GRIMM: *Staruszka w lesie* (Baśnie..., 1982).
 ZK – J. i W. GRIMM: *Żabi król* (Baśnie..., 1982).
 ZP – J. i W. GRIMM: *Żelazny piec* (Baśnie..., 1982).

Baśń nowoczesna i *fantasy*:

- C – R. DAHL: *Czarownice* (DAHL, 1997).
 CC – D. TERAŁOWSKA: *Córka czarownic* (TERAŁOWSKA, 1996).
 CMndW – *Czary-mary nie do wiary* (Przygody pełne wody..., 1999);
 CTBJ – N. USENKO, D. WAWIŁOW: *Czekoladowy telewizor Baby Jagi* (USENKO, 2008).
 CzS – J. PATIENCE: *Czarownica z sąsiedztwa* (PATIENCE, 1991).

-
DiNC	– D. TERAŁOWSKA: <i>Dzień i noc czarownicy</i> (TERAŁOWSKA, 2003).
DMC	– C. FUNKE: <i>Dwie małe czarownice</i> (FUNKE, 2007).
DS	– <i>Dobrzy sąsiedzi</i> (PATIENCE, 1991).
HPiCO	– J.K. ROWLING: <i>Harry Potter i Czara Ognia</i> (ROWLING, 2004).
HPiKF	– J.K. ROWLING: <i>Harry Potter i Kamień Filozoficzny</i> (ROWLING, 2000).
JOC	– W. BADAŁSKA: <i>Jak oswoić czarownicę</i> (BADAŁSKA, 1986).
KwK	– M.E. LETKI: <i>Królowna w koronie</i> (LETKI, 2005).
LCiSS	– C.S. LEWIS: <i>Lew, czarownica i stara szafa</i> (LEWIS, 1996).
MC	– O. PREUSSLER: <i>Malutka Czarownica</i> (PREUSSLER, 1976).
PCA	– M. JAROŁKA: <i>Przygody czarownicy Agaty</i> (JAROŁKA, 2005).
W	– <i>Wiedźmy</i> (DAHL, 2003).
WLiPO	– A. TYSZKA: <i>Wróżka Lukrecja i Porządny Owadek</i> (TYSZKA, 2008).
WW	– V. THOMAS, K. PAUL: <i>Wiedźma Winifreda</i> (THOMAS, PAUL, 1998).

Indeks osobowy

- Abelson Robert P. 48, 198
Aboud Frances E. 11, 13, 149, 181, 190, 192
Adalberg Samuel 44, 55, 56, 57, 190
Adamczyk Magdalena 192
Adamczykowa Zofia 22, 67, 68, 84, 190
Adamowski Jan 49, 50, 51, 53, 57, 61, 190
Adamson Andrew 189, 190
Agnosiewicz Mariusz 54, 200
Akert Robin M. 15, 190
Aleksandrak Stanisław 192
Allport Gordon W. 13, 15, 190
Andersen Hans Christian 69, 187, 204
Anusiewicz Janusz 191, 192, 193, 197, 199, 200
Arct Michał 39, 200
Aronson Elliot 15, 190

Badalska Wiera 187, 205
Banek Kazimierz 27, 190
Bańko Mirosław 200, 203
Bańkowski Andrzej 37, 38, 43, 201
Baranowski Bohdan 29, 30, 35, 42, 190
Barrett Martyn 11, 190
Bartmiński Jerzy 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 47, 65, 78, 87, 120, 121, 144, 150, 154, 184, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 199, 200
Basaj Mieczysław 190
Baschwitz Kurt 31, 34, 191
Baugh Brian 189
Baum Lyman Frank 129, 187, 189
Bauman Teresa 119, 197
Bazylak Piotr 47, 191
Bąba Stanisław 46, 201
Bąk Stanisław 201, 203
Becker Jamie 190
Bereszyński Andrzej 60, 191
Berllinger Gerhard J. 40, 44, 191
Berwiński Ryszard Wincenty 27, 191
Beylin Stefania 187
Bezwińska Anna 190
Biederman Hans 55, 191
Bielicka Emilia 187
Biernat Monica 11, 13, 191
Binsfeld Peter 33, 52,
Bloom Paul 9, 198
Bodin Jean 52
Bogner Jonathan 189
Bogucka Maria 29, 31, 32, 60, 191
Bolecki Włodzimierz 193
Boniecka Barbara 7, 8, 9, 12, 191
Borkowski Jan 22, 142, 191
Borowski Władysław 193

- Boryś Wiesław 36, 37, 38, 41, 42, 43, 99, 201
Bowerman Melisa 11, 191
Bromley Dennis Basil 14, 195
Bruce-Mitford Miranda 55, 59, 60, 191
Brückner Aleksander 28, 29, 37, 38, 41, 43, 56, 191, 201
Brzezińska Anna 8, 192, 198
Buchta Magdalena 192
Budrowska Kamila 22, 192
Burge Constance M. 189
Burns Wiliam E. 52, 192
Burzyńska Anna 23, 192
Bystroń Jan Stanisław 200
- Callaway Trey 190
Callejo Jesus 29, 192
Canavan Trudi 67, 187
Cardano Gerolomo 55
Chałasiński Józef 15, 192
Chlebda Wojciech 18, 98, 120, 192
Chlewiński Zdzisław 14, 192
Chmielecki Andrzej 20, 192
Chmielowski Benedykt 32
Chojnacka Dagmara 194
Chwedeńczuk Bohdan 197
Cierpisz Małgorzata 192
Cieślukowski Jerzy 67, 68, 192
Clark Eve V. 12, 192
Cloves Steven 189
Columbus Chris 189
Cottrell Wiliam 189
Cox Victoria 9, 200
Creedon Richard 189
Cruse D. Alan 96, 192
Culliford Pierre (pseud. Peyo) 67, 189
Czaplińska Justyna 192
Czyżewski Feliks 57, 192
- Dahl Roald 68, 74, 77, 79, 94, 96, 166, 187, 204
Dalewski Zbigniew 199
- Davis Ben 189
Dąbrówka Andrzej 37, 201
Dąbrowska Anna 193
Dedieu Jean-Claude 31, 192
Disney Walt 53, 96, 129, 140, 143, 177, 189, 190
Długosz-Kurczabowa Krystyna 37, 38, 201
Doliński Ignacy M. 196
Domachowski Waldemar 190
Donnelly Elfie 67, 189
Doroszewski Witold 201, 203
Dovido John F. 21, 192
Doyle Anna Beth 11, 149, 181, 192
Drabina Jan 27, 190
Dubisz Stanisław 201, 203
Duliński Tomasz 193
Dunaj Bogusław 201, 203
Dźwigoł Renata 42, 43, 50, 192
- Eckes Thomas 21, 192
Eco Umberto 65, 68, 192
Elliott Ted 189
Evans Nancy E. 21, 192,
Evans Vyvyan 12, 192
- Fagot Beverly I. 13, 192
Fauconnier Gilles 23, 193
Fedyszak Marek 188
Fetner Rafał 199
Fleming Andrew 190
Fleming Victor 129, 189
Fletcher Paul 190
Fulińska Agnieszka 187
Funke Cornelia 188, 205
Furman Renata 58, 193
Fuseli Henry 58
Fyock Jack 21, 193
- Gadacz Tadeusz 29, 33, 52, 193, 199
Gaiman Neil 67, 189
Gasparini Evel 44, 193

- Gazda Grzegorz 193
Gebhardt-Gayler Winnie 188
Geller Ewa 37, 201
Gelman Susan A. 7, 9, 193, 194
Generowicz Ilona 196
Geronimi Clyde 190
Gicała Agnieszka 192
Gieysztor Aleksander 57, 193
Gloger Zygmunt 57, 61, 193
Goethe Johann Wolfgang 56, 65
Goldman Jane 189
Gołas Barbara 121, 143
Goodman David A. 189
Gordon-Bates Marc 190
Gostkowski Zygmunt 14, 193
Goya Francisco 53
Graves Robert 28, 193
Greń Zbigniew 18, 193
Grimm Jacob i Wilhelm 66, 70, 71, 187, 189, 204
Grochowski Grzegorz 23, 193
Gruszyński Alexander 190
Gryglewicz Feliks 30, 193
Grzegorzczak Renata 18, 21, 193
Gumperz John J. 198
- Habrajska Grażyna 19, 120, 193
Hahn Gerhard 189
Hand David 189
Harsnett Samuel 52
Harris Marvin 55, 193
Harris Paul L. 9, 11, 193, 196
Haur Jakub Kazimierz 32
Hawkins Rachel 67, 188
Heska-Kwaśniewicz Krystyna 196
Hill Douglas 34, 55, 182, 194
Hoffmann Henryk 27, 190
- Iwaszkiewicz Jarosław 187
- Jabłońska Ewa 31, 34, 193
Jagła Ewelina 194
- Jankowski Augustyn 30, 193
Jarocka Mariola 142, 144, 188, 205
Jasińska-Kania Aleksandra 193, 195, 196
Jenson Vicky 189
Jipson Jennifer L. 9, 194
Johnson Mark 21, 194
Jong Erica 34, 194
Joyce James 57
- Kaczmarek Elżbieta 196
Kaczorowski Bartłomiej 30, 35, 194
Kadlec Karol 37, 192
Kaliska Maria 196
Kania Ireneusz 193
Kapiszewski Andrzej 14, 24, 194
Karabowicz Kazimiera 50, 194
Kardela Henryk 195
Karwatowska Małgorzata 4, 49, 53, 194
Kerényi Karoly 27, 194
Kern Brad 189
Kisielewski Stefan 188
Kleiber Georges 21, 194
Kleszczowa Krystyna 194
Kłosińska Anna 201, 203
Kłoskowska Antonina 11, 194
Kochanowski Jan 42
Kocowska Barbara 192
Koenig Melissa A. 9, 193
Kofta Mirosław 193, 195, 196
Kolberg Oskar 43, 59, 194
Kołodzka Janina 197
Kopaliński Władysław 29, 30, 31, 40, 42, 56, 58, 75, 76, 97, 194
Korcz Władysław 32, 194
Kossak Zofia 56, 194
Kościańska Agnieszka 193
Kotula Franciszek 50, 51, 55, 194
Kowalski Piotr 60, 194
Koziej-Ostaszewicz Magdalena 188
Krall Hanna 84, 188

- Krämer Heinrich 30, 50, 60, 194, 199
 Kronzek Alan Zola 27, 31, 33, 53, 55, 58, 60, 194
 Kronzek Elizabeth 27, 31, 33, 53, 55, 58, 60, 194
 Kruk Joanna 41, 194
 Krupska Beata 84, 188
 Krzak Zygmunt 29, 194
 Krzak-Ćwiertnia Elżbieta 188
 Krzyżanowski Julian 44, 45, 50, 194, 195, 203
 Krzyżanowski Piotr 151, 195, 197
 Kurcz Ida 192, 197
 Kurkowska Halina 18, 195
- Langacker Ronald W. 10, 12, 195
 Lange James E. 21, 198
 Langley Noel 189
 Lasoń-Kochańska Grażyna 75, 79, 195
 Lasota Piotr 53, 195
 Lehr Urszula 9, 195
 Leinbach Mary D. 13, 192
 Leszczyńska Katarzyna 193
 Leszczyński Grzegorz 67, 68, 195, 199
 Leszczyński Maciej 188, 204
 Letki Maria Ewa 188, 205
 Levack Brian P. 38, 48, 51, 54, 56, 57, 195
 Levinson Stephen C. 198
 Lewicki Andrzej Maria 18, 195
 Lewis Clive Staples 66, 79, 188, 190, 205
 Liberek Jarosław 46, 201
 Libura Agnieszka 12, 21, 23, 36, 53, 140, 165, 195
 Ligara Bronisława 194
 Linde Samuel Bogumił 39, 40, 201, 203
 Lippmann Walter 14, 193
 Livesley W. John 14, 195
 Lurker Manfred 53, 195
 Lutomski Grzegorz 198
- Łobocki Mieczysław 119, 195
 Łopatka Paweł 187
 Łoziński Jerzy 187
 Łozowski Przemysław 24, 50, 140, 195
 Łuczak Antoni 30, 32, 33, 34, 53, 195
 Łukaszewski Wiesław 13, 21, 195
 Łukaszyk Romuald 30, 193
 Łysiak Wojciech 53, 55, 56, 57, 61, 62, 195
- Mac Whinney Brian 190
 Magon Hymn 189
 Makiewicz Tadeusz 56, 196
 Malec Dorota 198
 Malmor Izabela 43, 201
 Mann Tomasz 56
 Materska Maria 196
 Matlak Natalia 121
 Mazurek Izabella 187
 McAlpine Donald 190
 McNamara Sean 189
 Meints Kerstin 11, 196, 198
 Michelet Jules 27, 196
 Miecugow Joanna 187
 Mikuła Maciej 198
 Milerski Bogusław 29, 33, 52, 193, 199
 Minsky Marvin 54, 196
 Mitosek Zofia 22, 23, 196
 Moore Timothy E. 192
 Mortensen Niels Krogh 189
 Moszyński Kazimierz 28, 29, 50, 53, 55, 196
 Mrozek-Dumanowska Anna 31, 196
 Muchembled Robert 32, 33, 196
 Mullen Brian 21, 196
- Najder Krzysztof 36, 47, 59, 63, 122, 148, 184, 196
 Nelson Todd D. 13, 196
 Nichols Saun 198

- Niebrzegowska Stanisława 21, 191
Niederle Lubor 37, 192
Niemczuk Jerzy 84, 188
Niesporek-Szamburska Bernadeta 3, 84,
95, 171, 186, 196, 213
Nowacka Ewa 29, 30, 33, 49, 51, 53,
54, 61, 196
Nowak Agnieszka 196
Nowakowski Piotr Tomasz 120, 196
Nowakowski Stanisław 14, 196
- O'Boyle Cherie 13, 192
Ogrodowska Barbara 50, 52, 56, 58,
196
Oleksik Klemens 188, 204
Opalek Wiesław 188
Orłóń Marian 188, 204
Ostling Michael 32, 196
Ożdżyński Jan 12, 196
Ożogowska Hanna 188
Ożogowski Andrzej 188
- Paivio Allan 85, 87, 96, 120, 125, 144,
181, 196
Pajdzińska Anna 171, 197
Panasiuk Jolanta 8, 19, 20, 21, 24,
191, 197
Pasek Zbigniew 59, 197
Paszkowski Józef 199
Patience John 188, 204, 205
Paul Korky 188, 205
Peacock Ann 190
Peet Bill 190
Pelc Halina/Pelcowa Halina 195, 197
Pełka Leonard Józef 27, 35, 47, 52,
53, 56, 59, 197
Perrault Charles 97, 188, 190, 204
Pers Aneta 197
Petoia Erberto 61, 175, 197
Pettigrew Thomas F. 21, 197
Peyo – zob. Culliford Pierre
Piaget Jean 12, 20, 125, 197, 198
- Pieciul-Karmińska Eliza 70, 86, 187
Pilaszek Małgorzata 33, 197
Pilch Tadeusz 119, 120, 197
Pinker Steven 8, 197
Pisarek Walery 120, 197
Pisarkowa Krystyna 18, 120, 197
Plunkett Kim 11, 196
Podgórcy Barbara i Adam 36, 37, 43,
197
Podhorodecka Joanna 192
Poklatecki Stanisław (z Gór) 32
Polkowski Andrzej 188
Potkowski Edward 31, 32, 197
Preussler Otfried 94, 188, 205
Prokopiuk Jerzy 194
Putnam Hilary 16–17, 197
Puzynina Jadwiga 24, 197
- Quasthoff Uta M. 13, 17–18, 197
- Racine Jean-Baptiste 76
Radźko Andrzej 121, 197
Rajman Jerzy 31, 40, 197
Reber Artur S. 87, 95, 197
Reber Emily S. 87, 95, 197
Rejter Artur 194
Reszczyński Jarosław 34, 198
Rice Mabel L. 191
Rocard Ann 106, 114, 188
Rosch Eleanor H. 21, 43, 198
Rosson Harold 189
Rowling Joanne Kathleen 66, 188,
189, 205
Rubinowicz Jan 191
Rudzka-Ostyn Brygida 21, 198
Rumelhart David E. 12, 198
Russel Jeffrey B. 31, 198
Rutkowski Edward 195
Rutkowski Paweł 60, 198
Ruyer Francis 188
Rybica Ewa 121
Rybski Jarosław 198

- Rytel Danuta 190
Rzepińska Maria 97, 198
- Salerno Anthony 189
Schaff Adam 12, 14, 15, 16, 17, 18, 198
Schaffer H. Rudolph 7, 198
Schank Roger C. 48, 198
Schieffebusch Richard L. 191
Scholnick Ellin K. 198
Scot Reginald 52
Seale John 189
Sebaldt Christian 189
Seefeldt Carol 11, 13, 198
Simonides Dorota 44, 45, 198
Simpson John A. 35, 198
Skarga Piotr 32
Skarżyńska Krystyna 14, 198
Skolnick Deena 9, 198
Skorupka Stanisław 18, 45, 51, 86, 195, 201
Skucińska Anna 199
Slobin Dan I. 11, 198
Ślabicka Małgorzata 187
Ślawski Franciszek 37, 201
Sobol Elżbieta 201, 203
Sochańska Bogusława 69, 108, 187
Southgate Victoria 11, 198
Sølvason Ivan 189
Sójka Anna 188
Spiro Rand J. 198
Sprenger Jacob 31, 50, 60, 194, 199
Stangor Charles 21, 198
Stankiewicz Anna 201, 203
Stanny Janusz 188
Staszic Franciszek 53, 198
Staszków Kazimierz 31, 32, 199
Steig William 67, 189
Stenstrum Jim 189
Stillman Joe 189
Stott Godfrey 52, 199
Straffi Iginio 189
- Strelau Jan 12, 199
Strzelczyk Jerzy 29, 199
Sułowski Zygmunt 30, 193
Szafjański Jerzy 32, 199
Szekspir William 52, 65, 76, 199
Szerer Krystyna 193
Szpyra-Kozłowska Jolanta 49, 53, 194
Szrejter Artur 37, 199
Szymańska-Kumaniecka Janina 191
Szwarcman-Czarnotas Bella 196
Szyjewski Andrzej 28, 29, 43, 44, 199
Szymczak Mieczysław 201, 203
Szymkiewicz Maciej 28, 199
- Tabakowska Elżbieta 195, 198
Tarnowski Marcei 187
Taylor John R. 21, 199
Tazbir Janusz 34, 199
Terakowska Dorota 188, 204, 205
Thomas Valerie 188, 205
Thorpe Richard 129, 189
Tokarski Ryszard 19, 144, 171, 191, 195, 199
Tolkien John Ronald Reuel 129
Tołstaja Swietlana Michajlovna 120, 199
Tomasello Michael 8, 199
Tomaszewska Sylwia 60, 191
Tomiccy Joanna i Ryszard 55, 199
Tressider Jack 53, 55, 58, 59, 60, 199
Trzebiński Jerzy 12, 21, 199
Tschirch Fritz 10, 199
Tunnicliffe Gary J. 129, 189
Turczyn Ryszard 37, 201
Turner Mark 23, 193
Tyler Richard B. 21, 192
Tylicka Barbara 195, 199
Tyszkiewicz Agnieszka 188, 205
Tyszkiewicz Tadeusz 196
- Urbańczyk Stanisław 200
Urszczak Wacław 198
Uryga Zenon 142, 186, 200

- Usenko Natalia 83, 188, 204
- Vargas Witold 54, 200
- Vaughn Matthew 189
- Verbinski Gore 189
- Vidor King 129, 189
- Waksmund Ryszard 200
- Walczyńska Marzena 183, 200
- Warr Peter B. 197
- Wawiłow Danuta 83, 188, 204
- Weigl Barbara 11, 13, 14, 121, 144, 181, 186, 195, 200
- Weiner Edmund S. 35, 198
- Wierzbicka Anna 18, 21, 200
- Wilby Emma 59, 200
- Wilkinson Philips 55, 59, 60, 191
- Willing Nick 189
- Wilson Timothy D. 15, 190
- Winiarska Justyna 192
- Winston Patrick 196
- Wiśniewska Halina 34, 36, 48, 52, 54, 200
- Wittgenstein Ludwig 21, 200
- Wolski Dariusz 189
- Wojciszke Bogdan 12, 200
- Wojnarowski Ryszard 195
- Wojnowski Jan 31, 34, 200
- Wolniewicz Bogusław 200
- Woolley Jacqueline D. 9, 200
- Wójcik Grażyna 192
- Wróblewska Violetta 43, 45, 200
- Wrzesiński Szymon 29, 30, 32, 47, 200
- Wyżyński Tomasz 187
- Zabłudowski Tadeusz 191
- Zaczyński Władysław Piotr 120, 200
- Zadrożyńska Anna 29, 51, 200
- Zajac Roman 33, 200
- Zanna Mark 198
- Zarawska Patrycja 187
- Zawadzki Waław 192
- Ząbkowic Stanisław 31, 194, 199
- Zgólkowie Halina i Tadeusz 18, 200
- Zwoliński Grzegorz 199
- Zych Paweł 54, 200
- Żak-Bucholc Joanna 28, 43, 54, 58, 200

Wykaz tabel, wykresów i rysunków

- Tabela 1. Nazwy *czarownica* i *wiedźma* w baśni nowoczesnej i w utworach *fantasy*
- Tabela 2. Wygląd i wiek czarownicy w baśni nowoczesnej i w *fantasy*
- Tabela 3. Atrybuty i rekwizyty czarownicy w baśni klasycznej
- Tabela 4. Atrybuty i rekwizyty w baśni nowoczesnej i w utworach *fantasy*
- Tabela 5. Uczestnicy badań
- Tabela 6. Badanie wśród dzieci młodszych
- Tabela 7. Definicje *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci
- Tabela 8. Faseta wyglądu *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci
- Tabela 9. Wartościowanie *czarownicy* (cechy charakteru) w wypowiedziach młodszych dzieci
- Tabela 10. Lokalizacja *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci
- Tabela 11. Atrybuty i chowaniec *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci
- Tabela 12. Postawy młodszych dzieci wobec *czarownicy*
- Tabela 13. Postawy młodszych dzieci wobec wyobrażenia *czarownicy* – argumenty
- Tabela 14. Źródła wiedzy dzieci 7–9-letnich o *czarownicy*
- Tabela 15. Przyporządkowanie cech, czynności i atrybutów do postaci *czarownic*
- Tabela 16. Definiowanie *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym
- Tabela 17. Kategorie wyglądu *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym
- Tabela 18. Wiązka cech oceniających *czarownicę* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym
- Tabela 19. Określanie postaw wobec *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym
- Tabela 20. Określanie miejsca *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym
- Tabela 21. Temporalność *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Tabela 22. Działania *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Tabela 23. Źródła wiedzy o *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Wykres 1. Definicje *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci

Wykres 2. Faseta wyglądu *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci

Wykres 3. Wartościowanie *czarownicy* (cechy charakteru) w wypowiedziach młodszych dzieci

Wykres 4. Lokalizacja *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci

Wykres 5. Atrybuty i chowanie *czarownicy* w wypowiedziach młodszych dzieci

Wykres 6. Postawy młodszych dzieci wobec *czarownicy*

Wykres 7. Postawy młodszych dzieci wobec *czarownicy* – argumenty

Wykres 8. Źródła wiedzy dzieci 7-9-letnich o *czarownicy*

Wykres 9. Modyfikacja stereotypu *czarownicy* (bez zastosowania opisu wydobywania)

Wykres 10. Modyfikacja stereotypu *czarownicy* (z zastosowaniem opisu wydobywania)

Wykres 11. Komponenty kategoryzujące w dziecięcych definicjach *czarownicy*

Wykres 12. Definiowanie *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Wykres 13. Kategorie wyglądu *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Wykres 14. Wiązka cech oceniających *czarownicę* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Wykres 15. Określanie miejsca *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Wykres 16. Temporalność *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Wykres 17. Działania *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Wykres 18. Działania *czarownicy* – porównanie wypowiedzi uczniów klasy IV i VI

Wykres 19. Źródła wiedzy o *czarownicy* w wypowiedziach uczniów klasy IV i VI – porównanie

Wykres 20. Źródła wiedzy o *czarownicy* w wypowiedziach uczniów w starszym wieku szkolnym

Rysunki dzieci w młodszym wieku szkolnym

Rys. 1. *Czarownica lata na miotle*

Rys. 2. *Czarownica jest brzydka*

Rys. 3. *Na najwyższej górze stoi chatka czarownicy*

- Rys. 4. *Czarownica i jej domek na kurzej „łapie”*
Rys. 5. *Niebieska wiedźma ze swym czarnym kotem*
Rys. 6. *Czarownica gotuje eliksiry*

Rysunki dzieci w starszym wieku szkolnym

- Rys. 7. *Paskudna czarownica w spiczastym kapeluszu*
Rys. 8. *Prawdziwa czarownica z długim nosem i pryszczatą twarzą*
Rys. 9. *Czarownica i jej czarny kot w podróży na miotle*
Rys. 10. *Miotanie czarodziejskich kamieni w locie na miotle*
Rys. 11. *Zła czarownica i jej magiczny kociół*

Bernadeta Niesporek-Szamburska

The stereotype of *a witch* and modifying it

On the example of texts for children and children's utterances

S u m m a r y

The research interest of this monograph focuses on demonstrating, on the example of a mythological representation – *a witch*, what contents of a stereotype do the children starting cultural and social education encounter and how they deal with its complex contents in a cognitive and linguistic aspect. Therefore, an important part of the monograph is the presentation of the cultural context (beliefs and the language) which may influence the conceptualization of an image by children. The stereotype of *a witch* emerging from the tradition was shown as drawing from a few prototype patterns (*a witch*, *a harridan*, *a hag*), a conglomerate, unusually rich in contents, consisting of numerous sub-schemes and a script of features, “nested” and “integrated” into a whole. Strong, criterial features confirmed by system data (such as being a woman and sorcery, ugliness, bad temper) and numerous connotative, text features, which confirm certain beliefs (evaluation, specific behaviours and places, dissimilarity, loneliness, attributes, means of transport), have been separated in it.

Against the above background, the diversified profiles of an image of *a witch* were presented – the traditional ones from folk and literary tales and the modified ones – from modern tales and *fantasy* works. Such stereotype images – cultural and literary, were compared with the image from children's utterances formulated in accordance with the cognitive definition in a facet system.

The results of analysis of the shape of the mythological image, conducted on the basis of younger and older school children's utterances, indicate that the stereotype of *a witch* in their imaging remained almost unchanged, regardless of small – deliberate attempt to modify it. The research also confirm that very early, at 7-year-old children, the stereotype of *a witch* is well crystallized, although it is more strongly rooted at 9-10-year-olds than the children aged 7, particularly boys. With older school children the mythological image slightly fades – the oldest pupils (particularly girls) tended to evaluate witches positively.

The children's image of *a witch* shows the durability of the cultural stereotype. It is not significantly different from the one that is fixed in the language and culture. The only differences are: a more sensual manner of conceptualization, specific (children's) point of view in evaluating the witch's bad deeds and particular drawing on the components of the fixed in literature prototype of *a hag* when children create a profile of "a genuine witch".

Бернадета Неспорек-Шамбурска

Стереотип *колдуньи* и его модификации

На примере текстов для детей и детских высказываний

Р е з ю м е

Предметом исследовательского интереса в монографии является мифологическое изображение *колдуньи*, на примере которого автор стремится показать, с каким наполнением стереотипа сталкиваются дети, начинающие свое культурное и общественное образование, а также каким образом в познавательном и языковом плане они справляются с его сложным содержанием. Существенной частью монографии стало поэтому представление культурного контекста – религиозного и языкового, который может влиять на концептуализацию детского воображения. Стереотип *колдуньи*, укоренившийся в традиции, показан как соотносимый с несколькими прототипическими образцами (*колдуньи*, *ведьмы*, *бабы-яги*) конгломерат, необыкновенно богатый по своему содержанию, состоящий из многих подсем и сценариев черт, «укоренившихся» и «интегрированных» в единое целое. В нем выявлены сильные, основополагающие черты, доказанные системными данными (такие, как женщина и колдовство; уродство, скверный нрав), а кроме того, многие коннотативные, текстовые черты, подтверждающие данные, связанные с верованиями (оценка, специфические модели поведения и места, инаковость, одиночество, атрибуты, способ передвижения).

На этом фоне представлена дифференциация в текстах для детей профилей воображения *колдуньи*: традиционных – из народных и авторских сказок, а также модифицированных – из современных сказок и произведений фэнтези. Такие стереотипные образы – культурный и литературный – были сопоставлены с образом из детских высказываний, созданным на основании когнитивной дефиниции с фасетной структурой.

Результаты анализа мира мифологического воображения, проведенного на основании высказываний младших и старших детей школьного возраста, показывает, что стереотип *колдуньи* в их образном представлении остался почти неизменным, независимо от небольшой – целенаправленной – попытки его модификации. Исследования также подтверждают, что очень рано, т.к. уже у семилетних детей

стереотип *колдуньи* почти полностью сформирован, хотя сильнее укоренен в группе детей 9–10 лет, чем у семилеток, особенно у мальчиков. У детей старшего школьного возраста мифологическое воображение несколько ослабляется – самые старшие ученики (прежде всего девочки) были склонны оценивать колдуньи положительно.

Детское представление *колдуньи* свидетельствует о постоянстве культурного стереотипа, который не отличается в значительной степени от закрепленного в языке и культуре. Единственными новшествами являются: более чувственный способ концептуализации, специфическая (детская) точка зрения оценивания злых поступков колдуньи, а также особенное обращение к существующему в литературе прототипу *бабы-яги* при детском профилировании «настоящей колдуньи».

